

«ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР» ФАКУЛЬТЕТІ
«ҚҰҚЫҚТАНУ» КАФЕДРАСЫ

ҚР КОНСТИТУЦИЯСЫНЫҢ 30 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН МЕРЕЙТОЙЛЫҚ ІС-ШАРАЛАР
АЯСЫНДА ҰЙЫМДАСТЫРЫЛҒАН
**«ЖАҺАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАР:
КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ, ЦИФРЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІНДЕГІ
АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ»**
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ
(18 ЖЕЛТОҚСАН 2025 Ж)

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
ОРГАНИЗОВАННАЯ В РАМКАХ ЮБИЛЕЙНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ, ПОСВЯЩЕННЫХ 30-ЛЕТИЮ
КОНСТИТУЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
**«ГЛОБАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ И ПРАВОВЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ: КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ,
ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ПРАВА ЧЕЛОВЕКА В ЭПОХУ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА»**
(18 ДЕКАБРЯ 2025 Г)

УДК 34+004
ББК 67+32.973
ЖЗ5

Жауапты редактор:

Г.Б. Оспан - Yessenov University, қауымд. профессор (доцент), доктор PhD

Редакция алқасы:

Б.Д. Бұғыбайқызы - Yessenov University, (з.ғ.к., қауымд. профессор)

Б.Т. Ауешова - Yessenov University, (з.ғ.к., қауымд. профессор)

Г.Б. Шахаева - Yessenov University, аға оқытушы.

«Жаһандық сын-қатерлер мен құқықтық трансформациялар: конституционализм, цифрландыру және жасанды интеллект дәуіріндегі адам құқықтары»: халықар. Ғыл. – тәж.к конф. Мат-ры (18.12.2025ж.) = «Глобальные вызовы и правовые трансформации: конституционализм, цифровизация и права человека в эпоху искусственного интеллекта»: мат. Межд. Науч.-практ.конф. (18.12.2025). – Актау: Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті

ISBN 978-601-366-518-4

Жинақта Қазақстан Республикасы Ш. Есенов атындағы Каспийтехнологияларжәне инжиниринг университеті, «Құқық және халықаралық қатынастар» факультеті, «Құқықтану» кафедрасымен ұйымдастырылған «Жаһандық сын-қатерлер мен құқықтық трансформациялар: конституционализм, цифрландыру және жасанды интеллект дәуіріндегі адам құқықтары» атты халықаралық ғылыми - тәжірибелік конференция қатысушыларының ғылыми мақалалары мен баяндамалары ұсынылған.

В сборнике представлены научные статьи и доклады участников международной научно-практической конференции «Глобальные вызовы и правовые трансформации: конституционализм, цифровизация и права человека в эпоху искусственного интеллекта», организованной Каспийским университетом технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова Республики Казахстан, факультетом «Право и международные отношения», кафедрой «Правоведения».

Жинақтағы материалдар автордың редакциясымен берілді.

Материалы, публикуемые в сборнике, даны в авторской редакции.

© Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, 2025

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

Құрметті қонақтар, әріптестер, ғалымдар мен сарапшылар!

Бүгін біздің университетте **«Жаһандық сын-қатерлер мен құқықтық трансформациялар: конституционализм, цифрландыру және жасанды интеллект дәуіріндегі адам құқықтары»** атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ашылуы өтуде. Ең алдымен, бұл маңызды іс-шараны ұйымдастырушыларға, қатысушыларға және серіктестерімізге алғысымды білдіремін.

Қазіргі әлем жаһандық өзгерістерге толы: цифрландыру қарқынды дамып, жасанды интеллект күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналуға бастады. Бұл прогресс жаңа мүмкіндіктер әкелгенімен, конституционализм негіздерін, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға жаңа сын-қатерлер туғызуда. Біздің конференция осы өзекті мәселелерді талқылауға, тәжірибе алмасуға және ортақ шешімдер іздеуге арналған.

Университетіміз әрдайым құқықтық ғылымның дамуына үлес қосып келеді. Бүгінгі жиын ғалымдардың, практиктердің және халықаралық сарапшылардың пікірлерін біріктіріп, адам құқықтарын қорғаудың жаңа жолдарын анықтауға септігін тигізеді деп сенемін. Конференцияға қатысушыларға жемісті жұмыс, қызықты талқылаулар және жаңа идеялар тілеймін!

Рақмет! Конференцияны ашық деп жариялаймын!

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ

Ж.Б.Шаяхметова

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.,

***Аңдатпа.** Құқық нормасы объективті қажеттіліктерді жеткілікті түрде көрсетіп, қоғамдық қатынастардың даму заңдылықтарына сәйкес болған кезде тиімді болады. Алайда, Ақпараттық технологиялар тиісті заңнамалық реттеуге қарағанда тезірек дамиды. Бір кездері ғылыми фантастика болып саналған жасанды интеллектпен жабдықталған бағдарламалар күн сайын өмірдің әртүрлі салаларында кеңінен қолданылады. Озық технологиялар қазіргі заманғы адамның өміріне дәуір жеңілдетуге арналған, оған монотонды және техникалық тапсырмаларды бірліктерге, яғни жасанды интеллект тасымалдаушыларына беруге мүмкіндік береді. Алайда, жасанды интеллект жүйелерін пайдалану әрдайым оң және қауіпсіз бола бермейді-кейде іс жүзінде, белгілі бір факторларға байланысты, құрылғыны пайдалану кезінде мүлікке, денсаулыққа және тіпті адамның өміріне зиян келтіріледі. Осыған байланысты осындай Салдарлар үшін заңды жауапкершілік, қолданыстағы заңнаманың осындай қатынастарды реттеуге жарамдылығы және құқықтық реттеуді жаңа азаптарға жетілдіру және мамандандыру қажеттілігі туралы заңды сұрақтар туындайды. Бұл жұмыс осы талқылауға қатысуға бағытталған. Мақаланың мақсаттары үшін жасанды интеллекттің барлық жағымсыз көріністері үш жағдайға дейін азаяды: бағдарламадағы кемшіліктер немесе*

Оның дұрыс жұмыс істемеуі салдарынан зиян келтіру; адамның құқық бұзушылық жасау үшін технологияларды қолдануы; жасанды интеллект бірлігіне өз бетінше және өз бастамасы бойынша зиян келтіру.

***Түйін сөздер:** жасанды интеллект, жасанды интеллект бірлігі, жасанды интеллектті заңды тұлғасы, интернет, робототехника заңдары.*

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Қазақстан халқына Жолдауында; «Жасанды интеллекті жаппай енгізу және жаппай цифрландыру еліміздің барлық саладағы әлеуметін еселеп арттырады. Біздің стратегиялық бағдарламаларымыздың ең басты қоры осы болуға тиіс».-деген болатын.[1]

Жасанды интеллект-адамның интеллектуалды қызметінің нәтижелерімен салыстырылатын немесе олардан асып түсетін нәтижелерді қамтамасыз ететін, адамға тән когнитивті функцияларға имитациялай алатын функционалдық қабілет.[2]

Жасанды интеллект үшін құқықтық жүйені түбегейлі реформалау қажеттілігінің жоқтығы туралы қорытынды жасалады, оның заңды тұлғасының теориясы жоққа шығарылады, оның барлық қателіктері үшін өндіруші, пайдаланушы, иесі және т.б. жауапты деп тұжырымдалады. Жұмыста осы жағдайлардың барлығы зерттеледі, оларды құқықтық шешудің нұсқалары ұсынылады, қолданыстағы тәсілдер, жобалар және қабылданған арнайы құқықтық актілер сыни тұрғыдан бағаланады. Адамның интеллектін түсінуге сүйене отырып, жасанды интеллект жасанды түрде құрылған жүйенің танымдық қабілеті, оның білімді алу және тиімді пайдалану қасиеті ретінде анықталуы мүмкін. Интеллект сонымен қатар шығармашылық қабілеттермен анықталады, рухани құндылықтарды құру және сапалы жаңа, бұрын болмаған нәтижелерге қолжеткізу мүмкіндігі.

Танымдық және шығармашылық тәсілдерді біріктіре отырып, нағыз жасанды интеллект сыртқы деректерді дербес талдауға, бірегей тұжырымдарға келуге, жаңа мақсаттар

қоюға және алған білімдерін міндеттерді шешу және құру үшін пайдалануға қабілетті екенін атап өтеміз.

Ұсынылған тәсіл & quot; күшті & quot; жасанды интеллект тұжырымдамасына жақын, ол өзінің ұйымының күрделілігі мен дамуы бойынша адамның миына ұқсас болады, бұл оған адамға жетуге немесе одан асып түсуге мүмкіндік береді [3].

Жасанды интеллект өзінің әрекеттері мен шешімдері үшін тек & quot; техникалық & quot; жауапкершілікті өз мойнына алады және бұл үшін белгілі бір механизмдер мен процедураларды әзірлеу қажет. Мысалы, жүйені өз қателіктерінен үйренуге және уақыт өте келе шешімдерін жақсартуға мүмкіндік беретін күшейтілген оқыту алгоритмдерін қолдануға болады. Жүйе неғұрлым негізделген шешімдер қабылдауы үшін әртүрлі факторлар мен шектеулерді ескеретін Машиналық оқыту әдістерін де қолдануға болады [4].

Зерттеу материалдары мен әдістері. Классикалық әділеттілік үлкен инновациялық өзгерістерден бөлек болуымүмкін бе? Қазір біз өз өміріміз бен денсаулығымызға компьютерге жиі сенеміз, ал банктегі қаржыны жансыз Роботтар басқарады деп ойлайсыз ба:

- Цифрландыру сот төрелігін жүзеге асыру процесіне қаншалықты терең ене алады?

- Робот судья: бұл әлі де қиял ма, әлде болашақтың сөзсіз болашағы ма? Бұл сұрақтар біздің өмірімізге еніп кетті. Біз оларды әртүрлі деңгейдегі кездесулерде бірнеше рет талқыладық. Интернетте өмір сүру бәріміз үшін қалыпты жағдайға айналды. Барлығы бір рет басу арқылы ақпарат алуға дағдыланған. Сапалы және тез күту емес, уақыт талабы болды.

Сондықтан, шетелдік әріптестеріміздің тәжірибесін зерделей отырып, цифрландыру біздің жұмысымызға балама түрде еніп кетті деген қорытынды жасауға болады. Интернеттің қолжетімділігі және Мемлекеттік Деректер базасын ауқымды цифрландыру сот ісін жүргізуді электронды қрельстерге ауыстыруға мүмкіндік берді. Сот ісін жүргізудің барлық түрлері бойынша барлық кейс электронды түрде қалыптастырылады. Еңқиыныэлектрондыққылмыстыкістіенгізуболды. 2018 жылыулар аз ауырлықтағы бір эпизодты қістерден бастады. Алғашқы үш жыл ішінде әкімшілік істердің үлесі 15-тен 30% - ға дейін өсті. Өткен

Жылдың екінші жарты жылдығынан бастап тергеу органдары әкімшілік істерді жүргізудің электрондық форматына толығымен көшті. Жыл қорытындысы бойынша олардың үлес салмағы 73% -. құрады. 2023-2024 жылдары әкімшілік істердің электронды түрде 100 пайыз түсуін күтеміз. Біздің жүйеміздегі сандарда минут сайын 100-ден астам жаңа құжат қалыптастырылады[5].

Екінші. Бұл үлкен, үнемі өсіп келе жатқан ақпараттық массивті басқаруды үйрену керек болды. Ол үшін ахуалдық орталық құрылды. Тиісті бағдарламалар мен алгоритмдер сотта әрбір материалды келіп түскен сәттен бастап және нақты уақыт режимінде көруге және ондаған аналитикалық анықтамаларды автоматы түрде қалыптастыруға мүмкіндік береді: іс жүргізу мерзімдерін сақтау, сот жүктемесі, істер санаттары және тағы басқалар туралы. 850 көрсеткіш бойынша деректер жалпы республика бойынша да, өңірлер және тіпті ең алыс кемелер бойынша да қолжетімді. Басқаша айтқанда, біз өзімізді қызықтыратын кез-келген ақпаратты берілген параметрлер бойынша аналитикалық есептеулермен ала аламыз.

Үшінші. Кемелерге қол жеткізу. Бірыңғай электрондық кіру терезесін аштық. Мобильді нұсқада бар «электрондық Сот кабинеті» арқылы интернет бар әлемнің кез келген нүктесінен пайдаланушылар біздің соттарға жүгіне алады. Егер 2015 жылы шағымдардың тек 5% - ы электронды түрде берілсе, бүгін де бұл көрсеткіш 90% - ға жетті. Бұл ретте қолма-қол келіп түскен қалған 10% - ы сканерленеді және электрондық сот ісін жүргізу алгоритмдері бойынша одан әрі қаралады. Процестер онлайн форматта да жүруі мүмкін. Жыл сайын әлемнің 30-дан астам мемлекеті өкілдерінің талап-арызын және қатысуын тіркейміз. Соттың

Енді белгілі бірге ографиялық аумаққа байланбағанын түсіну азаматтық сот ісін жүргізуге аумақтан тыс соттылықты енгізугем үмкіндік берді. Оның іске қосылуы 2022

жылдың 1 тамызында өтті. Енді процеске қатысушылар өздерінің географиялық тұрғылықты жерінде емес, еліміздің кез келген басқа сотында сотқа жүгінуге құқылы. Дау қай сотқа түседі, соттарды аудандар мен аудандарға бөлмейтін роботтық бағдарлама анықтайды. Біздің ойымызша, аумақтанты ссоттылықты одан әрі дамытудың айқын артықшылықтары бар.

1) Ірі қалаларда ауылдық аудандардың көлемінен ондаған есе асатын судьялардың жүктемесі деңгейінде.

2) Сыбайлас жемқорлық тәуекелдері төмендейді. Істердің республикамыздың басқа аймақтарын аавтоматтандырылған бөлінуін ескере отырып, жергілікті билік пен бизнес-элитаның сотқа ықтимал әсері туралы үкімдер өткенге айналуы керек[6].

3) Еңбек және материалдық ресурстар тиімдірек пайдаланылатын болады. Мұны болашақ Сот депатауға бола ма? Әзірге бұған жауап беру қиын, өйткені тіпті көптеген сұрақтар туындайды. Кем дегенде, мұндай шешімнің сотқа қатысудың жеделдігі және т.б. туралы халықаралық талаптарға сәйкестігі туралы, бірақ цифрлық прогресс жылдамдығы тақырыптың өзі өзекті екенін көрсетеді. Мұны растай отырып, біздің соңғы екі дамуымызды таныстыруға рұқсат етіңіз. Біріншісі-Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша әзірленген цифрлық сот талдауы. Ол бірыңғай сот практикасын қалыптастыруда көмекші болуы керек. Бұл ІТ өнімінің айрықша ерекшелігі-жасанды интеллект элементтерін қолдану. Қызмет Google сияқты 2018 жылдан бері өткізілген барлық сот актілерінің мәтінінен кез-келген ақпаратты табуға мүмкіндік береді. Шошқа банкі күн сайын толтырылады. Бір рет басу арқылы аналитикалық сүзгілерсізді қызықтыратын сот шешімдерін жылдам іздеу үшін аймақты, сотты, судьяны, істің санатын және т.б. таңдауға мүмкіндік береді. Жүйе нақты сұраныс бойынша табылған шешімдердің қанша бөлігі апелляцияға шағымданғанын және олардың қаншасы Жоғарғы Сотта қаралғанын көрсетеді. Қажетті ақпаратқа қол жеткізу және оны талдау әрбір судьяға іс жүргізіліп жатқан кез келген іс бойынша сот практикасында шарлауға мүмкіндік береді.

Қарапайымнан басқа интеллектуалды іздеу бар. Неліктен интеллектуалды? Іздеу жүйесі сөзбен емес, жағдай бойынша іздейді. Яғни, Бағдарлама сот шешімдерінің мәнін түсінуге, оларды бір-бірімен салыстыруға, ауытқуларды анықтауға және азаматтық істер бойынша нәтижені болжауға үйретілген. Судьяны көптеген дәлелдер мен нюанстарды қамтитын нақты сот ісін жүргізу тәжірибесі қызықтырады делік. Егер сіз іздеу жүйесіне шағым мәтінін енгізсеңіз, жүйе автоматы түрде олардың шағымдану нәтижелерімен барлық ұқсас жағдайларды табады. Сонымен қатар, Бағдарлама сот практикасынан нақты шығарылған шешімдерді көрсетеді. Жасанды интеллект жұмысының негізгі жетістігі – азаматтық істің нәтижелерін болжау мүмкіндігі. Қазір бұл қызметті судьялар белсенді қолданады. Болашақта осындай бағдарламалар халық пен Адвокаттар үшін қолжетімді болады деп күтеміз. Өткен жылдан бері қолданылып келе жатқан екінші іт өнімі күрделі емес процестерді роботтандыру болып табылады[7].

Жеке жасанды интеллекттерді жеке адамдар жасайалады және қолданаалады. Алайда, мұндай жүйелерді пайдалану заңнамамен және этикалық нормалар меншектелуі мүмкін. Жеке тұлғаларға тиесілі жеке жасанды интеллекттерді пайдалану заңнамамен және этикалық нормалар меншектелуі керек, өйткені мұндай жүйелер қоғамға қауіп төндіріп, адам құқықтарын бұзуы мүмкін. Заңнама мұндай жүйелерді құруды, пайдалануды және таратуды шектеу арқылы оларды пайдалануды реттеуі керек. Этикалық нормалар жеке жасанды интеллектті пайдалануды реттеуде де маңызды рөл атқарады, өйткені олар адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, сондай-ақ қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған. Жалпы, жеке жасанды интеллектті пайдалану жауапты және белгіленген нормалар мен ережелерге сәйкес болуы керек.

Корпорациялардың (заңды тұлғалардың – жеке меншікте) жеке жасанды интеллектіні пайдалануы да заңнамамен және этикалық нормалармен шектелуі керек. Корпорациялар жаңа өнімдерді әзірлеу, деректерді талдау, өндірістік процестерді басқару және т.б. сияқты

эртүрлі мақсаттарда АІ құра алады және қолданаалады. Заңнама корпорациялардың АІ пайдалануына шектеулер қоя алады, мысалы, олардан жеке деректерді қорғау ережелерін сақтауды талап етеді. Этикалық нормалар корпорациялардың АІ пайдалануын реттеу үшін де маңызды, өйткені олар барлық тараптардың, соның ішінде жұмысшылардың, клиенттердің және жалпы қоғамның мүдделерін ескеруі керек.

Жеке жасанды интеллектті мемлекеттік меншікте пайдалану заңдармен және этикалық нормалармен шектелуі керек. Мемлекеттер АІ-ді көлік жүйелерін басқару, қауіпсіздікті қамтамасыз ету, денсаулық сақтау және т.б. сияқты әр түрлі міндеттерді шешу үшін қолданаалады. Заңнама, мысалы, адам құқықтарын сақтауды және қауіпсіздікті қамтамасыз етуді талап ету арқылы мемлекеттің жасанды интеллектті пайдалануын шектеуі мүмкін. Этикалық нормалар мемлекеттің жасанды интеллектті пайдалануын реттеу үшін де маңызды, өйткені олар адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеп, қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуі керек.

Нәтижелер және оларды талқылау. Шешім қабылдаудың нақты алгоритмдері негізінде робот судьялардың қалауы заңмен қатаң шектелген істер бойынша сот актілерінің жобаларын дайындайды. Мысалы, борышкерге елден кетуге тыйым салынатын санкция беру.

Барлық құжаттарды тексерудің еңбекқорлығына қарамастан, шешім қабылдауда ешқандай құқықтық қиындық жоқ. Судья дәлелдемелерді бағаламайды, сот практикасын қолданбайды және заң нормаларын зерттемейді. Біздің заңдарымызға сәйкес, 3 күн ішінде ол шамамен 250 Еуродан асатын қарызды және борышкердің алдын-ала ескертуін тексеруі керек. Егер осы шарттардың екеуі де орындалса-санкция беріледі, егер жоқ болса-бас тарту. Біз тиісті дерекқорларды біріктірдік, ал қазір робот материалды алғаннан кейін бір минуттан кейін осындай санкция жобасын дайындауда. Бқл ретте шешімге қол қою кезінде жауапкершілік судьяда сақталады. Конституциялық талаптар бұзылмайды [8]. Енді біз одан әрі роботтандыру үшін әлеуеті бар істер мен материалдар санаттарын талдаймыз. Осылайша, бір жағынан соттар әдеттегіден босатылады, ал екінші жағынан сот қателіктері азаяды. Бұл мәселені заңнамалық реттеу үшін сот актілерінің жобаларын ақпараттық жүйемен құру мүмкіндігін көздейтін АІЖК-ге түзетулер енгізілді. Бұл ретте біз енгізіп жатқан технологиялар судья-адамды алмастыра алмайтынын түсіну маңызды. Бұл сот практикасының біркелкілігін және процеске қатысушылардың құқықтарын сапалы қорғауды қамтамасыз етуге көмектесетін қосымша құрал ғана.

Сонымен қатар, нормативтік реттеуді күшейту, құқықтық академиялық зерттеулерді жеделдету, жасанды интеллект жүйелерін пайдалану мен қолдану саласындағы жағымсыз салдарға мониторинг жүргізу қажеттілігі атап өтіледі. Құқықтық қызмет салаларында жасанды интеллектті қолдануға келетін болсақ, бүгінгі күні бұл технология механикалық немесе қайталанатын әрекеттермен байланысты заңды міндеттерде ғана сәтті қолданылады. Жасанды интеллект үшін таным мен ойлау қажет болатын абстракция мен тұжырымдамаға қатысты тапсырмаларды орындау әлі де қиын. Белгілі болғандай, қылмыстың «ақылды» алдын-алу үшін жасанды интеллектті қолданудың жеке әрекеттері әрдайым қажетті нәтижеге әкелмейді.

Жүргізілген талдау қазіргі уақытта жасанды интеллектті құқықтық реттеудің бір қатар іргелі мәселелері шешілмеген болып қалады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Мүмкін, әлемдегі ең ірі мемлекеттер ұйымдастырған ауқымды норма шығару жұмысының нәтижелерінің бірі жасанды интеллект пен одақтас технологиялардың құқықтық аспектілері тақырыбына толы күрделі теориялық және құқықтық мәселелерді шешудің сенімді тәсілдерін табу болуы мүмкін.

Осыған қарамастан, жасалған қорытындыларды, сондай-ақ шетелдік заңгерлер мен заң шығарушылардың АІ мен одақтас технологияларды әзірлеу мен пайдалануды нормативтік-

Құқықтық реттеуді құру саласындағы бір қатар жетістіктерін ескере отырып, Қазақстан осындай реттеуді дамытуға қатысты келесі ұсыныстар жасауға болады.

Жасанды интеллект пен байланысты технологияларды реттеудің халықаралық деңгейіне қатысты осы саладағы жаһандық ынтымақтастықты дамытудың шұғыл қажеттілігін атап өту маңызды болып көрінеді. Зерттеу барысында жеке компаниялар арасында да, мемлекеттер арасында да AI технологияларының әлемдік нарығында бәсекелестіктің артуы байқалды. Мұндай жағдайларда адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау деңгейінің, сондай-ақ іргелі гуманитарлық құндылықтардың маңыздылығының төмендеу қаупі артады, өйткені мемлекеттер мен компаниялар тек экономикалық ойларды басшылыққа алуға мәжбүр. Біздің ойымызша, жасанды интеллект пен сабақтас технологияларды дамыту саласындағы бәсекелестік қазіргі қоғамның әлеуметтік-гуманитарлық дағдарысының катализаторына айналмай, адамзаттың жалпы әлауқатын арттыруға ықпал етуі керек. Жалпыға бірдей гуманитарлық құндылықтар негізінде робототехника мен AI-діәзірлеу мен пайдалануды әмбебап халықаралық-құқықтық реттеуді дамыту жасанды интеллект пен сабақтас технологиялардың құқықтық аспектілерін дамытудың қазіргі заманғы үрдістерінің ажырамас бөлігі болуға тиіс.

Жасанды интеллект пайдаланушылары үшін, сондай-ақ жасанды интеллект жүйелерін жасаушылар мен иелері үшін заңсыз әрекеттерді жасағаны және басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзғаны үшін азаматтық-құқықтық, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік белгіленуі керек.

Осылайша біз келесі қорытындыларды жасай аламыз:

1) Жасанды интеллект өз әрекеттері үшін заңды жауапкершілікке тартыла алмайды, өйткені ол адамның дамуы мен пайдалануының өнімі болып табылады.

2) жасанды интеллект әрекеттері үшін жауапкершілік оның әзірлеушісіне, иесіне және пайдаланушысына жүктеледі.

3) жасанды интеллектті пайдалана отырып, құқыққа қайшы әрекеттерді болғызбау үшін жасанды интеллект жүйелерін әзірлеушілер, иелер және пайдаланушылар үшін азаматтық-құқықтық, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік белгілеу қажет.

Жасанды интеллект саласындағы құқықтық жауапкершілікті зерттеуді жалғастырудың маңыздылығын асыра бағалау қиын. Жыл сайын технология барған сайын күрделі және автономды болып келеді және олардың әрекеттері үшін кім жауапты екендігі туралы мәселе барған сайын өзекті бола түсуде. Сонымен қатар, жасанды интеллектті қолданудың ықтимал салдарын ескеру қажет, мысалы, адам құқықтарын бұзу, кемсітушілік, құпия ақпараттың ағуы және басқалар. Жасанды интеллектті пайдалануды бақылау мен реттеудің тиімді тетіктерін әзірлеу қоғамның қауіпсіздігі мен әлауқатын қамтамасыз етудің негізгі факторы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1.Амиров, Р. А., Билалова, У. М. (2020). Перспективы внедрения технологий искусственного интеллекта в сфере высшего образования. *Управленческое консультирование*, 3, 80–88.

2.Гизатуллин, Р. Х. (2019). *Цифровизация и будущее экономики Казахстана*. Алматы: Экономика.

3.Морхат, П. М. (2017). *Искусственный интеллект: правовой взгляд: научная монография*. Москва: Буки Веди.

4.Перспективы и тенденции развития искусственного интеллекта. (2024). Retrieved December 8, 2024, from <http://www.comrцег-тизеит.га>

5. Самсонович, О. О., Фокина, Е. А. (2018). Искусственный интеллект — новые реалии. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*, 5(1), 257–263.

6. Темирбеков, Ж. Р. (2021). Искусственный интеллект и право: краткий обзор. *Право и государство*, 3(92), 142–156.

7. Темирбеков, Ж. Р. (2022). Құқық пен жасанды интеллект арақатынасы: кейбір зерттеулер. *Право и государство*, 2(95), 99–105.

8. Тоқаев, Қ.-Ж. (2023). *Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу*. Астана.

9. Федорченко, С. Н. (2020). Цифровые технологии в политическом процессе: новые вызовы и перспективы. *Право и государство*, 3–4(88–89), 161–174.

УДК 342.7

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДАҒЫ НЕГІЗГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ИНСТИТУТТАР

Ізтұрғанова Г.Қ.

Жоғары құқық мектебінің докторанты, з.ғ.м., «Тұран» университеті
Ғылыми жетекші - Алдабергенова Н.А. з.ғ.к, Жоғары құқық мектебінің профессор-
зерттеушісі, «Тұран» университет

***Аңдатпа.** Мақалада жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудағы негізгі құқықтық институттардың мәні, мазмұны және олардың құқықтық мемлекеттегі рөлі жан-жақты талданады. Зерттеу барысында адам құқықтары мен бостандықтарының демократиялық қоғамдағы негізгі құндылық ретіндегі маңызы ашылып, оларды қамтамасыз етудің ұлттық және халықаралық тетіктері қарастырылады. Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген адам құқықтарын қорғау қағидаттарына ерекше назар аударылып, конституциялық, соттық, әкімшілік-құқықтық және омбудсмен институттарының қызмет ету ерекшеліктері айқындалады. Сонымен қатар, халықаралық-құқықтық қорғау механизмдерінің ұлттық құқықтық жүйені толықтырудағы рөлі талданады. Зерттеу нәтижелері жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын тиімді қорғау құқықтық институттардың үйлесімді қызметіне, құқық қолдану тәжірибесінің сапасына және құқықтық мәдениеттің деңгейіне тікелей байланысты екенін көрсетеді. Мақалада адам құқықтарын қорғау жүйесін жетілдірудің негізгі бағыттары ұсынылады.*

***Түйін сөздер:** Адам құқықтары, жеке тұлғаның бостандықтары, құқықтық институттар, конституциялық қорғау, соттық қорғау, әкімшілік-құқықтық қорғау, омбудсмен институты, халықаралық-құқықтық қорғау, құқықтық мемлекет.*

Адам құқықтары мен бостандықтары – демократиялық және құқықтық мемлекеттің негізгі құндылықтарының бірі. Қазіргі құқықтық ғылымда жеке тұлғаның құқықтарын қорғау мәселесі мемлекет қызметінің басты бағыттарының бірі ретінде танылады. Қазақстан Республикасының Конституциясында «адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары – мемлекеттің ең қымбат қазынасы» деп белгіленуі осының айқын дәлелі болып табылады [1].

Жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғау тек олардың заңдабекітілуімен ғана шектелмейді. Бұл құқықтардың нақты жүзеге асуы тиімді жұмыс істейтін құқықтық

институттар жүйесіне тікелей байланысты. Сондықтан құқықтық институттардың мәнін, мазмұнын және қызмет ету механизмдерін ғылыми тұрғыдан талдау өзекті болып табылады.

Құқық теориясында жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтары адамның қоғамдағы құқықтық жағдайын айқындайтын негізгі элемент ретінде қарастырылады. Ғалым С.С. Алексеевтің пікірінше, адам құқықтары – «жеке тұлғаның еркін дамуы мен қадірқасиетін қамтамасыз ететін заңмен бекітілген мүмкіндіктер жүйесі» [2].

Адам құқықтары мен бостандықтары тумысынан берілетін, ажыратылмайтын және тең сипатқа ие. Олар мемлекеттің еркіне тәуелсіз түрде танылады және халықаралық-құқықтық актілермен бекітіледі. Атап айтқанда, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында барлық адамдардың құқықтары тең және ажырамас екендігі көрсетілген [3].

Қазіргі жаһандану жағдайында адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселесі халықаралық және ұлттық деңгейде аса өзекті сипатқа ие болып отыр. Демократиялық дамужолын таңдаған кез келген мемлекет үшін жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын тану, сақтау және қорғау – мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады. Бұл қағида Қазақстан Республикасының Конституциясында да нақты көрініс тапқан, онда адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары мемлекеттің ең жоғары құндылығы ретінде белгіленген.

Жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын жариялау жеткіліксіз, оларды нақты іске асыру үшін тиімді құқықтық механизмдер қажет. Мұндай механизмдер құқықтық институттар арқылы жүзеге асырылады. Құқықтық институттар құқық нормаларының жиынтығы ғана емес, сонымен қатар құқықты қорғаудың тұрақты әрі жүйелі тетігі болып табылады.

Құқықтық институт – бұл белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жүйеленген жиынтығы. Құқық теориясында құқықтық институттар құқық саласының құрылымдық элементі ретінде қарастырылады [4].

Жеке тұлғаның құқықтарын қорғаудағы құқықтық институттардың негізгі функциялары:

- құқықтарды тану және бекіту;
- құқық бұзушылықтардың алдын алу;
- бұзылған құқықтарды қалпына келтіру;
- кінәлі тұлғаларды жауапкершілікке тарту.

Осы институттар адамның құқықтарын формальды емес, нақты жүзеге асатын құқықтарға айналдырады.

Конституциялық қорғау – жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың негізгі және бастапқы деңгейі. Конституция адам мен азаматтың құқықтық мәртебесін белгілейтін жоғары заңды күшке ие акт болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясында адам құқықтарымен бостандықтарының кең ауқымды тізбесі бекітілген және оларды шектеуге тек заң негізінде ғана жол берілетіні көрсетілген. Конституциялық бақылау институты қабылданатын заңдардың негізгі заңға сәйкестігін қамтамасыз ету арқылы адам құқықтарын қорғауға бағытталған [5].

Сот арқылы қорғау – адам құқықтарын қорғаудың ең әмбебап және тиімді тәсілі. Әрбір адам өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауға құқылы екендігі халықаралық және ұлттық құқықта бекітілген.

Ғалым М.К. Сүлейменов соттық қорғауды «бұзылған құқықтарды қалпына келтірудің негізгі кепілі» деп сипаттайды [6]. Соттардың тәуелсіздігі мен әділдігі жеке тұлғаның құқықтарын қорғаудың басты шарты болып табылады. Әкімшілік-құқықтық қорғау институттары.

Әкімшілік-құқықтық қорғау институттары атқарушы билік органдары арқылы жүзеге асырылады. Бұл институттар азаматтардың құқықтарын жедел әрі тиімді қорғауға мүмкіндік береді.

Әкімшілік қорғаудың артықшылықтары:

- рәсімдердің қарапайымдылығы;
- шешім қабылдаудың жеделдігі;
- алдын алу шараларының басымдығы.

Сонымен қатар, әкімшілік шешімдерге сот тәртібімен шағымдану мүмкіндігі азаматтардың құқықтарын қорғаудың қосымша кепілі болып табылады [7].

Омбудсмен институты – жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың ерекше нысаны. Бұл институт мемлекеттік органдардың қызметіне тәуелсіз бақылау жүргізеді.

Омбудсменнің негізгі қызметі – азаматтардың құқықтарының бұзылуына байланысты шағымдарды қарау және оларды қалпына келтіруге ықпал ету [8]. Бұл институт құқықтық мәдениетті арттыруда және мемлекеттік аппараттың ашықтығын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық тетіктері ұлттық құқықтық жүйені толықтырады. Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары ұлттық заңнамадан басымдыққа ие болып табылады.

БҰҰ, Еуропалық және басқа да халықаралық ұйымдардың адам құқықтарын қорғау жөніндегі механизмдері ұлттық қорғау құралдары жеткіліксіз болған жағдайда маңызды кепілдік ретінде қызмет етеді [9].

Жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселесі қазіргі құқықтық мемлекет дамуының өзегін құрайды. Адам құқықтары мемлекеттің демократиялық сипатын айқындайтын басты өлшемдердің бірі болып табылады және оларды қамтамасыз ету мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының үйлесімді қызметін талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудағы құқықтық институттардың жүйелі түрде қызмет етуі қоғамдағы құқықтық тұрақтылық пен әділдіктің негізі болып саналады.

Зерттеу барысында жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғау тек заңнамалық бекітумен шектелмейтіні анықталды. Бұл құқықтардың нақты жүзеге асуы конституциялық, соттық, әкімшілік және халықаралық-құқықтық институттардың тиімділігіне тікелей байланысты. Конституциялық-құқықтық қорғау институты адам құқықтарының іргетасы ретінде олардың ең жоғары құқықтық деңгейде танылуын және қорғалуын қамтамасыз етеді. Конституцияда бекітілген нормалар құқықтық жүйенің барлық элементтері үшін бағыт-бағдар болып табылады және жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Соттық қорғау институты адам құқықтарын қорғаудың әмбебап әрі негізгі тетігі ретінде ерекше маңызға ие. Соттардың тәуелсіздігі мен әділдігі азаматтардың бұзылған құқықтарын қалпына келтіруде шешуші рөл атқарады. Сот арқылы қорғау жеке тұлғаға мемлекеттік органдардың заңсыз әрекеттеріне қарсы тұруға және әділ шешімге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл институттың тиімді қызметі азаматтардың құқықтық сенімін қалыптастырып, құқықтық мәдениеттің дамуына ықпал етеді.

Әкімшілік-құқықтық қорғау институттары да адам құқықтарын қорғауда маңызды орын алады. Олар құқық бұзушылықтардың алдын алуға, азаматтардың құқықтарын жедел түрде қалпына келтіруге және мемлекеттік басқару саласындағы заңдылықты қамтамасыз етуге бағытталған. Әкімшілік қорғаудың жедел сипаты мен қолжетімділігі оны соттық қорғаумен қатар қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әкімшілік шешімдерге сот тәртібімен шағымдану мүмкіндігі жеке тұлғаның құқықтарын қорғаудың қосымша кепілі ретінде қызмет етеді.

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл (омбудсмен) институты жеке тұлғаның құқықтарын қорғаудың баламалы және тиімді тетігі ретінде ерекшеленеді. Бұл институт азаматтар мен мемлекеттік органдар арасындағы делдал рөлін атқарып, құқық бұзушылықтарды анықтауға және оларды жоюға ықпал етеді. Омбудсмен қызметі құқықтық ағартушылықты дамытуға, мемлекеттік аппараттың ашықтығы мен жауапкершілігін арттыруға бағытталған. Халықаралық-құқықтық қорғау институттары адам құқықтарын қорғаудың ұлттық тетіктерін толықтырады және күшейтеді. Халықаралық шарттар мен ұйымдардың стандарттары ұлттық заңнаманы жетілдіруге ықпал етіп, адам құқықтарының әмбебап сипатын қамтамасыз етеді. Ұлттық деңгейде қорғану мүмкіндіктері жеткіліксіз болған жағдайда халықаралық қорғау тетіктері жеке тұлға үшін маңызды құқықтық құрал болыптабылады.

Зерттеу нәтижелері қазіргі кезеңде адам құқықтарын қорғау саласында бірқатар проблемалардың бар екенін көрсетеді. Олардың қатарында құқық қолдану тәжірибесінің біркелкі еместігі, құқықтық мәдениеттің жеткіліксіз деңгейі және азаматтардың өз құқықтарын қорғаудағы белсенділігінің төмендігі атап өтіледі. Осы мәселелерді шешу үшін құқықтық институттардың қызметін жетілдіру, құқық қорғау органдарының кәсіби деңгейін арттыру және құқықтық ағартушылықты дамыту қажет.

Қорытындылай келе, жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғау – үздіксіз дамуды талап ететін күрделі әрі көпқырлы процесс. Бұл саладағы табысты нәтижеге қолжеткізу құқықтық институттардың өзара үйлесімді қызметіне, заңнаманың сапасына және азаматтық қоғамның белсенділігіне байланысты. Адам құқықтарын қорғау жүйесін жетілдіру құқықтық мемлекетті нығайтудың және демократиялық дамудың негізгі алғышарты болыптабылады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. (1948). БҰҰ Бас Ассамблеясының 10 желтоқсандағы резолюциясы. Электрондық ресурс. Қолжеткізудің режимі: <https://www.un.org/ru/>

2. «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. (2022). 29 желтоқсан, № 177-VII. Электрондық ресурс. Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/>

3. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт. (1966). Электрондық ресурс. Қол жеткізу режимі: <https://www.un.org/ru/>

4. Алексеев, С. С. (2010). *Теория права: учебник для вузов* (2-е изд., перераб. и доп.). Москва: Норма.

5. Әкімшілік құқық: жоғары оқу орындарына арналған оқулық. (2020). А. Б. Айтқалиев (жалпы ред.). Алматы: Қазақ университеті.

6. Қазақстан Республикасының Конституциясы. (1995). (30 тамыз, өзгерістер мен толықтыруларымен). Астана, 2023. Электрондық ресурс. Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/d>

7. Марченко, М. Н. (2012). *Теория государства и права: учебник* (3-е изд., перераб. и доп.). Москва: Юрайт.

8. Сүлейменов, М. К. (2018). *Азаматтық құқық және сот арқылы қорғау мәселелері*. Алматы: Жеті Жарғы.

9. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт. (1966). Электрондық ресурс. Қол жеткізу режимі: <https://www.un.org/ru/documents/d>

ЦИФРЛАНДЫРУ ДӘУІРІНДЕГІ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ КЕПІЛДІКТЕРІ: ҚАЗАҚСТАН ҮШІН КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚИЫНДЫҚТАР

Сабыр А.С., PhD докторы, з.ғ.м. М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент,
Бекбутаева Ж.Ә.Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті

Аңдатпа. Цифрлық технологиялардың үдемелі қарқынмен дамуы адам өмірінің барлық қырын түбегейлі өзгертетін құбылыстарды туындатады. Мұндай технологияларды енгізу қауіпсіздіктің жаңа қатерлерін қалыптастырып, әсіресе жеке өмірге қол сұқпаушылық пен дербес деректердің қорғалуы салаларына әсер ету арқылы негізгі құқықтар мен бостандықтарды қауіпке ұшыратады. Қазақстан Республикасы цифрлық дәуір талаптарына жауап беру мақсатында конституциялық және құқықтық кепілдіктерді бейімдеу шараларын қабылдай бастады. Мемлекет адам мен оның құқықтарын өзінің ең жоғарғы құндылығы деп жариялайды.

Осы зерттеу Қазақстан заңнамасының нақты институционалдық қызметімен қаншалықты сәйкес келетінін талдауға бағытталған. Дербес деректерді қорғау жөніндегі уәкілетті органның қызметі халықаралық стандарттарға, соның ішінде Еуропалық Одақтың Жалпы деректерді қорғау регламентіне (General Data Protection Regulation немесе GDPR) сәйкестігі тұрғысынан бағалауды қажет етеді. Негізгі кедергілер мен кемшіліктердің қатарына Дербес деректерді қорғау жөніндегі уәкілетті органының (ДДҚҰО) институционалдық әлсіздігі, деректерді сақтау мерзіміне қатысты регламенттің анық болмауы, қорғалатын ақпарат санаттарының нақты айқындалмауы, сондай-ақ Конституцияда цифрлық құқықтардың жеткілікті деңгейде бекітілмеуі жатады. Жүйе Үлкен деректер (BigData), жасанды интеллект және профильдеу технологиялары төндіретін қатерлерге қарсы тиімді қорғаныс тетіктерін қалыптастыруы тиіс. Зерттеу нәтижелері дербес деректерді қорғау жүйесінің дербестігін арттыруға және дербес деректер туралы заңнаманы жетілдіруге бағытталған ұсыныстарды қамтиды.

Сондай-ақ конституциялық деңгейде цифрлық құқықтарды қорғауды негізгі мақсат ретінде бекітуді көздейтін өзгерістер енгізу ұсынылады.

Түйін сөздер: цифрландыру, адам құқықтары, дербес деректер, конституциялық құқықтық сын-қатерлер, дербес деректерді қорғау жөніндегі уәкілетті орган.

Цифрландыру әлем кеңістігіне кеңінен таралып, адамдардың әлеуметтік байланыстарды қолдау тәсілдерін түбегейлі өзгертіп, оларды цифрлық ортада жаңа форматта өзара әрекеттестіруге мүмкіндік берді. Мұндай өзгерістер құқықтық жүйеге де айтарлықтай ықпал етіп, оның құрылымы мен мазмұнын трансформациялауда. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ), Үлкен деректер (Big Data) және жасанды интеллект (ЖИ) жүйелерінің енгізілуі адамның мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтті. Алайда мұндай цифрлық трансформация адамдарға жаңа мүмкіндіктер бергенімен, жеке өмірге қолсұғылмаушылықты әлсірететін және дискриминациялық тәжірибелерге әкелуі ықтимал бұрын-соңды болмаған қауіпсіздік қатерлерін туындатады.

Қазақстан Республикасы адам мен оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын өзінің ең жоғары құндылығы ретінде айқындайды. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт 2005 жылы ратификацияланғаннан кейін ел аумағында күшіне енді. 2013 жылы мемлекет дербес деректерді қорғауға арналған арнайы заң қабылдады. 2020 жылы цифрлық даму саласы көпсалалы ведомствоға айналған кезде Дербес деректерді қорғау жөніндегі функциялар Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігіне жүктелді.

Алайда қолданыстағы құқықтық реттеу тетіктері цифрлық трансформация жағдайында азаматтардың құқықтарын толыққанды қорғауға мүмкіндік бермейтін бірнеше институционалдық және нормативтік кедергілерге ие.

Осы зерттеу технологиялық прогрестің құқықтық жүйенің бейімделу қабілетінен қаншалықты жылдам озып кететінін талдайды. Қазақстандық құқықтық ғылымда Қылмыстық әділет жүйесінің жұмыс істеу тетіктеріне арналған зерттеулер жеткіліксіз, сондықтан халықаралық озық тәжірибе, соның ішінде Жалпы деректерді қорғау регламенті (GDPR), ұлттық реттеу жүйесіндегі олқылықтарды жоюға көмектесуі мүмкін. Зерттеу Қазақстанның цифрлық трансформация жағдайында адам құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге әсер ететін барлық конституциялық және құқықтық кедергілерді айқындайды. Бұл мақсат халықаралық стандарттармен салыстырмалы бағалау жүргізу арқылы орындалды, соның нәтижесінде институционалдық және заңнамалық кепілдіктерді күшейтуге бағытталған нақты ұсыныстар әзірленді.

Жүргізілген ғылыми талдау цифрландыруға байланысты негізгі құқықтық мәселелерді жүйелі бағалау арқылы жаңа ғылыми нәтижелер ұсынады. Зерттеу дербес деректерді қорғау жөніндегі уәкілетті органның институционалдық дербестігінің төмендігі мен функционалдық өкілеттігінің шектеулілігі оның дербес деректерді қорғау жөніндегі міндеттерді толықорындауына кедергі келтіретінін көрсетеді. Сондай-ақ ұлттық заңнамадағы деректерді сақтау мерзімдері нақты айқындалмағандықтан, бұл құқықтық анықтықтың жоқтығын туындатып, мемлекеттік органдар мен жеке сектор субъектілеріне деректерді рұқсат етілген мерзімнен ұзағырақ сақтауға мүмкіндік беретінін дәлелдейді. Бұған қоса, Үлкен деректер (Big Data) технологиялары арқылы жүзеге асатын профильдеу тәуекелдері конституциялық құқық саласында жаңа категорияларды қалыптастыру қажеттігін көрсетеді, бұл өз кезегінде ұлттық ғылыми доктринада теориялық әрі нормативтік тұрғыдан толықтырылуы тиіс концептуалдық олқылықтың бар екенін айқындайды.

Зерттеудің әдіснамалық негізі жалпы ғылыми және арнайы-құқықтық тәсілдердің үйлесіміне сүйенеді, бұл талданатын мәселелерді жан-жақты және толыққанды түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жедел қарқынмен дамуы жағдайында цифрлық құқықтар мен құқық үстемдігі қағидаттарын зерделеу үшін талдау, синтез және жалпылау сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Сонымен қатар зерттеу Қазақстан Республикасының Конституциясы мен «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заңына негізделген ұлттық құқықтық реттеуді Еуропалық Одақтың деректерді қорғау стандарттарымен, соның ішінде Жалпы деректерді қорғау регламентімен (GDPR), салыстыру мақсатында салыстырмалы-құқықтық талдауды пайдаланды.

Формалды-құқықтық әдіс ұлттық заңнаманың дербес деректерді жинау, өңдеу және қорғау тәртібіне қатысты нормаларын талдауға және оларды ғылыми-құқықтық тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік берді. Бұдан бөлек, функционалдық талдау дербес деректерді қорғау жөніндегі уәкілетті органның қызметінің тиімділігін бағалауға, оның ұйымдастырушылық қиындықтары мен іс жүзіндегі қызмет ерекшеліктерін айқындауға жағдай жасады.

Зерттеу нәтижелері Қазақстанда адам құқықтарын қорғау саласында институционалдық және регулятивтік кедергілердің бар екенін көрсетеді. Бұл кедергілер, ең алдымен, құқық қорғау жүйесінің ішкі проблемаларынан туындайды және конституциялық құқықтарды күшейту үшін құқықтық реттеуді жедел жаңғыртуды талап етеді. Еуропалық Одақтың сот тәжірибесі дербес деректерді қорғау жөніндегі органдарды технологиялық даму жағдайында жеке өмірге қол сұқпаушылықты қамтамасыз ететін негізгі құқық қорғаушылар ретінде қарастырады [1]. Сондықтан олардың жоғары тиімділік көрсетуі адам құқықтарын қорғаудың негізгі алғышарты болып табылады. Қазақстан Республикасы өзінің заңнамасын еуропалық стандарттарға жақындатуға талпынып жатқанымен, институционалдық

реформалар қарқыны технологиялық прогресс жылдамдығынан қалып келеді. Бұл жағдай болашақта цифрлық кеңістіктегі адам құқықтарының әлсіреуіне әкелуі мүмкін.

Қазақстандағы Дербес деректерді қорғау жөніндегі уәкілетті орган (ДДҚУО) өзінің функцияларын 2020 жылдан бастап қызметіне кіріскен кезде көпсалалы министрліктен алған болатын. Қазақстан Республикасының Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігінің (бұрынғы Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі) Ақпараттық қауіпсіздік комитеті қолданыстағы ұйымдастырушылық құрылымаясында осы функцияларды орындайды. Ережеге сәйкес, Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігінің Ақпараттық қауіпсіздік комитетіне «дербес деректерді қорғау саласында реттеушілік, іске асыру және бақылау функцияларын» орындау жүктелген [2]. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ұйымдастырушылық өзгерістерге қарамастан, Қазақстандағы ДДҚУО институционалдық тәуелсіздікке қатысты мәселелермен әлі де бетпе-бет келіп отыр.

Еуропалық Одақ барлық ұйымдардан сыртқы ықпалдан толық тәуелсіз және абсолютті автономиямен жұмыс істейтін Деректерді қорғау жөніндегі қадағалау органын (DPA) құруды талап етеді [3]. Қазақстандағы Ішкі істер министрлігі дербес деректерді қорғау саласында жеткіліксіз дербестік жағдайында жұмыс істейді, өйткені министрлік әртүрлі реттеуші талаптарды орындауға міндетті. Ішкі істер министрлігі дербес жұмыс істейтін атқарушы органға айналуы тиіс. Мұндай реформа Қазақстан Республикасында 2030 жылға дейінгі Мемлекеттік басқаруды дамыту тұжырымдамасында көзделген мақсаттарға қолжеткізуге ықпал етеді [4].

Дербес деректерді қорғау жөніндегі уәкілетті органның консультациялық және ақпараттық функциялары біртұтас заңнамалық база шеңберінде бекітілуі қажет. Алайда Ақпараттық қауіпсіздік жөніндегі комитеттің өкілеттіктері негізінен реттеушілік, тергеушілік және түзету функцияларымен шектеледі. Консультациялық функциялар қоғамның және деректерді бақылаушылардың хабардарлығын арттыруға бағытталған.

Сонымен қатар, Қазақстанда басымдық азаматтық қызметшінің ұйымдастырушылық және әкімшілік дағдыларына беріледі, ал дербес деректерді қорғау бойынша салалық сараптама жеткілікті ескерілмейді. Дербес деректерді қорғау жөніндегі уәкілетті орган ұйымдардан ақпараттық технологиялар және деректерді қорғау саласында кәсіби деңгейдебілімі бар мамандарды таңдауды талап етеді, өйткені қазіргі құрылым дербес деректер субъектілерінің өтініштері мен шағымдарын сапалы түрде қарауға қажетті рәсімдерді толық қамтамасыз етпейді.

Еуропалық Одақтың Жалпы деректерді қорғау регламенті (General Data Protection Regulation немесе GDPR) талаптарына сәйкес, Еуропалық Одақта қадағалау органдары саясиықпалдан толық тәуелсіз болуы тиіс. Осыған байланысты, Қазақстанда Дербес деректерді қорғау жөніндегі уәкілетті органды жеке мемлекеттік агенттік ретінде бөліп шығару қажеттілігі туындайды. Мұндай орган толық әкімшілік және операциялық дербестікке ие болуы керек, дербес деректерді қорғау бойынша ұлттық стратегияны әзірлеп, заңталаптарының орындалуын жүйелі бақылауды қамтамасыз етуі тиіс.

Бұдан бөлек, дербес деректерді қорғау жүйесінде жұмыс істейтін мемлекеттік қызметшілердің кәсіби даярлығы жеткіліксіз. Кадрлық саясат негізінен ұйымдық-әкімшілік құзыреттерге бағытталған, ал цифрлық құқық, ақпараттық қауіпсіздік, халықаралық стандарттар саласындағы сараптамалық даярлық жеткіліксіз. Соның салдарынан азаматтардың шағымдарына жауап беру және күрделі инциденттерді басқару сапасы төмендеуде. Бұл жағдай персоналды қайта даярлау қажеттілігін және кадрлық стандарттарды киберқауіпсіздік, жасанды интеллект және халықаралық деректерді қорғау стандарттары бойынша мамандарды тарту бағытында жаңартуды талап етеді.

Жүйе бірнеше маңызды кедергілерге тап болып отыр, соның ішінде дербес деректерді сақтау мерзімінің айқын реттелмеуі заңдық анықсыздық тудырады. Мұндай жағдай

мемлекеттік органдар мен операторларға сақтау мерзімін өз қалауы бойынша белгілеуге мүмкіндік береді, бұл құқық бұзушылықтарға жол ашады. Еуропалық Одақта бұл мәселе қалыптасқан сот практикасы және «ұмытылу құқығы» тетігі арқылы реттелсе, Қазақстанда нақты механизмдердің болмауы деректер субъектілерін қорғауды әлсіретеді [5].

«Сезімтал деректер» ұғымының ұлттық заңнамада болмауы да күрделі мәселе болып табылады. Қазіргі реттеу жүйесі денсаулық туралы мәліметтер, биометриялық және генетикалық деректер сияқты аса құнды, жоғары тәуекел тудыра алатын ақпаратты дербес қорғауды қамтамасыз етпейді.

Сонымен қатар, қолданыстағы деректерді қорғау нормалары жеткілікті орындаушылық күшке ие болмай отыр. Бұған міндетті түрде хабарлау нормасының болмауы себеп. Ұйымдар деректердің бұзылуы немесе ұрлануы туралы оқиғаларға тиісті деңгейде әрекет етпейді, себебі заңда мемлекеттік органдарды немесе деректер субъектілерін міндетті түрде хабардар ету талабы жоқ. Соңғы жылдары орын алған мемлекеттік дерекқорлар мен медициналық қосымшаларға қатысты кибершабуылдар мұндай нормаларды енгізудің өзектілігін дәлелдейді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың, жасанды интеллект жүйелерінің және Big Data платформаларының қарқынды дамуы құпиялылық құқығы мен адам қадір-қасиетін қорғау құқығын қоса алғанда, конституциялық құқықтарға зор әрі бұрын-соңды болмаған қауіптер төндіруде [6]. Негізгі қауіп автоматтандырылған профилирлеу үрдісінен туындайды, өйткені бұл практика жеке тұлғаның мінез-құлқы, сенімділігі, қалауы және басқада сипаттамалары туралы бағалау жасау үшін оның дербес деректерін пайдаланады. Ұлттық деректерді басқару жүйесі және өзге де ірі цифрлық инфрақұрылымдар азаматтардың әрекеттерін егжей-тегжейлі қадағалауға мүмкіндік береді, нәтижесінде олар туралы цифрлық профильдер қалыптасады, бұл өз кезегінде кемсітушілікке әкелетін тәуекелдерді арттырады.

Әлемдік зерттеулер де осы қауіптердің нақты екенін дәлелдеп отыр: мысалы, Қытайда әлеуметтік рейтинг жүйесі төмен көрсеткіштері бар азаматтарға мемлекеттік қызметтер мен әлеуметтік қолдауға қол жеткізуін шектеуі мүмкін [7].

Мәселе одан әрі күрделене түседі, себебі Қазақстанның құқықтық және сот доктринасында жасанды интеллектіні құқықтық реттеуге қатысты ғылыми тұрғыда терең зерттелген тұжырымдамалар әлі қалыптаспаған [8]. Цифрлық трансформация қарқынының жоғарылығы ұйымдардың цифрлық құқықтарды қорғау және алгоритмдік кемсітушілікті алдын алу мақсатында тұрақты құқықтық тетіктер қалыптастыруын қиындатады. Мұндай жағдайда цифрлық конституционализм тұжырымдамасын дамыту өзекті болып табылады, өйткені ол жаңа конституциялық құқық мазмұнын қалыптастыруды және цифрлық ортада оларды қорғау инфрақұрылымын құруды талап етеді. Қазақстан Республикасының Конституциясының 18-бабында көзделген жеке өмірге қол сұқпау құқығы цифрлық технологиялар туындататын қауіптерді ескере отырып, қайта түсіндіруді қажет етеді [9]. Модернизацияның негізгі бағыттарының бірі ретінде Интернетке қол жеткізу құқығын басқа да көптеген құқықтарды іске асырудың қажетті шарты және цифрлық теңсіздіктің тереңдеуіне қарсы құрал ретінде заңнамалық бекіту ұсынылады. Сондай-ақ цифрлық құқықтар жүйесінде азаматтарға мемлекеттік органдармен және жеке ұйымдармен өзара әрекеттесудің цифрлық тәсілдеріне қатысу-қатыспау жөнінде таңдау жасауға мүмкіндік беретін құқық енгізілуі тиіс. Бұдан бөлек, «ұмытылу құқығын» (right to be forgotten) заңнамалық түрде бекіту қажет, бұл жеке деректер субъектілеріне өздерінің деректері өзектілігін жоғалтқанда немесе құқықтары мен заңды мүдделеріне қауіп төндірген жағдайда оларды жоюды талап етуге мүмкіндік береді [10]. Жедел дамып жатқан технологиялар жағдайында жеке құқықтарды қорғау конституциялық және құқықтық деңгейде қамтамасыз етілуі тиіс, өйткені дәл осындай тетіктер ғана азаматтардың қауіпсіздігін сақтайтын берік құқықтық шеңбер қалыптастырады.

Азаматтардың құқықтарын қорғау жүйесі Конституциялық Кеңестің Конституциялық Сотқа қайта құрылуы арқылы айтарлықтай өзгерді. Бұл реформа азаматтарға конституциялық шағым беру мүмкіндігін тікелей ашты, ал бұрын мұндай мүмкіндік болмаған болатын. Жаңа механизмдер құқықтарды қорғаудың тиімділігін арттырғанымен, әкімшілік әділдік саласында шешілмеген проблемалар сақталуда. Әкімшілік соттар мен жалпы юрисдикция соттары арасындағы юрисдикциялық шекаралардың айқын болмауы істердің созылуына, сот жүктемесінің артуына және азаматтардың сот жүйесіне деген сенімінің төмендеуіне алып келуде [11].

Мәселелерді шешу үшін жария-құқықтық даулар бойынша нақты юрисдикциялық критерийлерді белгілеу, сот практикасын жүйелеу және электрондық сот ісін жүргізурәсімдерін нақтылайтын Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысын қабылдау қажет. Мұндай шаралар сот процестерін ашық, түсінікті және тараптар үшін тең етеді, әсіресе виртуалды сот отырыстарының кеңеюі жағдайында аса маңызды.

Қазақстан Республикасы цифрландыру жағдайында конституциялық адам құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету үшін барлық институттардың күшін біріктіретін кешенді институционалдық реформаларды қажет етеді. Жасанды интеллект, Үлкен деректер (BigData) және цифрлық платформалар сияқты технологиялардың жедел дамуы қолданыстағы реттеу тетіктерінің мүмкіндігінен асып түсетін жеке өмірге қол сұғу қатерлерін, адам қадір-қасиетіне нұқсан келтіру қауіптерін және кемсітуден қорғау тетіктерінің әлсіреуін туындатады. Сондықтан мемлекет түбегейлі адам құқықтарын қорғау жүйесін цифрлық ортаға бейімдеуі тиіс.

Негізгі мәселелер дербес деректерді қорғау жөніндегі уәкілетті органның операциялық дербестігінің болмауынан және қолданыстағы құқықтық реттеудің мазмұндық тұрғыдан жеткіліксіздігінен туындайды. Органның тәуелсіздігінің жеткіліксіздігі, ағарту функцияларының болмауы, құқық қолдану қабілетінің әлсіздігі және қызметкерлердің кәсіби даярлығының төмендігі тиімді қадағалауға кедергі келтіріп, құқық бұзушылық тәуекелін арттырады. Сонымен қатар деректерді сақтау мерзімінің нақты белгіленбеуі, сезімтал ақпараттың құқықтық жіктеуінің болмауы және деректердің бұзылуы туралы хабарлау талаптарының жоқтығы құқықтық белгісіздік туындатып, азаматтарды цифрлық қауіптерге ұшыратады.

Цифрлық конституционализм автоматтандырылған профильдеу мен алгоритмдік басқару жағдайында жұмыс істей алуы үшін конституциялық және құқықтық кепілдіктерді толық қайта бағалауды талап етеді. Жеке автономияны қорғау жаңа цифрлық құқықтарды Интернетке қолжетімділік құқығын, цифрлық өзара әрекеттесуден бас тарту құқығын және деректерді жою (өшіру) мүмкіндігін бекітуді қажет етеді.

Цифрлық ортада адам құқықтарын тиімді қорғау тәуелсіз деректерді қорғау агенттігін құруды, ақпаратты өңдеу жөніндегі нақты ережелерді бекітуді және цифрлық конституционализм қағидаттарын заңнамалық деңгейде орнықтыруды талап етеді. Мұндай шаралар Қазақстанға технологиялық прогресс пен азамат құқықтарын қорғау арасындағы оңтайлы тепе-теңдікке қол жеткізуге мүмкіндік беріп, цифрлық трансформация кезеңінде құқық үстемдігін сақтауды қамтамасыз етеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Akhmetova, S. B., Tursynkulova, D. A., & Ibrayev, N. S. (2024). Powers of the personal data protection authority in Europe and Kazakhstan: Comparative analysis, recommendations for improving the activities of the Kazakhstani Personal Data Protection Authority. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Law Series*, 3(148), 201–214. <https://doi.org/1>

2. Aubakirova, I. U., & Toleubek, A. A. (2025). О защите персональных данных в Европейском Союзе и Казахстане в сравнительной перспективе. *Вестник Института*

законодательства и правовой информации Республики Казахстан, 80(1), 174–185. https://doi.org/10.52026/2788-5291_2025_80_1_174

3. Bieliakov, K. I., Tykhomyrov, O. O., Radovetska, L. V., & Kostenko, O. V. (2023). Digital rights in the human rights system. *Intereulaweast*, X(1), 183–207. <https://doi.org/10.22598/>

4. Қазақстан Республикасының Конституциясы. (1995). 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған. *Әділет құқықтық ақпарат жүйесі*. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/>

5. Қазақстан Республикасының Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігінің "Ақпараттық қауіпсіздік комитеті" республикалық мемлекеттік мекемесі туралы ережені бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің орынбасары – Жасанды интеллект және цифрлық даму министрінің № 527/НҚ бұйрығы. (2025, қазан 21). *Әділет құқықтық ақпарат жүйесі*. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs>

6. Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің № 522 Жарлығы. (2021, қазан 26). *Әділет құқықтық ақпарат жүйесі*. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/>

7. Mochalov, A. N. (2021). Цифровой профиль: основные риски для конституционных прав человека в условиях правовой неопределенности. *Lex russica*, 74(9), 88–101. <https://doi.org/10.17803/1729-5920.2021.178.9.088-101>

8. Pechatnova, Yu. V. (2020). The digital impact on the constitutional human rights. *Russian Political Science*, 2(15), 99–101. <https://doi.org/10.51180/>

9. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). (2016). *Official Journal of the European Union*, L119, 1–88. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>

10. Yelegen, A. Ye. (2023). Ensuring the right of a person and a citizen to health in the Republic of Kazakhstan in the era of artificial intelligence. *Journal of Actual Problems of Jurisprudence*, 2(106), 14–20. <https://doi.org/10.26577/>

11. Yessenzholov, N., Baktybekov, M., Matayeva, M., Maishekina, E., & Razyiyeva, D. (2025). Strengthening constitutional rights through administrative and constitutional justice: The case of the Republic of Kazakhstan. *Estudios Constitucionales*, 23(1), 157–178. <https://doi.org/10.4067/s0718->

УДК 343.9:004

КОМПЬЮТЕРЛІК ҚЫЛЫМЫСТАРДЫҢ ӨСУІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР

Алибеков Сериккали Кунтебаевич, Yessenov University, Ақтау қ.

Аңдатпа. Берілген ғылыми мақалада сот, тергеу органдарының тәжірибелерінің негіздерінде компьютерлік қылмыстардың өсуіне әсер етіп отырған факторлар талданған.

Түйін сөздер: Компьютерлік технологиялар, компьютерлік қылмыстар, қылмыстың себептері, қылмысқа ықпал ететін факторлар, интернет, ақпараттық қауіпсіздік

Иновациялық технологиялар, Интернет желісі, компьютерлік және өткізгішсіз пайдаланылатын желілер жыл сайын қарқынды түрде дамып келеді. Қоғам мүшелерінің әртүрлі платформаларды, электрондық құралдарды және тіпті криптовалютананы пайдалануы және өздерінің жеке басының мәліметтерін әлеуметтік желілерге орналастыруы қалыпты жағдайға айналған.

Компьютерлік қызметтерді кеңнен пайдалану экономиканы басқару, әлеуметтік мәселелерді шешу, байланысты жеделдету өрісінде икемді және барынша пайдалы болғандықтан, сондай-ақ компьютерлік технология, адамның ақыл-парасатының жетістігіретінде әрине қоғамда кең қолданысқа ие болады. Сонымен қатар осы аталған өрісте көлеңкелі тұстардың бар екендігі жасырын емес.

Әртүрлі компьютерлік қызметтерді пайдалану деңгейінің дами түсуі, компьютерлік желілерге заңсыз ену, ақпаратты және электронды құралдардан ақша қаржаттарын ұрлаумен айналысатын топтардың белсенділігін артырып отырғандығы ащы да болса шындық. Сонымен бірге технологиялық эволюция жағымдылықпен қатар жаңа проблемаларды Сарапшылардың болжамдары бойынша, қылмыстың аталған түрлерінің қарқынды түрде өсуіне толықтай негіз пайда болып отырғандығын статисткалық мәліметтерден анық аңғаруға болады.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есеп комитетінің мәліметтері бойынша ағымдағы жылдың тоғыз айында сотқа дейінгі тергеп-тексеру бірегей реестрінде ақпараттандыру және байланыс саласында орын алған 201 қылмыстық құқық бұзушылық тіркелеген, бұл өз кезегінде, өткен жылдың осы мерзімімен салыстырғанда 86,1% артық. Оған дейінгі жылда да осы тақылеттес қылмыстардың өсу қарқындылығы 66,7%.

Құқықтық статистика комитетінің мәліметтеріне қарағанда, осы салада орын алған сотқа дейінгі тергеп-тексеру үрдісінде жабылған қылмыстық істердің саны айтарлықтай азайғанын көруге болады. Егер 2019 жылы осы өрістегі қозғалған қылмыстық істердің 62,6% сотқа дейін жетпеген болса, ағымдағы жылдың қаңтар-қазан айларында олардың үлессалмағы 31,3% дейін азайған [2].

Компьютерлік технологиялар өрісіндегі қылмыстық құқық бұзушылықтар мен пәрменді әрі табысты күрес жүргізу үшін, осы санаттағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың жасалуына жағдай туғызатын себептер мен шарттарды және өзге де факторларды айқын түсіну қажет деп ойлаймыз.

Жалпы алғандағы қылмыстылықтың, атап айтқанда, компьютерлік технологиялар өрісіндегі қылмыстылықтың себептері мен шарттары туралы мәселе барынша күрделі әрі әлемдік және отандық ғылымда қайшылық туғызып отырған мәселе болып табылады.

Қазақстан Республикасында кибертерроризммен және киберқылмыспен күресу бойынша бүгінгі таңда интернетте жасалып жатқан қылмыстардың барлық кешенін қамтитын құбылыс ретінде кешенді зерттеулер жүргізілмеген [3, 211 б.].

Бір жағынан алғанда, компьютерлік технологиялар өрісіндегі қылмыстылықтың себептері мен шарттары жалпы алғандағы қылмыстылықтың себептері мен шарттарынан аулақ кетпейді. Екінші жағынан, ол өзінің ерекшеліктеріне байланысты тек оның өзіне ғана тән болатын себептер мен шарттарға ие.

Алайда жалпы ұғымындағы қылмыстылықтың, сондай-ақ компьютерлік қылмыстылықтың себептеріне де қатысты криминологияда жалпымен қабылданған әдістемелердің болуына қарамастан, осы саладағы қылмыстардың алдын алуды тиімді түрде жүзеге асыруға мүмкіндік бермейтін бірқатар проблемалар бар.

Материалдар мен әдістер. Берілген мақала әдістемелік негізіне қоғамдық ғылымдарға ортақ жалпы және арнайы әдістерді (диалектикалық талдау, жүйелік-құрылымдық, логикалық, салыстырмалы-құқықтық және т.б.) қолдану арқылы әлеуметтік құбылыстарды зерттеудің негізгі тұжырымдарына, сондай-ақ құқықтық құбылыстарды зерттеулердің әдістемелік ілімдерін басшылыққа ала отырып орындалды.

Талқылау нәтижелері. Қоғамның өмір сүруінің кез келген тарихи сатысы өзіндік ерекшеліктерімен айрықшаланады. Қоғамның қазіргі кездегі дамуы ақпараттық қоғам ретінде сипатталады ақпараттық қоғам дегенді – «қоғамның әлеуметтік-экономикалық

дамуы, ең алдымен, қоғам мүшелерінің арасында ақпараттың өндірісі, сақталуы, таралуымен сипатталатын қоғам» деп түсінгеніміз дұрыс.

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар адам қызметінің барлық өрісіне қатыстыдеп тұжырым жасауға болады. Егер қоғам өмірінің барлық саласына барынша жетілдірілген ақпараттық технологиялар дендеп енетін болса, ақпараттық кеңістікте де қылмыстың жаңатүрлері пайда болып, дами бастайды.

Қазіргі заманғы қоғамда ақпараттық коммуникациялардың дамуына сай киберқылмыстылықтың дамуына кең мүмкіндік ашылады. Ақпараттық технологиялардың таралуы мен қоғамның цифрлануының әлемдік деңгейде өріс алуы айқын фактіге айналып отыр. Қазіргі уақытта киберкеңістіктегі қылмыстар бірен-саран емес, жаппай сипатқа ие болып, тек мемлекеттің емес, тұтастай алғандағы қоғамның проблемасына айналды.

Ақпараттандыру және байланыс өрісінде қылмыстық іс-әрекеттерді жүзеге асыратындар, яғни киберқылмыскерлер қылмысты жасаудың тәсілдерін үнемі жетілдіріп, ондай қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу, тергеп-тексеру, қылмыскерлерді әшкерелеу күзіретті органдарды үлкен қиындыққа душар етіп отыр. Сондықтан берілген қылмыс түрлерін тергеп-тексеруді жүзеге асыратын қызметкерлердің біліктілігін арттыруға, олардың тәжірибе алмасуына, техникалық тұрғыдан жарақтандырылуына үлкен маңыз берілуі тиіс.

Киберкеңістегі қылмыстылықтың артуы мемлекеттің өмірі мен қызметінің барлық өрісіне жағымсыз әсер етеді, қылмыстылықтың берілген бағытының белсенді түрде дамуы тек экономикалық секторға ғана залал келтірмейді, сонымен бірге ол тұтастай алғандағы мемлекеттік аппараттың қызметіне және әлемдік деңгейдегі құқық тәртібіне үлкен зиян келтіреді.

Компьютерлік, яғни киберқылмыстар тек жеке қылмыскерлермен емес, көп жағдайларда ұйымдасқан топтармен жүзеге асырылады, себебі жасалған қылмыстарды талдаудың нәтижелеріне қарағанда, топтардың материалдық пайдасы дербес әрекет ететін қылмыскерлермен салыстырғандағыдан экономикалық тиімділігі жоғары.

Қазіргі уақыттағы қылмыстылық өзінің әрекеттерінде киберкеңістікпен берілген жаңа мүмкіндіктерді барынша тиімді пайдалануға тырысады, берілген ортада қылмыскердің нақты жеке басы назардан тыс қалады, ол өз кезегінде шексіз бағдарламалық және кеңістіктік мүмкіндіктерді пайдалануға жағдай жасап, ал қылмыскердің өзіне әшкереленбей қалуына мүмкіндік береді.

Компьютерлік технологиялар өрісіндегі қылмыстардың себептері және шарттары, яғни олардың өсуіне әсер етіп отырған факторлар қандай деген сұраққа жауап іздеп көрейік.

Біздің ойымызша, қылмыстың жаңа түрлерінің қарқынды түрде дамуына келесідей факторлар тікелей әсер етеді:

- компьютерді және Интернет желісін қолданатындар санының артуы;
- ақпараттық кеңістіктегі қылмыскерлердің кәсіби шеберлігі;
- ақпараттық технологиялардың (IT) жетілдірілуі және дамуы.

Осылайша ақпараттық қоғам қылмыстың жаңа түрлерінің дамуының басты алғы шарты ретінде орын алады.

Біздің ойымызша, компьютерлік қылмыстар атауы жоғарыда аталған құбылыстың толық мәнін аша алмайды. Компьютердің өздігінен қылмыс жасамайтындығы баршаға аян, ақпараттық технологиялар өрісіндегі, яғни киберқылмыстарда компьютер, қамтамасыз ету бағдарламалары қылмыстың құралы ретінде пайдаланылады.

Киберқылмыстылық – қазіргі әлемде ең қауіпті құбылыстардың біріне айналып отыр.

Қылмыстардың аталған түрін интернетте және өзге де ақпараттық жүйелерде жасау үшін әртүрлі техникалық құралдар пайдаланылады.

Зерттеушілердің пікірлері бойынша, компьютерлік технологиялар өрісіндегі қылмыстылықтың барлық факторларын үш санатқа бөлуге болады.

1. Компьютерлік технологиялар, ақпараттық желілердегі, ақпараттық ортадағы және инфрақұрылымындағы қылмыстылық факторлары.

Компьютерлік технологиялар өрісіндегі қылмыстылықтың ақпараттық ортаға қатысты алғандағы факторлары ретінде келесілерді атап көрсетуге болады:

- тиісті инфрақұрылымды, желілерді, бағдарламаларды, құрал-жабдықтарды жаппай пайдаланылуы, сонымен бағдарламалық-техникалық құралдарды пайдаланушылар санының әлемде және Қазақстанда арта түсуі;
- компьютерлік технологиялардың қол жетімді болуы;
- қазіргі заманғы технологиялардың компьютерлік жүйелерге және телебайланысқұралдарына тәуелділігінің артуы;
- шетелдік бағдарламалық-техникалық қамтамасыз етулерді, операциялық жүйелерді, сондай-ақ техникалық компоненттердің кеңнен қолданылуы.

2. Компьютерлік технологиялар өрісіндегі қылмыстылықтың өзіндік ерекшеліктеріне қатысты факторлар:

- қылмыстылықтың айтарлықтай бөлігінің ұйымдасқандық және кәсіби сипатқа ие болуы;
- өздерінің жиынтығында компьютерлік технологиялар өрісіндегі қылмыстылықты құрайтын қылмыстардың олардың жасырындылығына, қашықтан жасалатындығына, инфрақұрылымның күрделілігіне, жәбірленушілердің білмей қалуларына байланысты барынша құпиялық сипатқа ие болуы, компьютерлік технологиялар өрісіндегі қылмыстылықтың жаһандық және трансшекаралық сипаты.

Аталған факторлардың арасында:

- қылмыскердің бір мемлекетте болып, қылмысты екінші мемлекетте жасауы, ал қылмыстың салдарының үшінші мемлекетте орын алуы, бұл өз кезегінде бір мемлекетте және тіпті мемлекеттердің жиынтығында қылмысқа тосқауыл қоюды қиындатады;
- компьютерлік технологиялар өрісіндегі қылмысты жасаудың барысында бір мезгілде бір елде немесе әртүрлі елдерде орналасқан жүздеген және мыңдаған компьютерге шабуыл жасау мүмкіндігінің болуы;
- компьютерлік технологиялар өрісіндегі қылмыстарды жасау тәсілдерінің алуан түрлі болуы, қылмыстарды автоматикалық режимдерде жасаудың және пайдаланушылардың ресурстарын олардың еркінен тыс пайдаланудың мүмкіндіктері;
- компьютерлік технологиялар өрісіндегі қылмыстардың алдын алу және оларға дәстүрлі тәсілдермен тосқауыл қоюдың мүмкін болмауы;
- компьютерлік қылмыстар өрісінде оның жай-күйі, құрылымы мен қарқындылығы туралы шындыққа сай келетін статистиканың болмауы;
- әртүрлі себептерге байланысты компьютерлік қылмыстардың барынша кең таралуы және берілген қылмыстардың жасырындылық деңгейінің жоғары болуы;
- сот-тергеушілік және прокурорлық қадағалау тәжірибесінің жеткілікті дәрежеде қалыптасып үлгермеуі, осындай қылмыстарды ашу, тергеу және саралау бойынша ғылыми негізделген кепіл-кеңестердің әлі де болса жеткіліксіздігі;
- ықпал ету ортасына қылмыстық әсер етулердің барынша жоғары жылдамдығы және қылмыстың материалдық іздерін іздеп табудың көптеген реттерде мүмкін болмауы.
- қоғамда осындай қылмыстардың салдарының қылмыстық іс-әрекеттің салдары ретінде қабыл алынбауы.

Chances are that the mere crimes “against the machines” risk being left behind by the criminal justice system until they have been brought to more severe consequences, which would make them impossible to ignore [4]. (оларды назардан тыс қалдыруға болмайтындай, оларға қарсы қатаңырақ шаралар алынбаса, «машиналарға қарсы» қылмыстардың қылмыстық сот төрелігінің назарынан тыс қалуы әбден мүмкін (еркін аударма жасанды интелект арқылы автормен жасалды).

Қомпьютерлік қылмыстардың өсуіне әсер ететін факторларды толықтай ашып, талдауға ғылыми мақаланың көлемі мүмкіндік бермейді. Аталған проблема барынша кешенді және толықтай зерттеуді қажет ететіндігі айқын.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде компьютерлік қылмыстардың өсуінің қарқындылығы цифрлық технологиялардың дамуымен, қол жетімділігімен және танымалдылығымен тікелей байланысты деген тұжырым жасауға болады.

Аталған өрістегі қылмыстылықтың барлық кешеніне әсер ету арқылы, оның деңгейін айтарлықтай төмендетуге болады. Бұл жерде адамды тәрбиелеуге, оның жеке басын қалыптастыруға, оған көпшілдік және жауаптылық сезімдерін ұялатуға, оның жеке басының жағымсыз қасиеттерін бейтараптандыруға басымдық берілуі тиіс.

Ғылыми мақаланы дайындау шеңберінде жүргізілген зерттеу компьютерлік қылмыстардың өсуіне әсер ететін факторлар осыған дейін де жүргізілген зерттеулер де көрініс тапқан ұстанымдарды қайталайды, алайда, сонымен бірге олардың өзіндік ерекшеліктерге ие болатындығын жоққа шығармайды. Осы бағытта келесідей факторларды екі белгілі топтарға жіктеуге болады.

Бірінші топқа киберқылмыскердің санасына орын алатын әлеуметтік-психологиялық процестерді жатқызуға болады, олар өз кезегінде, өздерінің салдары ретінде қылмыстық жүріс-тұрысты пайда қылады.

Адамды компьютерлік қылмыстарды жасауға итермелейтін осындай себептердің бірі пайдакүнемдік мақсат болады. Осындай қылмыстық іс-әрекеттердің көпшілігі ақшалай қаражатты жымқыру мақсатында жасалады.

Заманауи цифрлық технологиялардың болуы және «Интернет» желісіне кедергісіз ену оңай жолмен байлыққа ие болу мақсатында жүзеге асырылады. Көптеген адамдарда несиелік берешектердің болуы және қосымша қаражатты талап ететін ауыр материалдық жағдайларға душар болу, өз кезегінде оларды киберқылмыстарды жасауға немесе олардың құрбаны болуға итермелейді.

Сонымен бірге кек алу, қызғаныш, жек көрушілік, көре алмаушылық тәрізді жағымсыз эмоциялар да осындай қылмыстық құқық бұзушылықтарға себеп болады [5, 143б.].

Пайдаланған әдебиеттер

1. Бугаев, В. А., & Чайка, А. В. (2019). Факторы преступности в сфере компьютерных технологий. Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Юридические науки, 5(71), 4.

2. Джансариева, Р., & Аратулы, К. (2012). Борьба с киберпреступлениями: сравнительный анализ законодательства стран СНГ. Всероссийский криминологический журнал, 3, 95–99.

3. Сатбаева, А. М., Алимбетова, А. Р., & Бейсембаева, М. Т. (2024). Проблемы противодействия киберпреступности: опыт международного сотрудничества. Вестник института законодательства и правовой информации РК, 3(78), 212–220.

4. Электронный ресурс. (n.d.). Finprom.kz. <https://finprom.kz/>

5. Пьянтодоси, Н. (2024, октябрь). Hacker buca il Ministero della giustizia, rubatidati Segreti. ANSA. <https://www.ansa.it/campania/notizie/2024/10/02/>

COUNTER-TERRORISM AND YOUTH RADICALIZATION PREVENTION IN THE DIGITAL AGE: GLOBAL EXPERIENCE AND CURRENT STRATEGIES

Dilara Seidova Mirkazim, Undergraduate Student, Baku State University, Baku, Azerbaijan

Abstract. *This article examines the process of online radicalization of youth, analyzing social, economic, and psychological factors that increase their vulnerability. It reviews international efforts to prevent and counter violent extremism (P/CVE) and explores new approaches, including artificial intelligence and network analysis. The study emphasizes the importance of education, critical thinking, and digital skills as essential tools for preventing radicalization.*

Keywords: *online radicalization, youth, violent extremism, social factors, digital technologies, artificial intelligence, critical thinking*

While increased digital interaction provides opportunities for communication, education, and activism, it also raises the risk of terrorist and extremist groups using online platforms. Young people are at risk, susceptible to manipulation and recruitment. Global groups have viewed online radicalization as a key issue in security and counter-terrorism for some years. This is reflected in reports from the UN, UNESCO, and OSCE, and also in studies of online behavior and the digital operations of extremist groups.

This document studies how digital radicalization happens among young people. It examines international efforts to prevent/counter violent extremism (P/CVE) and explores new ways to approach it, like artificial intelligence and network analysis.

1. How Online Radicalization of Youth Happens

Online radicalization is when a young person is drawn into extremist ideas, groups, and language online. A UNESCO study [1] found that extremist groups use social media to distribute content that evokes feelings, builds community, and gains the attention of young people looking for identity. The digital environment aids radicalization since users get trapped in algorithmically created information bubbles, feel secure due to anonymity, have rapid communication, and lack critical views on what they see. Propaganda spreads easily through memes, game narratives, and short videos.

Studies on roles in online communities add to our awareness of how extremist movements operate. Phadke and Mitra [2] notes roles, such as flammers, motivators, and supporters. Each role normalizes the content. This allows us to see radicalization as a network process, where people get involved gradually, and their actions build.

2. Why Young People Are at Risk: Social, Economic, and Psychological Factors

A UN Security Council report [3] states that radicalization is connected to social isolation, inequality, lack of opportunity, and identity issues. Young people may view extremist groups as providing purpose and belonging.

A study on digital radicalization in countries of the Global South by Holov [4] finds that extremist groups target youth due to their heavy dependency on digital devices, unstable social situations, and underdeveloped digital skills. This is more potent in countries with large youth populations.

Math models assist in understanding why young people are at risk. Chuang and Orsogna [5] view the spread of ideas as similar to social infection. This happens through strong ties, close communities, repeated messages, and easy influence. Highly active youth groups are more likely to be affected in such models.

3. International Efforts to Prevent Radicalization (P/CVE)

Recently, international groups have increased focus on prevention, with early intervention and youth involvement. Scheuble and Oezmen [6] studied methods used by extremist groups, such as targeting young women, using personal messages, and taking advantage of emotional issues.

The OSCE [7] suggests steps to prevent violent extremism: develop critical thinking, work with communities, train teachers, and create early warning systems. These steps are being used in Europe and Central Asia.

Regional cases show the significance of the problem. CSRT [8] reports that in Central Asia, extremist networks use social media to promote religious radicalism. Countries are establishing network monitoring systems and local programs to help people resist digital threats. This case matters since online radicalization is a worldwide issue, not just in Western countries.

4. New Tech and AI in the Fight Against Online Radicalization

Between 2023–2025, studies began to focus on identifying radicalizing signals automatically. A study by Allison Lahnal, Vasudha Varadarajan, Lucie Flek, H. Andrew Schwartz and Ryan L. Boyd [9] proposes a model for studying user behavior. An algorithm can guess whether someone might accept extremist ideas based on their digital actions. This allows early warning but needs strong ethics.

Combining AI, network analysis, and media skills is creating a new strategy to combat radicalization. The focus is shifting from punishment to prediction, education, and helping young people secure their digital presence.

5. Education and Media Skills as Prevention Components

Modern P/CVE models suggest that young people can be protected via critical thinking skills. Anti-radicalization programs are enhanced when they include psychological support, digital skills, and social skills.

Global cases also show that young people should assist in radicalization prevention. Youth groups, student groups, and local efforts are becoming active partners in prevention. Groups like the Academies of International Relations, diplomatic clubs, and Model United Nations play a role, as they create rooms for discussion and global thinking.

Youth radicalization in the digital age is ever-changing, involving social, psychological, and tech factors. Global experience shows that counter-terrorism and prevention need education, digital skills, AI, global co-operation, and youth participation.

Countries and groups should make early warning systems, support critical thinking, combat misinformation, and make young people more resilient to manipulation. Online radicalization is a main challenge for security in the 21st century.

References

1. Chuang, Y.-L., & D'Orsogna, M. R. (2019). A review of mechanistic and data-driven models of terrorism and radicalization.
2. CSRT. (2023). Онлайн-пропаганда религиозного радикализма в Центральной Азии в рамках проекта сети раннего оповещения КТУ ООН.
3. Холов, С. X. (2025). Цифровая радикализация молодежи в странах глобального Юга: новые вызовы безопасности.
4. Lahnal, A., Varadarajan, V., Flek, L., Schwartz, H. A., & Boyd, R. L. (2025). Unifying the extremes: Developing a unified model for detecting and predicting extremist traits and radicalization.
5. OSCE. (2024). Strengthening media and information literacy in the context of preventing violent extremism and radicalization that lead to terrorism: A focus on South-Eastern Europe.
6. Phadke, S., & Mitra, T. (2021). Educators, solicitors, flammers, motivators, sympathizers: Characterizing roles in online extremist movements.
7. Scheuble, S., & Oezmen, F. (2022). Extremists' targeting of young women on social media and lessons for P/CVE.

8. United Nations Security Council. (2015). Plan of action to prevent violent extremism (S/2015/231).

9. UNESCO. (2017). Youth and violent extremism on social media: Mapping the research.

УДК 342.9:346

АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ В СФЕРЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Н.А. Тагаева, Д.М. Тохтарбаев, М.С. АндаКилиш, Yessenov University, Ақтау қ.
Научный руководитель: Кобегенова Г. Ж

***Аннотация.** Статья посвящена анализу влияния административных правонарушений на предпринимательскую деятельность в Республике Казахстан. Рассмотрены как прямые и косвенные экономические издержки для субъектов бизнеса, так и репутационные риски. Особое внимание уделено малому и среднему предпринимательству, для которого административные санкции оказывают наиболее значимое влияние. Проанализированы проблемы современного административного регулирования: избыточность требований, несоразмерность санкций, множественность контролирующих органов и недостаточная дифференциация ответственности. На основе зарубежного опыта предложены рекомендации по совершенствованию правового регулирования и правоприменительной практики, включая внедрение принципов «умного регулирования», риск-ориентированного контроля и превентивных мер. Реализация данных предложений позволит сбалансировать защиту публичных интересов и стимулирование предпринимательства, повысив инвестиционную привлекательность страны и качество делового климата.*

***Ключевые слова:** административные правонарушения, предпринимательская деятельность, малое и среднее предпринимательство, административные санкции, правоприменение, инвестиционная привлекательность, деловой климат, умное регулирование, риск-ориентированный контроль, превентивные меры*

Развитие предпринимательства является стратегической целью государственной политики Республики Казахстан. В условиях современной рыночной экономики предпринимательская деятельность выступает ключевым фактором экономического роста и социального развития. Административные правонарушения в сфере предпринимательства создают значительные проблемы, как для субъектов хозяйствования, так и для государственных органов, осуществляющих контрольно-надзорные функции [1].

Система административной ответственности должна обеспечивать соблюдение законодательства и защищать публичные интересы, однако чрезмерное административное давление и жесткие санкции могут создавать непреодолимые препятствия для развития бизнеса, особенно для субъектов малого и среднего предпринимательства [2].

Целью данной работы является комплексное изучение влияния административных правонарушений на предпринимательскую деятельность и разработка научно обоснованных рекомендаций по совершенствованию правового регулирования и правоприменительной практики.

Административное правонарушение, согласно законодательству Республики Казахстан, представляет собой противоправное, виновное действие или бездействие физического или юридического лица, за которое Кодексом об административных правонарушениях предусмотрена административная ответственность [3]. Сущность

административного правонарушения раскрывается через совокупность обязательных признаков [4]: противоправность, виновность и наказуемость.

Правовое регулирование административной ответственности в сфере предпринимательской деятельности осуществляется комплексом нормативных правовых актов различного уровня. Основным кодифицированным актом является Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях [1]. Наряду с Кодексом правовое регулирование осуществляется специальными законами, включая Предпринимательский кодекс [2], Налоговый кодекс, а также законы о лицензировании, техническом регулировании и защите прав потребителей.

Законодательство устанавливает различные виды административных взысканий: предупреждение, административный штраф, конфискация и приостановление или запрещение деятельности. Административный штраф является наиболее распространенным видом взыскания в предпринимательской сфере. Приостановление деятельности является наиболее строгим видом административного взыскания и применяется за грубые нарушения, создающие угрозу жизни и здоровью людей.

Анализ статистических данных о административных правонарушениях свидетельствует о значительных масштабах явления [7]. Ежегодно в Республике Казахстан составляются сотни тысяч протоколов об административных правонарушениях, значительная часть которых связана с предпринимательской деятельностью. Наибольшее количество правонарушений фиксируется в сфере налогообложения, торговли, санитарно-эпидемиологического благополучия и охраны труда. Структура административных правонарушений показывает, что наиболее уязвимыми для привлечения к административной ответственности являются субъекты малого и среднего предпринимательства, осуществляющие деятельность в сфере торговли, общественного питания и бытовых услуг [6].

Административные штрафы представляют собой прямые финансовые издержки для предпринимателей и оказывают существенное влияние на их экономическое положение [7]. Для малого и среднего предпринимательства влияние административных штрафов значительно более ощутимо, чем для крупных предприятий. Небольшие предприятия часто работают с минимальной рентабельностью, и наложение штрафа может существенно ухудшить их финансовое положение, привести к нехватке оборотных средств и задержкам в выплате заработной платы. В некоторых случаях совокупность штрафов может привести к банкротству предприятия.

Помимо прямых затрат на уплату штрафа, предприниматели несут косвенные издержки, связанные с процессом привлечения к административной ответственности: затраты времени руководителей на участие в проверках, составление объяснений и рассмотрение дел. Значительные издержки связаны с необходимостью привлечения юридической помощи для защиты интересов.

Кумулятивный эффект множественных административных штрафов может быть особенно разрушительным [6]. Предприниматель может одновременно или последовательно привлекаться к ответственности различными контролирующими органами, что приводит к наложению нескольких штрафов. Репутационные риски также имеют долгосрочные негативные последствия. Информация о привлечении к административной ответственности может негативно повлиять на восприятие бренда потребителями и привести к оттоку клиентов к конкурентам.

Система административной ответственности в предпринимательской сфере является важным фактором, влияющим на инвестиционную привлекательность страны и формирование благоприятного делового климата. Международные рейтинги, оценивающие условия ведения бизнеса, учитывают показатели, связанные с регулированием предпринимательской деятельности и качеством правоприменения [8].

Негативные оценки в этих рейтингах могут существенно снижать инвестиционную привлекательность страны в целом.

Системный анализ выявил ряд существенных проблем в регулировании административной ответственности [5, 6]. Первой проблемой является избыточность и сложность административного регулирования. Предприниматель обязан соблюдать множество требований, содержащихся в различных нормативных правовых актах. Для малого бизнеса это создает особые трудности. Второй проблемой является несоразмерность санкций характеру и степени общественной опасности правонарушений.

Третьей проблемой является недостаточная дифференциация ответственности в зависимости от субъекта правонарушения. Четвертой проблемой является недостаточное применение института малозначительности правонарушения [4]. Пятой проблемой является множественность контролирующих органов и отсутствие эффективной координации их деятельности [3].

На основе изучения передового зарубежного опыта можно выделить успешные практики [9, 10]. Концепция «умного регулирования» предполагает, что вводимые требования должны быть обоснованы необходимостью защиты важных публичных интересов. Принцип пропорциональности санкций требует, чтобы санкции соответствовали тяжести правонарушения и не были чрезмерными. Дифференцированный подход к малому бизнесу предполагает установление упрощенных требований и более мягких санкций. Риск-ориентированный подход к контрольно-надзорной деятельности предусматривает дифференцирование интенсивности контроля в зависимости от степени риска причинения вреда охраняемым интересам. Превентивный подход предполагает приоритет профилактики правонарушений над репрессивными мерами [9].

Реализация предложенных рекомендаций потребует проведения комплексной реформы. В законодательной сфере необходимо провести системную ревизию административного законодательства с целью устранения избыточных и дублирующих требований [2, 3]. Требуется совершенствование юридической техники нормативных правовых актов для обеспечения их ясности, определенности и непротиворечивости. В области контрольно-надзорной деятельности необходимо применение риск-ориентированного подхода с дифференцированием интенсивности контроля в зависимости от степени риска [5]. В процедурной сфере необходимо усилить процессуальные гарантии прав лиц, привлекаемых к ответственности.

Исследование показало, что административные правонарушения и санкции существенно влияют на предпринимательскую деятельность в РК — создают прямые и косвенные издержки, репутационные риски и особенно затрудняют работу МСП, снижая инвестиционную привлекательность и ухудшая деловой климат [7, 8]. Выявлены системные проблемы: избыточность регулирования, несоразмерность и недостаточная дифференциация санкций, а также процессуальные нарушения, требующие комплексных реформ. Зарубежный опыт подтверждает эффективность «умного» регулирования — пропорциональных санкций, риск-ориентированного контроля и превентивных мер [9,10]. Внедрение предложенных рекомендаций позволит сбалансировать защиту публичных интересов и поддержку предпринимательства, повысив деловой климат и устойчивый экономический рост.

Список использованной литературы

1. О государственном регулировании, контроле и надзоре финансового рынка и финансовых организаций. Закон Республики Казахстан от 4 июля 2003 года N 474-II. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000474_
2. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V (с изменениями и дополнениями). <https://adilet.zan.kz/rus/>

3. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V (с изменениями и дополнениями).<https://adilet.zan.kz/rus/>
4. Оспанова Д.А., Кусаинов Д.О. Административное право Республики Казахстан: учебное пособие. — Алматы: КазНУ, 2017. — 192 с. ISBN 978-601-04-2121-9. <https://auimvd.edu.kz/wp-content/>
5. Асенова А.Е., Байзаков С.Б., Ойнаров А.Р., Тулепбекова А.А. Совершенствование контрольной и надзорной деятельности государственных органов в Республике Казахстан // Новости науки Казахстана. — 2016. — № 3(129). — С. 24–44. <https://vestnik.nauka.kz/>
6. Kuchakov A. et al. Контроль и надзор в Казахстане — аналитический отчет / материалы (2023–2024) — MNU / аналитика по реформам контрольно-надзорной деятельности. https://mnu.kz/mind_reports/
7. Отчет о состоянии предпринимательства в Республике Казахстан. Министерство национальной экономики РК, 2024. <https://atameken.kz/>
8. Doing Business 2024: Kazakhstan. World Bank Group, 2024.
9. OECD Regulatory Policy Outlook 2021. OECD Publishing, 2021. 286 p. https://www.oecd.org/en/publications/oecd-regulatory-policy-outlook-2021_38b0fdb1-en.html
10. World Bank — Kazakhstan Economic Update (2025)

УДК 327(479)

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ И НОВЫЕ ВЫЗОВЫ РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Бабаева Фидан Арзу Кызы, Бакинский Государственный Университет, Баку, Азербайджан

***Аннотация.** Статья посвящена анализу взаимосвязи международных отношений, глобальной безопасности и геополитических трансформаций в современном мире на примере Южного Кавказа. Рассматриваются последствия Второй Карабахской войны и роль внешних игроков, таких как Россия, Турция, Иран и США, в формировании новой архитектуры безопасности региона. Особое внимание уделено инициативе «Trump Route for International Peace and Prosperity» (TRIPP) как инструменту геополитического перераспределения влияния и укрепления транспортной и экономической интеграции. Исследуется значение прямого диалога между обществами, совместных медиа-проектов и гражданских инициатив для стабилизации ситуации. Анализ также выявляет ограничения международного права и институциональные проблемы глобальной системы безопасности, подчеркивая необходимость разработки адаптивных моделей мирного сосуществования и региональной стабильности.*

***Ключевые слова:** Южный Кавказ, международные отношения, глобальная безопасность, геополитика, TRIPP, транспортная интеграция, региональная стабильность, гражданское общество, международное право, дипломатия*

В условиях текущих стремительных трансформационных процессов на международной арене, которые оказывают существенное воздействие на все жизненно важные сферы человеческой деятельности, вопросы международных отношений и глобальной безопасности все больше обретают актуальность. В данной статье исследуется взаимозависимость международных отношений, глобальной безопасности и геополитической трансформации в современном мире, а также влияние этих процессов на различные сферы жизни человечества.

Понимание безопасности в конце XX - начале XXI века стало результатом логической причинно-следственной связи, возникшей после окончания холодной войны. За последний век концепции и понятия международных отношений и национальной безопасности существенно изменились [1]. Современное понимание национальной безопасности не ограничивается предотвращением войн и обеспечением безопасности и обороны государства. В наше время национальная безопасность охватывает более обширные сферы, такие как экономическая нестабильность, транснациональная преступность, международный терроризм и кибератаки [2]. Рассматриваемые выше тенденции проявляются в регионе Южного Кавказа, где пересекаются интересы не только крупных региональных игроков, но и внешних глобальных акторов. В данном регионе переплетаются конкурирующие стратегии Турции, России и Ирана, а также интересов США, которые оказывают значительное влияние на обеспечение мирового порядка. Учитывая то, что, послевоенный период в азербайджано-армянских отношениях становится важным полем анализа современных проблем безопасности, появляется возможность проследить, как глобальные геополитические трансформации отражаясь на региональном уровне, влияют на формирование новой архитектуры безопасности на Южном Кавказе.

Одним из главных приоритетом Российской Федерации всегда являлось сохранение статуса регионального гегемона и недопущения усиления западного влияния на Южный Кавказ. Тем не менее, влияние новых тенденций в регионе, победа Азербайджана во Второй Карабахской войне и усиление правосубъектности Азербайджанской Республики, вынудило ее прибегнуть к дипломатическим шагам, а именно выступить в поддержку формата «3+3». Однако вторжение России в Украину привело к отвлечению значительной части ее ресурсов и смещению внимания с Южного Кавказа, что, в свою очередь, ослабило её международный авторитет [3,4]. В результате чего роль Москвы как влиятельного посредника в делах Южного Кавказа ослабла, и ее место стали занимать другие игроки. Таким образом, в ходе переговоров, организованных при содействии США, главы Азербайджана и Армении достигли консенсуса относительно долгосрочной совместной работы, согласования дальнейших шагов и подтверждения взаимного признания и территориальной целостности [5].

Историческая трехсторонняя Совместная декларация между Арменией и Азербайджаном была подписана 8 августа 2025 года в Белом доме при посредничестве президента США Дональда Трампа. Официально документ именуется «Соглашения об установлении мира и межгосударственных отношений между Азербайджанской Республикой и Республикой Армения». Ключевым положением соглашения является создание транзитного маршрута, получившего название «TrumpRoute for International Peace and Prosperity» (TRIPP), который призван соединить основную часть Азербайджана с его эксклавом Нахчываном.

Таким образом, TRIPP приобретает значение не только как транспортная инициатива, но и как инструмент для перераспределения влияния внешних субъектов и реконфигурации большинства системы коммуникаций и безопасности в Южно-Кавказском регионе. Данное соглашение служит примером того, как глобальная конкуренция держав и геополитические изменения напрямую влияют на формирование региональной безопасности [6].

Рис. 1. Карта проектируемого транзитного маршрута TRIPP, соединяющего основную территорию Азербайджана с Нахчываном по территории Южного Кавказа, а также существующих и планируемых железнодорожных линий в регионе. Инициатива «TrumpRoute for International Peace and Prosperity» (TRIPP) обещает значительные выгоды как для Южного Кавказа, так и для мировой системы.

Интеграция TRIPP в существующие международные транспортные коридоры, особенно в Средний (Trans-Caspian /Middle) коридор, имеет потенциал превратить Южный Кавказ в центральный логистический узел, соединяющий Европу и Азию. Это не только уменьшит зависимость от традиционных транзитных путей, но и принесет значительные экономические выгоды соседним странам, дополняя геополитические преимущества. Для

Турции это означает открытие нового сухопутного маршрута в Каспийский регион и Центральную Азию через Азербайджан и Нахчыван, позволяя обходить территорию Ирана и России. Это укрепит ее роль как ключевого транзитного узла на маршруте «Европа-Южный Кавказ-Центральная Азия» и, что немаловажно, усиливает ее связи с тюркскими государствами, способствуя развитию сотрудничества между ними.

Укрепление Среднего коридора делает маршрут более надёжным и значительно повышает транзитную ценность Казахстана, укрепляя его статус как важнейшего связующего звена между Азией и Европой. На региональном уровне данный коридор призван обеспечить устойчивое сообщение между основной частью Азербайджана и Нахчываном через территорию Армении в непосредственной близости от границ с Ираном, тем самым усиливая транзитный потенциал вовлечённых государств, стимулируя рост торговли и привлекая инвестиции в развитие транспортной и сопутствующей инфраструктуры. Этот аспект показывает, как послевоенный период в азербайджано-армянских отношениях становится отражением более широких процессов в сфере международной безопасности и геополитики в целом.

Однако послевоенная архитектура безопасности формируется не только на уровне крупных международных соглашений и геополитических сделок между государствами. Все большее значение приобретают форматы прямого диалога между обществами, в том числе через совместные медиа проекты. Яркий пример – это телемосты между азербайджанскими и армянскими журналистами. В 2025 году на базе Бакинского и Ереванского пресс-клубов был запущен первый совместный азербайджано-азербайджанский телеканал «PressClubs TV», где аналитические программы «Линии соприкосновения» выходят уже как основной контент и позиционируются как площадка гражданского диалога между двумя обществами, где обсуждаются мир, безопасность и будущее региона. Данные медиа инициативы не ограничиваются эфиром: они включают и реальные визиты экспертов и журналистов [7].

Значительным шагом к укреплению «общественного компонента» безопасности стали взаимные визиты представителей гражданского общества Азербайджана и Армении.

В период с 21 по 22 октября 2025 года группа азербайджанских экспертов и общественных деятелей находилась в Ереване, где приняла участие в двустороннем круглом столе с армянскими партнерами. В рамках этого прямого диалога, свободного от внешнего вмешательства, были затронуты такие важные темы, как повестка мира после Вашингтонской декларации от 8 августа 2025 года, ход выполнения двустороннего армяно-азербайджанского соглашения (проекта мирного договора), также парафированного в американской столице, делимитация/демаркация границы, неиспользование силы, открытие транспортных коридоров, экономическое сотрудничество и перспективы долгосрочного сосуществования двух обществ.

Спустя месяц, с 21 по 22 ноября 2025 года, армянская делегация совершила ответный визит в Баку, продолжив обсуждение тех же вопросов. Эти события подчеркивают, что урегулирование на Южном Кавказе все больше основывается не только на межгосударственных договоренностях, но и на постепенном восстановлении прямых контактов между обществами, что имеет большое значение для региональной стабильности.

Таким образом, послевоенное урегулирование и изменение архитектуры безопасности на Южном Кавказе разворачиваются на фоне общего кризиса международного права, связанного не с отдельными нарушениями конкретных акторов, а с глубокой трансформацией самой структуры мирового порядка: изменением баланса сил, переходом от биполярной/однополярной системы к более сложной и фрагментированной конфигурации, что значительно усложняет выработку общих правил, одинаково приемлемых для всех ключевых участников международных отношений. В этих условиях эрозия международного права предстает как сложный, многогранный процесс, в котором взаимосвязаны изменения в самих

правовых нормах, в структуре международных институтов и в том, как эти нормы применяются на практике [8].

Международные организации демонстрируют довольно ограниченную способность к эффективному функционированию: зачастую они не справляются с предотвращением конфликтов, обеспечением ответственности за нарушения и гарантированием исполнения принятых решений. Одновременно усиливается разрыв между универсальными претензиями международного права на объективность, нейтральность и обязательность для всех и реальной практикой ведущих государств.

Международные нормы, призванные быть универсальными и обязательными для всех, в последние десятилетия нарушаются. Всё меньше соблюдаются установленные международным правом ограничения на ведение войн, как в политическом, так и в военном измерении. Санкции уже не обладают прежней сдерживающей силой, а всё большее число геополитических акторов стремится трактовать международное право в свою пользу для закрепления собственных преимуществ на международной арене и получения односторонней выгоды.

Военные интервенции без однозначного мандата Совета Безопасности ООН, политика двойных стандартов, а также игнорирование решений международных организаций серьёзно подрывают легитимность международного правопорядка [9]. В результате для многих государств заметно ослабляются гарантии безопасности.

Следовательно, дестабилизация международного правопорядка, спровоцированная пренебрежением им со стороны ключевых держав, не только демонстрирует возможные слабые стороны нынешней системы безопасности, но и становится катализатором поиска более жизнеспособных моделей мирного сосуществования и укрепления региональной стабильности.

Список использованной литературы

1. Ахмедова Г.Р., Рахматуллаева Н.М. Современная международная безопасность (на основе анализа западных концепций безопасности) / Г.Р. Ахмедова, Н.М. Рахматуллаева. — Ташкент: Akademiya, 2013.
2. Кулагин В.М. Современная международная безопасность: учебное пособие / В.М. Кулагин. — М.: КНОРУС, 2012. — 432 с.
3. Neset S., Aydin M., Ergun A., Giragosian R., Kakachia K., Strand A. Changing Geopolitics of the South Caucasus after the Second Karabakh War: Prospect for Regional Cooperation and/or Rivalry. — Bergen: Chr. Michelsen Institute (CMI Report 2023:4), 2023. — 72 с.
4. Meister S. The end of Russian hegemony: A new transactional order arises in the South Caucasus / S. Meister. — 2024. — DGAP Analysis No. 10. — SSOAR.
5. Armenia and Azerbaijan: Between war and peace / European Parliament. — 2023. — European Parliamentary Research Service. — URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747919/EPRS_BRI\(2023\)747919_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747919/EPRS_BRI(2023)747919_EN.pdf), свободный доступ. — Дата обращения: 09.12.2025.
6. President Trump brokers another historic peace deal / The White House. — 2025, 8 August. Режимдоступа: <https://www.whitehouse.gov/articles/2025/08/president->
7. President Trump brokers another historic peace deal / The White House. — 2025. — Режимдоступа: свободный.
8. First joint Armenian-Azerbaijani TV channel launches to promote dialogue / Caucasus Peacebuilding Portal. — Режимдоступа: свободный.
9. Skochilyas L. Crisis of International Law: Types, Levels, Spheres and Approaches to Classification. — Режимдоступа: свободный. — URL:

УДК 378:37.017

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ҚАЗАҚ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІ АРҚЫЛЫ АДАМГЕРШІЛІК ПЕН КӘСІБИ ДАЯРЛАУ

Майлыбаева Л.С. ОАИУ, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақтың этнопедагогикалық дәстүрлері арқылы болашақ ұстаздарды адамгершілік пен кәсіби дайындау мүмкіндіктері қарастырылған.

Түйін сөздер: Этика, фольклор, этнография, құндылықтар, аспект.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау барысында олардың кәсіби білімін қалыптастыруда тек оқыту мен тәрбиелеудің дәстүрлі принциптері ғана емес, қазақ халқының этнопедагогикалық дәстүрлерін де ескеру қажеттігі туындайды. Бұл ретте педагог кадрлардың ұлттық құндылықтарды дәріптеуге негізделген білім беру жүйесін қалыптастыруына мүмкіндік береді. Нәтижесінде бастауыш мектепте білім беру ісіне терең мән беріліп, мұғалімдерді даярлау жүйесі жаңаша форматта ұйымдастырылады.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін қазақ этнопедагогикалық дәстүрлерін ескере отырып кәсіби даярлау – ұлттық сананы дамытудағы басты бағыттардың бірі. Қазіргі ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы білім беру мен тәрбиелеу үдерісіне жаңа бағыттарды енгізуді талап етеді. Бұл үрдіс ұлттық білім беру үлгісін жетілдіруді және оны заман талабына сай жаңғыртуды көздейді. Әлемдегі білім беру парадигмасы тұлғаға бағытталған оқытудың маңыздылығын алға тартып, педагогикалық үдерістің мазмұнын байытуға, білім алушылардың рухани-адамгершілік дамуын қамтамасыз етуге бағытталады. Бұл тұрғыда этнопедагогикалық дәстүрлер – ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан халықтық тәрбие тәжірибесін жинақтап, білім берудің барлық сатыларындағы үдерісін байытатын маңызды ғылыми педагогикалық негіз болады. Осы орайда болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау жағдайында қазақ халқының этнопедагогикалық дәстүрлерін білім беру үдерісіне ендіру – ұлттық құндылықтар мен рухани мұраны сақтаудың және оны болашақ ұрпаққа жеткізудің тиімді жолы болып табылады.

Этнопедагогика – белгілі бір этностың ғасырлар бойы жинақталған тәрбиелік тәжірибесін, мәдениеті мен дәстүрлерін негізге ала отырып, жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған педагогикалық ғылым саласы. Этнопедагогиканың негізгі аспектілерін болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби даярлығының құрамдас бөлігі ретінде қарастыру – сапалы білім берудің басты шарты. Сондықтан этнопедагогикалық білім беру тек теориялық білімді меңгерумен шектелмей, болашақ мұғалімдердің ұлттық құндылықтарды іс жүзінде қолдана білуіне бағытталуы маңызды.

Қазіргі білім беру жүйесінде қазақ этнопедагогикалық дәстүрлерін болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби даярлығының негізі ретінде қарастыру қажеттілігі жоғары. Бастауыш білім беру үдерісіне қазақ халқының дәстүрлі тәрбиелік тәжірибесін енгізу арқылы ұлттық сана мен мәдени мұраны сақтау және дамыту мүмкін болады. Осыған байланысты, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау жүйесі қазақ этнопедагогикалық дәстүрлеріне сүйене отырып жаңғыртылуы жолға қойылады.

Этнопедагогика – халықтың тәрбие тәжірибесін, ұлттық құндылықтары мен дәстүрлерін зерттейтін ғылыми сала. Бұл ғылымның қалыптасуы мен дамуы ғасырлар бойғы

педагогикалық ойдың эволюциясымен тығыз байланысты. Этнопедагогикалық дәстүрлер халықтық тәрбие жүйесінің негізін құрап, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ұлттық білім мен мәдениеттің сақталуын қамтамасыз етеді. Этнопедагогиканың алғашқы теориялық негіздері шығыс ғұламаларының еңбектерінде көрініс тапты. Әл-Фараби, ибн Сина, Омар Хайям сынды ойшылдар тәрбиенің философиялық және этикалық аспектілерін қарастырса, Фердоуси адамгершілік құндылықтар мен өнегелі тәрбиенің маңыздылығын айқындады. Батыс Еуропа мен Ресейде этнопедагогикалық дәстүрлерді зерттеу XVII-XVIII ғасырларда басталып, Я.А.Коменский, Ж.Ж.Руссо, И.Г.Песталоцци, К.Д.Ушинский еңбектерінде халық педагогикасының идеялары қарастырылады.

Қазақ этнопедагогикасының қалыптасуы XIX ғасырдың екінші жартысында ұлттық ағартушылық дәуірімен сабақтасты. Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердиев, С.Торайғыров, Х.Досмұхамедов, Ш.Уәлиханов сынды көрнекті ағартушылар халықтың балатәрбиесіндегі дәстүрлі жүйесін зерттеп, педагогикалық идеяларын жетілдірді. Олар халықтық педагогиканың негізінде тәрбие мен оқытудың ұлттық моделін қалыптастыруға ықпал етті. XX ғасырдың 20-30 жылдары этнопедагогика ғылыми пән ретінде қарастырыла бастады. А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, Х.Досмұхамедов, С.Ғаббасов сынды ғалымдар қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздерін айқындап, халық педагогикасының тәжірибесін ғылыми тұрғыда жүйелеуге үлес қосты. Олардың еңбектері ұлттық білім беру жүйесін дамытуда этнопедагогикалық дәстүрлердің маңыздылығын негіздеді. Этнопедагогика ғылымының дамуы ұлттық тәрбиенің мәнін ашуға, халықтық педагогиканың озық дәстүрлерін заманауи білім беру жүйесіне енгізуге мүмкіндік береді. Қазақ этнопедагогикалық дәстүрлері ұлттық сана мен рухани құндылықтарды қалыптастырудың маңызды құралы ретінде қазіргі білім беру жүйесінде ерекше орын алады.

Этнопедагогикада отбасы құндылықтарын дамыту, дәстүрлерді сақтау мен насихаттау қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Құндылықтар белгілі бір қоғамда қалыптасады және құндылықтар әр этностарда, отбасында әртүрлі сипатта немесе қабылдау формаларында болуы мүмкін. Құндылық дегеніміз – қоғамның немесе адамның рухани, моральдық, материалдық маңыздылығы бар қасиеттері мен ұғымдары. Құндылықтар арқылы қоғамның негізгі қағидалары мен нормалары анықталады. Қазақ халқының құндылықтары ұлттық мәдениет, дәстүрлер, отбасылық байланыстар, білім мен еңбек сияқты маңызды аспектілерді қамтиды. Құндылықтар ұрпақтан-ұрпаққа беріледі және халықтың рухани байлығын көрсетеді.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдері үшін халық шығармашылығы тәрбие мен білім берудің басты құралы мен әдіс-тәсіліне айналдыра отырып, олардың көмегімен мұғалімдердің ақыл-ойын, өз еңбегіне оң көзқарасы мен дүниетанымын, ұлттық сезімі мен көркемдік-эстетикалық талғамын қалыптастыруды жетілдіруге мүмкіндік бар.

Тұжырымдай келе, қазақ этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде білімнің негізгі сипаттамаларына мыналар жатады:

1. Отбасылық құндылықтар: тәрбие негізгі моральдық және этикалық нормалар берілетін отбасында басталады.
2. Ауызша дәстүр: ертегілер, мақал-мәтелдер, әндер және халық даналығы білім мен тәрбие сабақтарын беруде маңызды рөл атқарады.
3. Әдет-ғұрыптар мен рәсімдер: үйлену тойлары мен сүндеттелу сияқты арнайы рәсімдер әлеуметтік сәйкестікті қалыптастыру және мәдени құндылықтарды беру үшін өте маңызды.
4. Тәлімгерлік: білімді аға буыннан жас ұрпаққа жеке мысалдар мен кеңестер арқылы беру.
5. Ұлттық ойындар және дене шынықтыру: дәстүрлі ойындар мен спорт физикалық дағдыларды, командалық рухты және мәдени ерекшеліктерді дамытады.
6. Этика және мораль: құрмет, адалдық, еңбекқорлық және әлеуметтік жауапкершілік негізінде тәрбиелеу. А.Сейдімбектің этномәдени пайымдауларында қазақтың дәстүрлі

мәдениетіне, фольклоры мен этнографиясына байланысты көптеген тұжырымдар кездеседі [1, 129б.].

А.Сейдімбек – қазақтың дәстүрлі мәдениеті, фольклоры мен этнографиясына терең үңілген көрнекті ғалымжәне жазушы ретінде, оның пайымдауынша, қазақ фольклоры – ұлттың рухани негізі. Халқымыздың батырлар жырынан бастап мақал-мәтелдері, аңыздары мен ертегілері, қазақтың тұрмыс-салты, киім-кешегі, құрал- саймандары мен ұлттық ойындары сияқты толып жатқан этнографиялық элементтердің қай қайсысы болмасын ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде ұлттық бірегейлікті сақтап қалуда үлкен рөл атқарады. Яғни, олардың құрамында халықтың өмірлік қағидаттары, моральдық құндылықтары мен эстетикалық ұстанымдары бейнеленеді. Алайда, жас ұрпаққа білім беруде халықтық этнопедагогиканың мән-мазмұнын, этнопедагогиканың теорияларлық негіздерін, этникалық-мәдени құндылықтарды жеке тұлғаның бойына сіңірудің жолдарын табуда қиыншылықтар өте көп кездеседі.

Бастауыш мектепте тәрбие жұмысын ұйымдастыру кезінде бірнеше қиыншылықтар анықталады: а) Оқу белгілі бір уақытта, сабақ кестесі бойынша басталады және аяқталады. Ал, тәрбие жұмысының уақытын бастауыш сынып мұғалімі тек оқушылар мен басқа да субъектілердің бос кезін ескере отырып, өзі белгілейді. Мектепте тәрбие жұмысын ұйымдастыру оқу үдерісін ұйымдастырумен салыстырғанда уақыт бөлу жағынан едәуір қиындық тудырады. б) Оқу үдерісінде әр пәннің жеке бағдарламасы бар болса, тәрбие жұмысының бағдарламасы жалпылама құрастырылады. Бұндай форма тәрбие жұмысы жоспарын нақты орындауға мүмкіндік бере бермейді. в) Болашақ бастауыш сынып мұғалімі сыныптағы тәрбие жұмысының жалпы мазмұнына ыңғайлап, тақырыптарды өзі таңдайды. Тәрбиелік іс-шара материалдарын сұрыптап алып, өз бетінше инсценировка мен жоспарлар жасайды. Бұл, біріншіден, бастауыш сынып мұғалімінің көп уақытын алады, екіншіден, жан-жақты, көп еңбекті талап ететін күрделі үдеріс. Бұл бастауыш сынып мұғалімінен сан салалы білім мен мәдениетті, шеберлік пен дағдыны, педагогикалық іскерлік пен тәжірибені қажет етеді [2, 20б.]. Сонымен бірге, ата-бабаларымыз ежелден өз ұрпағын жақсы адам, абзал азамат етіп тәрбиелеуде этнопедагогика қағидаларын ерекше қастерлеп, ұрпақтан-ұрпаққа сақтап келген. Егемендік алған мемлекетіміздің болашақ ұрпақтарың сана-сезімін ерте замандағы ата-бабалар жолымен сабақтастыра тәрбиелеу – қазіргі күннің ең көкейтесті мәселесі. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің бойындағы халқымыздың ғасырлар бойы қастерлеген қадір қасиеті, адамгершілік пен кішіпейілділік мінезі, еліне деген сүйіспеншілік,инабаттылық пен ата-мекеніне деген елжандылық, әр ісіне жауапкершілікпен қарау сияқты асыл қасиеттерді жас ұрпақтың бойына сіңіру – заман талабынан туындаған күрделі мәселе. Этнопедагогикалық білім педагогика мен психология тарихында өзінің тереңдігімен, кеңдігімен ерекшеленеді. Этнопедагогикалық білімді игеру болашақ маман үшін осы саладағы ғылыми еңбектерді талдау және олардың идеяларын өзінің практикалық әрекеті мен тәрбие үдерісінде қолдану нәтижесінде ғана жүзеге асады. Жалпы, жоғары білім беру жағдайында бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлауда білім беру мазмұнындағы ұғымдарды талдау мен олардың анықтамаларын білу, олар үшін негізгі ойларды терең түсінуге себеп болады. Ғылым саласы мазмұнындағы негізгі принциптер мен білімді игеру олардың кәсіби даярлығын шыңдай түседі. Сондықтан келесі тараушада болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби қазақ этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде даярлаудың әдіснамалық тұғырлары қарастырылады.

Этнопедагогика құралдарының ең ауқымды саласы – салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар. Халық санасында әдет-ғұрыптар қоғам заңы болып есептіледі, ұлттық сананы, өнеге мен тағылымын, тәрбие ережесін дамытады.

Әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерге: сырға салу, келін түсіру, қыз ұзату, босаға майлау, құдалық жасау, бесікке салу, көрімдік беру, қырқынан шығару, құрсақ шашу, әмеңгерлік, ерулік, қалауын беру, бастаңғы жасау, жарапазан айту, жиенқұрық, айттау, қызойнақ, қазан

шегелеу, құйрық-бауыр, бас тарту, төстабақ, енші беру, сүйінші, табылдырық аттау т.б. толып жатқан ерекшеліктер жатады. Оларға көпшілікке ортақ еңбек ету әдістері, тұрмысқа және отбасына байланысты адамдар ара-қатынасының сол қоғамда кең тараған түрлері, дипломатиялық және діни салттар, тап, тайпа, халық өмірінің ерекшеліктерін бейнелейтін және түрліше қайталанып отыратын іс-әрекеттер жатады» [3, 110б.].

Демек, салт-дәстүр – әр ұлттың, халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі әдет-ғұрыптарына, наным-сенімдеріне, діни сеніміне сай ғасырлар бойы жинақталып келген, ұрпақтан-ұрпаққа берілген асыл мұрасы. Әрбір салт-дәстүрдің өзіне тән ерекшеліктері мен орындалу ережелері бар. Салт-дәстүрлер арқылы адамдар өздерінің өмір сүру салтын, дәстүрлерін сақтап қалады. Салт-дәстүрлер халықтың бірлігін, ынтымақтастығын және рухани байлығын нығайтады [4,31б.]. Дәстүрлеріміздің көптеген түрлері рухани іс-әрекет көрінісі ретінде халықтың санасына сіңіп, міндетке айналып кеткен. Мысалы, сәлем беру, ас беру, асату, базарлық, қонақасы беру, байғазы, құран оқыту, шек беру, шекпен жабу, киім беру, топырақ салу, жаназа шығару, көрісу, жоқтау, көңіл айту, қазаны естірту, жұмалық, айттық, ілу, қымызмұрындық, наурыз көже, асар, қол ұшын беру, сыбаға, төркіндеу, сәлемдеме, саумалық, сарқыт, кәде, жыртыс, жылу, ат тергеу, аманат айту, үй көрсету, киіп кигізу, селт еткізер, сірге жияр, қалжа және т.б. Бұл тарауда қарастырылған бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлауды этнопедагогика әдіснамасының бірлестігінде дамытуда көптеген салт-дәстүрлерді білу жастар бойында ұлттық сананы тұрақты қалыптастырар еді.

Түйіндей келе, сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасасып келе жатқан, ата-бабадан мирас болып қалған, өмір сынынан екшеленіп өткен, этнопедагогика құралдары арқылы болашақ бастауыш сынып мұғалімін адамгершілік пен кәсіби даярлауға болады деп қорытындылаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Табылды Ә. Қазақ этнопедагогикасы және оқыту әдістемесі. - Алматы, Білім, 2004.-129 б.
2. Табылдиев Ә. Халық тағылымы. -Алматы: Қазақ университеті, 1991.-20 б.
3. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. -Алматы: Мектеп,1974.-110б.
4. Жарықбаев Қ. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. - Алматы: Рауан, 1994.-2 т. -31б.

УДК 343.35:004.8

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ФОРМИРОВАНИИ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ И ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ

Мамедов Ниджат Гюльметдин оглы, Yessenov University, Ақтау қ.

Аннотация. Искусственный интеллект рассматривается как фактор формирования антикоррупционной культуры и современного правового сознания. Анализируется цифровое поколение и роль технологий в решении системных социальных проблем. На примерах Украины, Грузии и Южной Кореи показано применение ИИ для выявления коррупционных схем, анализа деклараций и обработки обращений. Отмечается влияние ИИ-платформ и чат-ботов на рост правовой грамотности, прозрачности и доступности государственных услуг. Технологии делают коррупцию менее выгодной и более рискованной, формируя культуру подотчётности и укрепляя общественную установку на законность. Рассматриваются проблемы алгоритмических смещений, конфиденциальности и юридической ответственности. Подчёркивается необходимость сочетания технологий,

правовых реформ, цифрового просвещения и адаптации нормативных рамок для реализации антикоррупционного потенциала ИИ.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, антикоррупционная культура, электронное правительство, прозрачность, подотчетность.*

Мы первое поколение, которое не представляет жизни без интернета, смартфона и мгновенного доступа к информации. Для нас цифровые технологии это не удобная опция, а среда обитания. Именно поэтому, глядя на хронические проблемы общества, такие как коррупция, мы интуитивно ищем решения не в лозунгах или призывах к совести, а в возможностях, которые предоставляют новые технологии. Коррупция это не просто «взяточничество», это сложный системный сбой, который подрывает экономическое развитие, углубляет социальное неравенство и разрушает доверие граждан к государству. Традиционные методы борьбы с ней часто оказываются недостаточно эффективными, бюрократичными и медлительными.

Одной из ключевых задач современного государства становится развитие у граждан и должностных лиц внутренней установки на неприятие любых форм коррупционного поведения. Это возможно только при комплексном подходе, сочетающем просвещение, воспитание и использование инновационных технологий. В последние годы стремительное развитие цифровых инструментов, а особенно искусственного интеллекта (ИИ), открывает новые возможности для обучения, профилактики и мониторинга коррупционных проявлений.

ИИ активно внедряется в такие сферы, как государственные закупки, правовая экспертиза, антикоррупционный мониторинг, судебная практика, обучение государственных служащих и просвещение граждан. Системы машинного обучения анализируют большие массивы данных, выявляют аномалии и закономерности, которые сложно обнаружить вручную. В образовательной сфере ИИ способствует формированию навыков этического выбора, правового мышления и неприятия коррупционных действий, используя интерактивные тренажёры, виртуальных наставников и адаптивные обучающие программы [1].

Искусственный интеллект в формировании антикоррупционной культуры и правового сознания: Взгляд поколения Z. Коррупция часто сравнивается с раковой опухолью, которую легче предотвратить, чем лечить на поздней стадии. Именно здесь ИИ демонстрирует свою наибольшую эффективность. Алгоритмы машинного обучения способны анализировать колоссальные массивы структурированных и неструктурированных данных (Big Data) для выявления аномалий и паттернов, указывающих на потенциальные коррупционные риски [1].

Яркий пример сфера государственных закупок. По данным Всемирного банка, до 30% средств, выделяемых на госзаказы в некоторых странах, могут теряться из-за коррупции [4]. Традиционный контроль здесь часто выборочный и запаздывающий. В Украине был реализован проект «Прозоро» (ProZorro) это электронная система госзакупок, которая использует элементы ИИ для анализа тендеров. Алгоритмы проверяют заявки на предмет сговора участников, завышения цен и наличия «подозрительных» критериев, предназначенных для одного конкретного поставщика. С момента запуска системы в 2015 году она помогла сэкономить бюджету более 6 млрд долларов США [5]. Для нас, студентов, такие платформы это наглядный урок того, как технологии могут обеспечить реальную, а не декларативную конкуренцию и справедливость.

Другой ключевой областью является анализ деклараций государственных служащих. В Грузии, стране, совершившей впечатляющий антикоррупционный прорыв, используются системы для автоматического сопоставления данных о доходах чиновников и их близких родственников с информацией о крупных покупках (недвижимость, автомобили). Алгоритм выявляет несоответствия, которые затем передаются на проверку человеку-аналитику. Такой

подход делает коррупцию невыгодной и рискованной, формируя у чиновников новую, «цифровую» культуру подотчетности.

Правовое сознание – это не только знание законов, но и понимание своих прав, а также вера в способность их защитить. Для моего поколения первым источником информации является интернет. ИИ коренным образом меняет то, как мы взаимодействуем с правовой средой.

Чат-боты и виртуальные помощники на базе ИИ, такие как «Дія» («Действие») в Украине или аналогичные сервисы в Эстонии, предоставляют гражданам мгновенные, круглосуточные ответы на юридические вопросы. Вместо того чтобы часами искать информацию на непонятных государственных сайтах или стоять в очередях, мы получаем персонализированную консультацию в несколько кликов. Это не просто удобство; это воспитание привычки решать вопросы законным путем, а не через поиск «нужных связей» или дачу взятки.

Кроме того, ИИ используется для анализа судебной практики. Платформы, подобные российскому «Судоведу» используют ИИ для прогнозирования исхода судебных дел на основе анализа тысяч предыдущих решений. Это позволяет гражданам и юристам более объективно оценивать свои шансы и снижает субъективизм, который часто является питательной средой для коррупции в судах. Когда правовая система становится более предсказуемой и прозрачной, укрепляется и правосознание граждан [3].

Международные кейсы и статистика: уроки эффективности. Опыт разных стран доказывает, что успех в борьбе с коррупцией напрямую связан с внедрением передовых технологий. Южная Корея: В городе Сеул внедрена система «Народный аудит», которая использует ИИ для анализа жалоб и предложений граждан. Алгоритм выявляет повторяющиеся системные проблемы, которые могут указывать на коррупцию или неэффективность работы чиновников. За первые два года система обработала более 84 000 предложений и выявила 52 случая коррупции, что привело к экономии бюджета в 50 млн долларов [7].

Сингапур: Эта страна десятилетиями демонстрирует близкий к нулевому уровень коррупции. Хотя это результат комплексного подхода, ключевую роль играет цифровизация. Система «Moments of Life» объединяет государственные услуги вокруг ключевых событий в жизни гражданина (рождение ребенка, поступление в школу и т.д.), минимизируя личные контакты с государственно служащими и, следовательно, возможности для вымогательства [8].

Статистика: Согласно Индексу восприятия коррупции Transparency International, страны, активно инвестирующие в «электронное правительство» (E-Government), такие как Дания, Финляндия и Новая Зеландия, стабильно занимают первые места по наименьшему уровню коррупции. Корреляция между цифровизацией и низким уровнем коррупции является ярко выраженной [6].

Применение ИИ в формировании антикоррупционной культуры. Интерактивные обучающие платформы с элементами ИИ автоматически подбирают учебный контент, анализируют ответы пользователей, адаптируют сложность заданий и формируют индивидуальную траекторию обучения. Персонализация, использование видео, кейсов, игровых элементов и симуляций повышает вовлечённость и помогает формировать навыки распознавания конфликта интересов, корректного реагирования на попытки подкупа и обращения в антикоррупционные каналы [1].

Этические симуляторы погружают обучающегося в виртуальные ситуации, где требуется принимать решения на основе правовых и этических норм. ИИ генерирует уникальные сценарии, анализирует выборы пользователя и демонстрирует последствия решений, формируя устойчивую готовность действовать законно и этично [2].

Виртуальные тренинги с ИИ, основанные на геймификации, работе с кейсами и поддержке чат-ботов, обеспечивают широкую доступность обучения. Они позволяют безопасно моделировать реальные коррупционные ситуации, отрабатывать алгоритмы действий, укреплять правовое сознание и повышать готовность граждан и служащих противостоять коррупции в практике [3].

Примеры и кейсы: международный и российский опыт

Согласно аналитической записке U4 AntiCorruption Resource Centre, ИИ уже применяется в мониторинге государственных закупок, выявлении мошенничества и использовании больших данных для антикоррупционной деятельности [1].

В статье Э. В. Безвиконной и А. А. Савкина показано, что цифровые технологии (в том числе ИИ) имеют потенциал в работе органов публичной власти по противодействию коррупции, но также выявлены риски и проблемы: виртуальная среда, слабая цифровая грамотность, недостаточная прозрачность [3].

В статье о цифровых технологиях в антикоррупционном образовании подчёркнута роль ИИ как инструмента обучения будущих аудиторов, юристов, кадров, участвующих в антикоррупционной деятельности. В правовой экспертизе нормативных правовых актов с использованием ИИ рассматриваются возможности автоматизированного выявления коррупционных рисков и стимулирования нормативного обеспечения [3].

Пример платформы: International Anti-Corruption Academy (IACA) онлайн-академия, которая предлагает курсы по антикоррупции и комплаенсу [9].

Заключение. Проведённое исследование показывает, что использование технологий искусственного интеллекта в формировании антикоррупционной культуры и правового сознания является одним из наиболее перспективных направлений развития современной системы государственного управления и гражданского просвещения. ИИ сегодня выступает не просто технологическим инструментом, но и глубоким социальным явлением, способным трансформировать отношения между государством, обществом и отдельным гражданином.

Анализ продемонстрировал, что эффективность антикоррупционной деятельности напрямую зависит от способности государства и общества интегрировать цифровые механизмы выявления, предупреждения и анализа коррупционных рисков. Алгоритмы машинного обучения, системы предиктивной аналитики, интеллектуальные платформы мониторинга закупок и анализа деклараций создают новые стандарты прозрачности, объективности и неизбежности ответственности. В отличие от традиционных методов контроля, в которых человеческий фактор играет доминирующую роль, ИИ обеспечивает устойчивое снижение возможностей для злоупотреблений, сокращает пространство для субъективного вмешательства и обеспечивает доказательственную нейтральность в принятии решений.

Не менее значимым является влияние ИИ на образовательную сферу. Интерактивные обучающие платформы, виртуальные симуляторы этических дилемм, цифровые тренажёры правомерного поведения формируют у обучающихся не только знания о природе коррупции, но и навыки принятия правовых решений в ситуациях морального выбора. Это особенно важно для молодого поколения, чьё правовое сознание формируется в условиях цифровой среды и быстрого доступа к информации. ИИ здесь выполняет роль посредника между теоретическими нормами и реальными практическими ситуациями, обеспечивая личностное включение обучающегося в процесс понимания и осознания юридической ответственности.

Международный опыт свидетельствует о том, что страны, активно внедряющие цифровые технологии в государственное управление, демонстрируют более низкий уровень коррупции и более высокие показатели доверия к государственным институтам. Это подтверждает тезис о том, что ИИ является одним из краеугольных камней современного антикоррупционного механизма. Однако вместе с тем анализ выявил и существенные вызовы: алгоритмическая предвзятость, риски нарушения приватности, опасность

чрезмерной централизации данных и проблема отсутствия юридической ответственности ИИ-систем. Эти факторы требуют формирования взвешенной правовой политики, направленной на создание прозрачных нормативно-правовых рамок и обеспечение подотчётности всех участников цифровых процессов. Со взгляда автора, искусственный интеллект следует рассматривать как часть комплексной системы антикоррупционной профилактики, включающей технологические, правовые, институциональные и культурные элементы. Только при взаимодействии этих сфер ИИ способен выполнять роль инструмента укрепления законности, повышения правовой грамотности граждан и формирования устойчивой антикоррупционной культуры.

Список использованной литературы

1. U4 Anti-Corruption Resource Centre. Using Artificial Intelligence to Combat Corruption: Emerging Approaches. U4 Issue 2021:3. Chr. Michelsen Institute, 2021. С. 1–24.
2. Щербак, Н. Ю., Савкин А. А. Цифровые технологии в антикоррупционном образовании: возможности и риски. Вестник Пермского университета. Серия: Политология, 2020. № 4(58), с. 45–57.
3. Безвиконная, Э. В., Савкин А. А. Применение искусственного интеллекта в противодействии коррупции: правовые и управленческие аспекты. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Государственное и муниципальное управление, 2021, № 3, с. 23–36.
4. World Bank Group. Public Procurement Indicators and Fraud Detection Using Machine Learning. World Bank Report, 2020, с. 10–32. URL: documents.worldbank.org/en/publication/documentsreports/documentdetail/120341597154935726/public-procurement-indicators-and-fraud-detection-using-machine-learning
5. ProZorro. Annual Report 2020–2021: Digital Procurement in Ukraine. Ministry of Digital Transformation of Ukraine, 2021, с. 5–48. URL: [Головна | ProZorro](https://www.prozorro.gov.ua/)
6. Transparency International. Corruption Perceptions Index 2023. Berlin, Transparency International, 2023, с. 1–48. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2023>
7. Seoul Metropolitan Government. Seoul Smart Governance and Anti-Corruption Monitoring System. Seoul e-Government Report, 2020, с. 3–22. URL: Page Not Found - Official Website of the Seoul Metropolitan Government
8. Singapore Government Digital Services. Digital Governance and Anti-Corruption Strategies. GovTech Singapore, 2021, с. 7–35. URL: 404: Page not found | Government Technology Agency of Singapore (GovTech Singapore)
9. International Anti-Corruption Academy (IACA). Training Programs and Digital Anti-Corruption Education. IACA Publications, 2022, с. 1–40. URL: <https://www.iaca.int/training>

УДК 342.7:614

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА НА ОХРАНУ ЗДОРОВЬЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ В СВЕТЕ ПЕРЕДОВОГО ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

Серикова Л.С. ЗКУ им.М.Утемисова, Уральск, Р.К.
Назаркулова Л.Т. ЗКУ им.М.Утемисова, Уральск, Р.К.

Аннотация. Статья посвящена анализу значения превентивной медицины как ключевого инструмента реализации права на охрану здоровья в Республике Казахстан. Рассматриваются современные проблемы здравоохранения страны, включая рост

хронических заболеваний, недостаточную профилактику и ограничения системы обязательного социального медицинского страхования. На основе анализа международного опыта США, Великобритании и Германии предложены меры для стимулирования профилактики заболеваний, вовлечения населения в сохранение здоровья, поддержки научных исследований и общественного мониторинга. Подчеркивается необходимость комплексного подхода, включающего правовое регулирование, экономические и административные механизмы, а также активное участие государства, медицинских учреждений и граждан. Внедрение превентивной медицины рассматривается как инструмент повышения качества жизни населения, снижения расходов на лечение и укрепления устойчивости и безопасности государства.

Ключевые слова: превентивная медицина, охрана здоровья, здравоохранение Казахстана, хронические заболевания, профилактика, обязательное медицинское страхование, международный опыт, стимулирование здоровья населения, государственное регулирование, общественный контроль.

Право на охрану здоровья — основополагающее право каждого человека, закрепленное в Конституции Республики Казахстан/1/, Кодексе Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» /2/ и международных документах (Всеобщая декларация прав человека, Международный пакт о экономических, социальных и культурных правах и др.). Это право лежит в основе стратегического развития страны/3/, так как здоровье населения напрямую связано с её устойчивостью.

Здоровье людей напрямую влияет на их продуктивность, участие в социальной и экономической страны, общества, что способствует ее стабильности и экономическому росту.

Гипотеза. Превентивная медицина является ключом к эффективной реализации права на охрану здоровья, снижению расходов на лечение и улучшению качества жизни общества. Исследования показывают, что инвестиции в превентивную медицину эффективнее, чем лечение на поздних стадиях заболеваний /4/. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) утверждает, что улучшение здоровья населения на 10% может повысить ВВП страны на 1%. Заболевания, особенно хронические, создают нагрузку на систему здравоохранения, бюджет страны. Таким образом, развитие превентивной медицины в Казахстане становится важнейшей задачей для обеспечения здоровья нации и устойчивого развития страны.

Проблемы здравоохранения Казахстана. За последние десятилетия в Казахстане увеличилось число хронических заболеваний, таких как сердечно-сосудистые болезни, диабет, заболевания органов дыхания и онкология. Например, количество больных диабетом в стране выросло с 36 827 человек в 2017 году до 59 735 в 2021 году. Эти заболевания занимают значительную долю в общей смертности, что свидетельствует о недостаточности профилактики. Основные факторы риска в Казахстане включают: высокое кровяное давление, курение, алкоголь, высокий уровень холестерина, ожирение, недостаток овощей и фруктов в рационе, малоподвижный образ жизни. Особенно важна проблема здоровья детей и подростков, так как это основа будущего нации. Высокий уровень детской смертности и распространенность инвалидности среди детей (на 17,7% за 5 лет) требуют системных изменений в сфере здравоохранения /3/.

Проблемы системы обязательного социального медицинского страхования (ОСМС). ОСМС призвано улучшить доступность медицинских услуг, однако на практике система сталкивается с проблемами. Одной из них является мотивация медицинских учреждений к увеличению числа пациентов для получения выплат из фонда, что может привести к искажению диагнозов и повышению числа ненужных медицинских процедур.

Эта ситуация создает угрозу как для здоровья граждан, так и для системы здравоохранения, поскольку ошибки в диагнозах могут привести к неверному лечению.

Мировой опыт. В США существует система государственной поддержки превентивной медицины через закон «Affordable Care Act» /4/(ACA). Данный закон предоставляет широкие возможности для профилактики заболеваний и предоставляет экономические стимулы для медицинских учреждений и врачей, чтобы они активно занимались профилактикой. Обязательные скрининги и профилактические осмотры, такие как вакцинация и проверки на рак и диабет, покрываются без доплат для пациентов.

Широко используются экономические стимулы - оплата за результаты (pay-for-performance) - система оплаты, ориентированная на результаты работы медицинских учреждений и врачей в области профилактики. Например, если клиника вовремя проводит профилактические осмотры и способствует раннему выявлению заболеваний, она может получить дополнительные выплаты или премии от медицинских страховщиков. Эта модель стимулирует медицинские учреждения быть более активными в области профилактики. Налоговые льготы и финансовые стимулы для людей, ведущих здоровый образ жизни. Например, страховщики предоставляют скидки на медицинские страховки для клиентов, которые следят за своим здоровьем (не курят, поддерживают нормальный вес, занимаются спортом). Используются административные меры, в том числе ответственность медицинских учреждений. В США существует строгая ответственность за неэффективную профилактическую работу. Медицинские учреждения, не выполняющие профилактические программы или не соблюдающие требования скрининга, могут столкнуться с санкциями, включая штрафы или потерю статуса медицинского учреждения, аккредитованного для предоставления услуг в рамках государственных программ. Также действуют программы, направленные на борьбу с факторами риска (курение, ожирение, низкая физическая активность), например, «Healthy People 2020», ориентированные на снижение хронических заболеваний.

Великобритания является одним из лидеров в области превентивной медицины, и система Национальной службы здравоохранения /5/ (NHS) ориентирована на снижение заболеваемости, повышение качества жизни и снижение расходов на лечение. Национальная служба здравоохранения (NHS) занимается профилактикой заболеваний через медицинские осмотры, скрининговые программы и проекты, направленные на здоровое старение. NHS реализует национальные кампании, направленные на профилактику заболеваний, таких как рак, сердечно-сосудистые заболевания и диабет.

Налаженная система первичной медико-санитарной помощи является основой превентивной медицины в Великобритании. Врачи общей практики активно вовлечены в работу по выявлению факторов риска заболеваний на ранних стадиях.

Обязательные профилактические мероприятия и скрининги. NHS предоставляет бесплатные профилактические осмотры для всех граждан. Это включает в себя регулярные медицинские осмотры, вакцинацию, а также скрининг на рак, диабет, сердечно-сосудистые заболевания. Стандарты скрининга и профилактики регулируются на законодательном уровне, и каждый гражданин имеет право на эти услуги.

Законодательство по борьбе с табакокурением и ожирением. Великобритания активно внедряет законодательные меры по борьбе с курением (например, запрет на курение в общественных местах) и с ожирением (например, обязательное маркирование продуктов с высоким содержанием сахара и жиров).

В Великобритании также широко применяются экономические стимулы. В частности, для населения предусмотрено бесплатное медицинское обслуживание через NHS. Превентивные меры финансируются из государственного бюджета через систему налогообложения. Проводятся кампании, которые мотивируют граждан к занятиям спортом, правильному питанию, отказу от курения и алкоголя. Эти кампании финансируются за счет государства и направлены на снижение заболеваемости, что в свою очередь снижает нагрузку на систему здравоохранения. Среди административных мер отметим следующие. Врачам и

медицинским учреждениям могут быть предъявлены штрафы или снижены их бюджетные субсидии за неисполнение профилактических норм и стандартов, а также меры влияния на их профессиональный рейтинг.

Германия известна своей системой обязательного медицинского страхования, которая играет важную роль в организации превентивной медицины. Система страхования предоставляет финансовые стимулы для профилактики заболеваний, и государственные учреждения активно участвуют в этом процессе. Германия также активно финансирует исследования в области превентивной медицины и разрабатывает новые способы вовлечения граждан в заботу о своем здоровье. Здесь обязательны профилактические мероприятия. Все граждане Германии обязаны проходить регулярные медицинские обследования, такие как скрининги на рак, диабет и болезни сердца. Эти мероприятия оплачиваются страховщиками и являются частью медицинской программы. Германия активно внедряет меры по профилактике заболеваний, связанных с алкоголем и нездоровым питанием. Например, в магазинах установлены четкие маркировки продуктов с высоким содержанием сахара и жиров, а также проводятся кампании по снижению потребления алкоголя и табака. Медицинские страховые компании в Германии получают дополнительные выплаты за успешное внедрение программ профилактики, а также за активное вовлечение клиентов в эти программы. Страховые компании заинтересованы в снижении заболеваемости, поскольку это уменьшает их долгосрочные расходы. Страховые компании могут предложить скидки на премии для тех, кто активно занимается спортом, ведет здоровый образ жизни. Также предусмотрены налоговые льготы для людей, которые посещают спортивные учреждения или покупают продукты для здорового питания. В Германии действует система мониторинга качества медицинских услуг, включая соблюдение стандартов профилактики заболеваний. Медицинские учреждения, которые не выполняют обязательные профилактические меры, могут быть подвергнуты штрафам или даже потерять лицензии на деятельность.

Пути решения для Казахстана. В целях реализации права на охрану здоровья в Республике Казахстан необходим комплексный подход к государственно-правовому регулированию системы здравоохранения, включающий комплекс мер.

1. Меры по стимулированию профилактики заболеваний. Для этого важно совершенствование первичной медико-санитарной помощи. Необходимы стимулы для заинтересованности медицинских учреждений, врачей в ранней профилактике заболеваний, а также неблагоприятные меры за увеличение числа заболеваний. Для создания системы мотивации врачей и медицинских работников к предотвращению заболеваний можно предусмотреть: программы карьерного роста для врачей, которые активно занимаются профилактикой и ранним выявлением заболеваний. Например, врач, который выявляет заболевания на ранних стадиях, может получать дополнительные бонусы, повышение квалификации или премии; программы обучения и повышения квалификации для медицинских работников, направленные на освоение новейших методов профилактики и диагностики заболеваний; - признание заслуг врачей и медицинских учреждений в области профилактики через государственные награды, дипломы, премии и публикации. Оплата по результатам здоровья (pay-for-performance) - это система оплаты, при которой медицинские учреждения и врачи получают дополнительные выплаты за успешное выполнение превентивных мероприятий, таких как успешные скрининги, прививки и раннее выявление заболеваний, снижение роста заболеваний. Например, если врач или медицинская организация выявляет заболевание на ранней стадии, и пациент проходит эффективное лечение, учреждение получает дополнительное финансирование.

2. Меры по вовлечению населения в охрану здоровья граждан. Одним из ключевых элементов превентивной медицины является повышение осведомленности населения о важности профилактических мероприятий. В Казахстане необходимо внедрить программы, направленные на обучение граждан здоровому образу жизни, правильному питанию,

регулярным физическим упражнениям, а также на раннюю диагностику заболеваний, обязательные программы профилактических осмотров для населения на разных этапах жизни. Необходимы меры по экономическому стимулированию здорового образа жизни. Например, снижение ставок по медицинскому страхованию для граждан, соблюдающих здоровый образ жизни (например, отказавшихся от курения или поддерживающих нормальный вес), а также налоговые и иные льготы для лиц, ведущих здоровый образ жизни. Налоговые санкции для производителей, выпускающих продукцию с высоким содержанием сахара, соли и трансжиров.

3. Меры по государственной поддержке для исследований в области профилактики. Важно предусмотреть создание специальных фондов и программ, направленных на поддержку исследований и внедрение инновационных технологий в области профилактики.

4. Механизмы для общественного мониторинга и контроля за состоянием здоровья граждан.

5. Программа «Здоровый регион», которая будет включать обязательное участие местных властей и медицинских организаций в профилактике заболеваний среди населения.

В рамках этой программы будет контролироваться:

- уровень доступности профилактических услуг;
- эффективность работы медицинских учреждений в плане профилактики;
- соблюдение законодательства по охране здоровья граждан.

Республика Казахстан, обладая значительным демографическим и социально-экономическим потенциалом, сталкивается с необходимостью модернизации системы здравоохранения, внедрения превентивных методов и оптимизации ресурсов здравоохранения. Создание эффективной системы превентивной медицины требует комплексного подхода, включающего правовое регулирование, научные разработки, активных действий со стороны государства, медицинских учреждений, врачей и самих граждан. Государственно-правовые, экономические и административные меры должны быть направлены на стимулирование всех участников этого процесса к активной профилактической работе. Важно использовать международный опыт, адаптировав его к казахстанским реалиям. Только через скоординированные усилия государства, медицинских учреждений, медицинских работников и самих граждан позволит Казахстану значительно повысить качество жизни граждан, сократить расходы на лечение и снизить бремя заболеваний, создать здоровое будущее для страны, способствовать обеспечению устойчивости и безопасности государства.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года// https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
2. Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 7 июля 2020 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.09.25г.)
3. Об утверждении Концепции развития здравоохранения Республики Казахстан до 2026 года. Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 ноября 2022 года № 945// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000945>
4. Здоровье и благополучие и Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года в Европейском регионе ВОЗ: анализ разработки и реализации политики// <https://www.who.int/europe/publications/i/item/WHO-EURO-2021-1878-41629-56873>
5. О Законе о доступном медицинском обслуживании// <https://www.hhs.gov/>
6. О Национальной службы здравоохранения Великобритании // <https://www.nhs.uk/>

КОНСТИТУЦИОННЫЙ СУД РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН КАК КЛЮЧЕВОЙ ИНСТИТУТ ЗАЩИТЫ ПРАВ: НОВЫЕ ПОЛНОМОЧИЯ И ВЫЗОВЫ

Л.Б. Мержоева, Yessenov University, Ақтау қ.
Научный руководитель: Оспан Г.Б., Yessenov University, Ақтау қ.

***Аннотация.** Статья посвящена анализу института Конституционного Суда Республики Казахстан в контексте конституционных реформ 2022 года, которые ознаменовали его восстановление после двадцатилетнего перерыва. Автор исследует правовую природу, компетенцию и место Конституционного Суда в системе защиты прав и свобод человека. В теоретической части рассматриваются концептуальные модели конституционного контроля и особенности казахстанской модели конституционного правосудия. Практическая часть включает сравнительный анализ полномочий Конституционного Суда РК с аналогичными органами зарубежных государств, а также оценку новых механизмов защиты прав, включая институт конституционной жалобы. Особое внимание уделяется вызовам, с которыми сталкивается Конституционный Суд на современном этапе: обеспечению доступности конституционного правосудия, выработке последовательной правовой позиции, взаимодействию с другими ветвями власти. Автор приходит к выводу, что восстановление Конституционного Суда является важнейшим шагом в развитии правового государства в Казахстане, однако эффективность его деятельности будет зависеть от решения системных проблем и формирования культуры конституционализма.*

***Ключевые слова:** Конституционный Суд, конституционный контроль, права человека, конституционная жалоба, судебная защита, конституционные реформы, Республика Казахстан.*

Республика Казахстан вступила в новый этап конституционно-правового развития, обусловленный реформами 2022 года, направленными на модернизацию системы государственной власти и усиление механизмов защиты прав человека. Одним из ключевых результатов реформ стало восстановление Конституционного Суда, упразднённого в 1995 году. С введением поправок от 5 июня 2022 года данный орган получил расширенную компетенцию, включая рассмотрение конституционных жалоб граждан, что впервые обеспечивает прямой доступ к органу конституционной юстиции для защиты нарушенных прав.

Актуальность исследования определяется несколькими факторами: значимостью институциональной реформы для долгосрочного развития правовой системы; необходимостью научного анализа нового института конституционной жалобы, практика применения которого находится в стадии становления; а также важностью осмысления достижений и проблем конституционного развития в контексте юбилейных дат Конституции РК. Кроме того, казахстанский опыт реформирования конституционного контроля имеет сравнительное значение для государств постсоветского региона.

Предмет исследования включает правовую природу, компетенцию и практику деятельности Конституционного Суда Республики Казахстан в условиях конституционных реформ 2022 года. Предметная область охватывает теоретические подходы к конституционному контролю, анализ нормативно-правового регулирования статуса и полномочий Суда, сравнительно-правовое изучение моделей конституционной юстиции, а также оценку проблем и перспектив её дальнейшего развития.

Цель исследования заключается в комплексном научном анализе института Конституционного Суда РК как ключевого механизма защиты прав и свобод человека, выявлении особенностей национальной модели конституционного правосудия и определении основных вызовов его институционального становления. Для достижения цели предполагается решение следующих задач: исследование моделей конституционного контроля и места казахстанской модели в их типологии; анализ статуса и компетенции Суда; сопоставление его полномочий с зарубежными аналогами; изучение института конституционной жалобы; выявление проблем функционирования Конституционного Суда и формулирование выводов о перспективах развития конституционной юстиции в Казахстане.

Методологическую основу исследования составляет система общенаучных и специальных методов, включая анализ, синтез, индукцию, дедукцию и системный подход. Из частнонаучных методов применяются формально-юридический, сравнительно-правовой, историко-правовой, методы толкования права и институциональный подход, позволяющие рассматривать Конституционный Суд как самостоятельный правовой институт, обладающий специфическими функциями и механизмами деятельности. Методологический плюрализм обеспечивает комплексность и объективность исследования, позволяя всесторонне раскрыть особенности современного этапа развития конституционного правосудия в Республике Казахстан.

Институт конституционного контроля является неотъемлемым элементом современного правового государства. В юридической науке выделяют две основные модели конституционного контроля: европейскую (континентальную) и американскую модели, каждая из которых имеет свою специфику и историю формирования.

Конституционный Суд РК представляет собой вариант европейской модели конституционного контроля, разработанной австрийским правоведом Гансом Кельзенем [1].

Эта модель предполагает создание специализированного органа, осуществляющего централизованный контроль за соответствием законов конституции. Согласно статье 71 Конституции РК [2], Конституционный Суд является высшим органом судебной власти по обеспечению верховенства Конституции на всей территории Республики.

Правовая природа Конституционного Суда РК определяется его конституционно-правовым статусом как органа судебной власти, осуществляющего судебную власть посредством конституционного судопроизводства. В отличие от Конституционного Совета РК, функционировавшего с 1995 по 2022 год и имевшего квазисудебный характер, Конституционный Суд является полноценным судебным органом с соответствующими процессуальными гарантиями.

Компетенция Конституционного Суда РК, закрепленная в статье 72 Конституции и детализированная в Конституционном законе «О Конституционном Суде Республики Казахстан» от 5 ноября 2022 года [3], включает следующие основные полномочия: проверка конституционности законов, международных договоров и других нормативных актов, рассмотрение конституционных жалоб граждан, что впервые позволяет обращаться напрямую для защиты нарушенных прав, официальное толкование Конституции, обеспечивающее единообразие её применения, контроль за соблюдением конституционных процедур при поправках в Конституцию, выборах и референдумах.

Особенностью компетенции Конституционного Суда РК является сочетание абстрактного и конкретного конституционного контроля. Абстрактный контроль осуществляется при проверке конституционности нормативных актов по обращениям уполномоченных субъектов (Президента, Парламента, Правительства и др.), в то время как конкретный контроль реализуется через институт конституционной жалобы.

Для объективной оценки модели Конституционного Суда РК целесообразно провести сравнительный анализ его полномочий с аналогичными органами постсоветских государств,

имеющих схожие правовые традиции и сталкивающихся с аналогичными вызовами правового развития.

Конституционный Суд Российской Федерации, один из старейших органов конституционной юстиции на постсоветском пространстве, обладает широкими полномочиями по проверке конституционности законов, разрешению споров о компетенции между органами государственной власти, толкованию Конституции и рассмотрению конституционных жалоб граждан. Институт конституционной жалобы в РФ функционирует с 1991 года и накопил значительную практику. Однако, в отличие от КС РК, Конституционный Суд РФ не рассматривает дела о проверке конституционности законов до их вступления в силу (за исключением международных договоров) [4].

Конституционный Суд Армении, реформированный в 2015 году, имеет схожую с казахстанской моделью компетенцию, включающую как абстрактный, так и конкретный конституционный контроль. Армянская модель интересна тем, что предусматривает возможность обращения в Конституционный Суд не только физических, но и юридических лиц с конституционными жалобами на нарушение их конституционных прав. Конституционный Суд Украины обладает полномочиями по проверке конституционности законов и иных нормативных актов, официальному толкованию Конституции и законов, а также рассмотрению конституционных жалоб. Украинская модель характеризуется широким кругом субъектов, имеющих право обращения в Конституционный Суд с запросами об абстрактном конституционном контроле [5].

Конституционный Суд Кыргызской Республики, восстановленный в 2021 году после периода функционирования Верховного суда с конституционной палатой, также наделен полномочиями по рассмотрению конституционных жалоб граждан. Кыргызская модель предусматривает упрощенный порядок рассмотрения жалоб в определенных категориях дел.

В совокупности казахстанская модель сочетает элементы разных подходов: развитый абстрактный контроль, институт конституционной жалобы, требование исчерпания иных средств правовой защиты, а также полномочия по контролю процедур конституционных поправок и избирательных процессов.

Институт конституционной жалобы является центральным элементом обновлённой системы защиты прав в Казахстане [6]. Он позволяет гражданам оспаривать конституционность тех нормативных правовых актов, которые были применены или должны быть применены в их конкретном деле. Таким образом, жалоба направлена не на решения судов или действия должностных лиц, а исключительно на сами правовые нормы, что соответствует классической европейской модели индивидуального обращения.

Казахстанская модель предусматривает обязательное исчерпание всех иных средств правовой защиты перед обращением в Конституционный Суд. Этот принцип субсидиарности обеспечивает роль конституционного контроля как исключительного механизма, используемого в случае невозможности защиты прав в обычных судебных инстанциях.

Жалоба принимается лишь при соблюдении установленных критериев: она должна быть подана надлежащим субъектом, в установленный срок и содержать обоснование того, какие конституционные права нарушены. Такой фильтр обеспечивает концентрацию внимания Суда на наиболее значимых нарушениях.

В сравнительном аспекте Казахстан следует европейской модели, подобной германской, где жёсткие критерии приемлемости позволяют избежать перегрузки суда. В то же время модель Казахстана более узкая, чем турецкая, которая допускает обжалование административных действий. Для эффективного функционирования казахстанского механизма ключевым является создание системы фильтрации необоснованных жалоб и развитие практики их рассмотрения.

Несмотря на значимость восстановления института Конституционного Суда, его деятельность сталкивается с рядом системных вызовов, требующих научного анализа и

выработки решений. Во-первых, доступность конституционного правосудия ограничивается обязательным исчерпанием всех иных средств защиты, что требует развития механизмов правовой помощи заявителям. Во-вторых, формирование устойчивой и последовательной практики требует накопления прецедентов и методологической согласованности конституционного толкования. В-третьих, необходима эффективная координация с органами государственной власти, включая оперативное исполнение решений Суда и корректировку законодательства. В-четвёртых, важна консолидация культуры конституционализма в обществе и правовом сообществе. В-пятых, ключевым условием эффективности является обеспечение институциональной и персональной независимости судей Конституционного Суда.

Восстановление Конституционного Суда Республики Казахстан знаменует новый этап конституционно-правового развития государства и открывает качественно новые возможности для защиты прав и свобод граждан. Тридцатилетие Конституции РК совпало с возвращением к модели специализированного конституционного контроля, что символично отражает эволюцию правосознания казахстанского общества и его запрос на усиление судебной защиты конституционных прав.

Проведенный теоретический анализ показывает, что Конституционный Суд РК представляет собой орган конституционной юстиции европейского типа с национальными особенностями, сочетающий широкие полномочия по абстрактному и конкретному конституционному контролю. Наделение Конституционного Суда правом рассмотрения конституционных жалоб граждан является принципиально важным шагом, впервые предоставляющим гражданам возможность прямого обращения в орган конституционной юстиции.

Сравнительный анализ свидетельствует, что казахстанская модель конституционного правосудия соответствует современным международным стандартам и учитывает лучшие практики зарубежных государств. В то же время, она сохраняет необходимую гибкость для адаптации к специфическим условиям правовой системы Казахстана и потребностям общества.

Вместе с тем, эффективность деятельности Конституционного Суда будет зависеть от решения ряда системных проблем: обеспечения реальной доступности конституционного правосудия, формирования последовательной судебной практики, эффективного взаимодействия с другими органами власти, развития культуры конституционализма в обществе и обеспечения подлинной независимости конституционного правосудия.

Перспективы развития института Конституционного Суда связаны с накоплением практики рассмотрения дел, формированием правовых позиций по ключевым конституционно-правовым вопросам, совершенствованием процессуальных механизмов конституционного судопроизводства. Важнейшей задачей является превращение Конституционного Суда в реально действующий институт защиты прав человека, доступный для граждан и эффективный в противодействии нарушениям конституционных прав.

Восстановление Конституционного Суда — это не только институциональная реформа, но и важный шаг на пути построения подлинно правового государства, где Конституция является не декларативным документом, а реально действующим правом, защищаемым независимым судебным органом. Успех этой реформы определит, станет ли тридцатилетие Конституции РК началом нового этапа конституционного развития Казахстана или останется лишь формальным преобразованием правовой системы.

Список использованной литературы

1. Кельзен Г. Судебная гарантия конституции (конституционная юстиция) // Право и политика. 2006. № 8.

2. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями от 5 июня 2022 года).
3. Конституционный закон Республики Казахстан «О Конституционном Суде Республики Казахстан» от 5 ноября 2022 года № 154-VII ЗРК
4. Эбзеев Б.С. Конституция, правовое государство, конституционный суд. М.: Закон и право, 1997.
5. Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии: сборник нормативных актов / Отв. ред. М.А. Митюков. М.: МГУ, 1998.
6. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан. Алматы: Жетіжарғы, 2007.

УДК 342(574)

ЭВОЛЮЦИЯ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ИТОГИ 30 ЛЕТ

Н.А. Тагаева., Yessenov University, Ақтау қ.
Научный руководитель: Оспан.Г.Б., Yessenov University, Ақтау қ.

***Аннотация.** В статье анализируется эволюция конституционного строя Республики Казахстан за период с 1993 по 2024 год. Рассматриваются основные этапы конституционного развития, включая принятие Конституций 1993 и 1995 годов, а также ключевые конституционные реформы 1998, 2007, 2017, 2019 и 2022 годов. Особое внимание уделяется конституционной реформе 2022 года, направленной на трансформацию политической системы от суперпрезидентской к президентской республике с влиятельным парламентом. Автор приходит к выводу, что казахстанский конституционализм прошел путь от постсоветского транзита к формированию собственной модели государственности.*

***Ключевые слова:** конституционализм, Республика Казахстан, конституционные реформы, разделение властей, президентская республика, демократизация.*

Республика Казахстан как суверенное государство начала свой конституционный путь 16 декабря 1991 года с принятием Конституционного Закона «О государственной независимости Республики Казахстан» [1]. За последующие три десятилетия страна прошла сложный путь конституционного развития, включающий принятие двух конституций и проведение семи крупных конституционных реформ. Актуальность исследования эволюции казахстанского конституционализма обусловлена необходимостью осмысления накопленного опыта государственного строительства и определения перспектив дальнейшего развития политико-правовой системы республики.

Целью данной статьи является комплексный анализ основных этапов конституционного развития Казахстана, выявление закономерностей и особенностей эволюции конституционного строя, а также оценка результатов тридцатилетнего периода независимого государственного строительства.

Первый этап: становление конституционного строя (1993-1995). Первая Конституция независимого Казахстана была принята 28 января 1993 года на XII сессии Верховного Совета Республики Казахстан двенадцатого созыва [2]. Она закрепила основные принципы государственности: народный суверенитет, разделение властей, многопартийность, идеологическое многообразие.

Конституция 1993 года устанавливала парламентско-президентскую форму правления с достаточно широкими полномочиями Верховного Совета. Однако уже в 1995 году стало очевидно, что первая Конституция не в полной мере отвечала задачам государственного строительства в условиях сложного экономического и политического транзита. 30 августа 1995 года на всенародном референдуме была принята новая Конституция Республики Казахстан [3], которая существенно изменила баланс властей в пользу президентской власти. Были учреждены двухпалатный Парламент (Сенат и Мажилис) и институт конституционного контроля в лице Конституционного Совета. По оценке конституционалистов, Конституция 1995 года заложила основы суперпрезидентской республики, в которой Президент обладал широкими полномочиями в законодательной, исполнительной и судебной сферах [4]. Это соответствовало логике «управляемого транзита», характерной для большинства постсоветских государств 1990-х годов.

Второй этап: укрепление президентской власти (1998-2007). В период с 1998 по 2007 год были приняты конституционные поправки, направленные на дальнейшее укрепление президентской власти. Конституционный Закон от 7 октября 1998 года увеличил срок президентских полномочий с пяти до семи лет, продлил полномочия Парламента, а также расширил президентские prerogatives в формировании государственных органов [5].

Конституционная реформа 2007 года, проведенная по инициативе Президента Н.А. Назарбаева, была призвана перераспределить часть полномочий от Президента к Парламенту и Правительству. Согласно принятым поправкам, увеличилось число депутатов Мажилиса с 77 до 107 человек, 98 из которых избираются по партийным спискам. Парламент получил право формировать Правительство на основе парламентского большинства [6]. Тем не менее, эксперты отмечают, что реформа 2007 года носила скорее декларативный характер и не привела к существенному ограничению президентской власти [7].

Третий этап: постепенная демократизация (2017-2019). Конституционная реформа 2017 года ознаменовала начало нового этапа в развитии казахстанского конституционализма. 10 марта 2017 года был принят пакет конституционных поправок, передающих ряд полномочий Президента Парламенту и Правительству [8]. В частности, Президент утратил право единоличного назначения акимов областей, городов республиканского значения и столицы — теперь это требовало согласия маслихатов. Правительство получило большую самостоятельность в определении структуры и состава министерств. Важным шагом стало усиление роли Парламента в формировании Правительства: кандидатура Премьер-министра теперь должна была выдвигаться с учетом партийного состава Мажилиса. Однако следует отметить, что на практике доминирующая партия «NurOtan» (позже переименованная в «Amanat») обеспечивала поддержку президентских инициатив.

Конституционные поправки 2019 года продолжили курс на расширение полномочий представительных органов, усилив роль маслихатов в решении вопросов местного значения [9].

Четвертый этап: конституционная реформа 2022 года. Наиболее масштабной за всю историю независимого Казахстана стала конституционная реформа 2022 года, инициированная после трагических январских событий 2022 года [10]. 5 июня 2022 года на республиканском референдуме были одобрены поправки в 33 статьи Конституции (более трети от общего числа).

Ключевые изменения включали:

1. Отказ от пожизненного статуса Первого Президента и связанных с ним исключительных полномочий, что символизировало переход к конституционному равенству всех президентов.
2. Ограничение президентских полномочий: введение запрета на пребывание в должности Президента более одного семилетнего срока (ранее допускалось переизбрание), запрет на членство в политических партиях, лишение права формировать Конституционный Суд.

3. Усиление судебной власти: восстановление Конституционного Суда взамен Конституционного Совета, расширение конституционного судопроизводства, введение института апелляции по уголовным делам.

4. Укрепление Парламента: депутаты Мажилиса получили право законодательной инициативы, расширены полномочия Счетного комитета по контролю за исполнением бюджета [11].

5. Децентрализация власти: введение выборности акимов районов и городов областного значения (с 2024 года), акимов сельских округов и поселков.

6. Защита прав человека: учреждение Конституционного Суда открыло возможность индивидуальной конституционной жалобы, что соответствует международным стандартам защиты прав человека [12].

По оценке казахстанских конституционалистов, реформа 2022 года нацелена на трансформацию политической системы от суперпрезидентской модели к президентской республике с сильным парламентом и независимой судебной властью [13].

Оценка итогов конституционного развития. Анализируя тридцатилетний путь конституционного развития Казахстана, можно выделить несколько ключевых тенденций:

Во-первых, эволюция шла от модели «сильного президента — слабого парламента» к более сбалансированной системе разделения властей. Если в 1990-е годы преобладала логика концентрации власти, то начиная с 2017 года наблюдается устойчивый тренд на перераспределение полномочий между ветвями власти.

Во-вторых, постепенно расширялась система конституционного контроля и защиты прав человека. Восстановление Конституционного Суда в 2022 году и введение института конституционной жалобы ознаменовали переход к европейской модели конституционного правосудия.

В-третьих, усиливается процесс децентрализации государственной власти и развития местного самоуправления. Введение выборности акимов низового уровня отражает стремление к большей демократизации власти на местах.

В-четвертых, конституционные реформы отражают поиск оптимальной модели государственности, учитывающей как национальные особенности, так и международный опыт конституционализма.

Вместе с тем, остаются нерешенными ряд проблем: необходимость дальнейшего развития политической конкуренции, обеспечения реальной независимости судебной власти, повышения эффективности парламентского контроля, совершенствования избирательной системы.

Эволюция конституционализма в Республике Казахстан за 30 лет представляет собой сложный, нелинейный процесс государственного строительства, отражающий поиск баланса между стабильностью и развитием, традициями и модернизацией, сильной властью и демократическими институтами. От суперпрезидентской модели 1990-х годов страна движется к более сбалансированной системе разделения властей, усилению роли Парламента и судебной системы, развитию механизмов защиты прав человека.

Конституционная реформа 2022 года открывает новый этап в развитии казахстанской государственности, ориентированный на построение «справедливого Казахстана» с развитыми демократическими институтами. Успех дальнейшего конституционного развития будет зависеть не только от юридических норм, но и от политической воли, гражданской активности населения и способности государственных институтов эффективно функционировать в новых условиях. Опыт Казахстана представляет интерес для изучения процессов конституционного транзита в постсоветском пространстве и демонстрирует возможность эволюционного пути демократизации.

Список использованной литературы

1. Конституционный Закон Республики Казахстан «О государственной независимости Республики Казахстан» от 16 декабря 1991 года // Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан, 1991, № 51. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/>
2. Конституция Республики Казахстан от 28 января 1993 года // Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан, 1993, №3. <https://adilet.zan.kz/>
3. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.06.2022 г.) // Информационно-правовая система «Әділет». <https://adilet.zan.kz/rus/>
4. Конституционный Закон Республики Казахстан от 7 октября 1998 года № 284-І «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» // Казахстанская правда, 1998, 9 октября. <https://online.zakon.kz/>
5. Конституционный Закон Республики Казахстан от 21 мая 2007 года № 254-ІІІ «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» // Казахстанская правда, 2007, 22 мая. <https://online.zakon.kz/>
6. Конституционный Закон Республики Казахстан от 10 марта 2017 года № 51-VI «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» // Казахстанская правда, 2017, 13 марта. <https://online.zakon.kz>
- Казахстан от 19 июня 2019 года № 262-VI «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» // Казахстанская правда, 2019, 20 июня. <https://online.zakon.kz/>
8. Закон Республики Казахстан от 8 июня 2022 года № 127-VII «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» // Эталонный контрольный банк НПА РК. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/>
9. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан: Академический курс. — Алматы: Жетіжарғы, 2005. — 544 с. <https://kazneb.kz/bookView/view/>
10. Сарпеков Р. К. Конституционная реформа как основной пункт перезапуска политической системы Казахстана // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. — 2022. — № 2(69). С. 13–21. <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnaya-reforma-kak-osnovnoy-point->
11. Ибраева А.С., Ибраев Н.С. Теория государства и права: учебник. — Алматы: Юридическая литература, 2017. — 344 с <https://zhetizhargy.kz/>
12. Ударцев С.Ф. Конституционная реформа 2022 года в Казахстане: корректировка модели государства, укрепление правозащитных механизмов после массовых беспорядков начала года // Социально-политические науки. — 2022. — № 5. — С.52–62. <https://cyberleninka.ru/article/>
13. Айтеке К.А., Жаксылыков Н.Н., Агайдаров Т.С. Проблемы становления и развития социетального конституционализма в Республике Казахстан // Вестник КазНУ. Серия юридическая. — 2023. — Т. 107, № 3. — С. 28–33. <https://bulletin-law.kaznu.kz/>
14. Караев А. А. Конституционный суд — важнейший орган защиты прав и свобод человека и гражданина: историко-правовой опыт зарубежных стран // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. — 2022. — № 4 (71). —С. 41–49. <https://cyberleninka.ru/article/>
15. Зязев Д. М., Федосеев Д. В. Развитие конституционного права в Казахстане // Научно-практический электронный журнал «Аллея Науки». — 2023. — № 6(81). —С <https://alley-science.ru/>

КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ, ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҮДЕРІСТЕР

Абилкаирова А., Союнова Р., Зайдығали Б., Есмұхан Е. Yessenov University, Ақтау қ.
Ғылыми жетекші: з.ғ.м.Кобегенова Г.Ж

***Аңдатпа.** Зерттеу Қазақстан Республикасының Конституциясы мен әлеуметтік саланы реттейтін заңнама ережелерін, әлеуметтік мемлекеттің модельдерін, мәселенің өзектілігін растайтын әлеуметтік мемлекетті түсінудің бірнеше тәсілдеріне талдау негізінде жүргізді. Мақаланың басты мақсаты Қазақстан Республикасы әлеуметтік мемлекет орнықтырудың ерекшеліктерін, құқықтық мәнін теориялық тұрғыдан зерттеп, ұлттық заңнама мен тәжірибені жетілдіру бойынша ұсыныстар келтіру болып табылады. Мақалада конституциялық құқыққа ғылыми көзқарастардың заманауи дамуы көрсетілген. Бұл сондай-ақ әлеуметтік ұлттық заңнамалардың конституциялық құқық арасындағы өзара іс-қимыл нәтижесінде ұлттық қоғамдар ішінде, конституциялық қалыптасудың жаңа модельдердің пайда болуымен байланыстырылып ашып көрсетеді.*

***Түйін сөздер:** Қазақстан Республикасының Конституциясы, әлеуметтік мемлекет, әлеуметтік әріптестік, әлеуметтік мемлекеттік, проактивті формат, конституционализм, әлеуметтік саясат, отбасының цифрлық картасы.*

Қазіргі әлемдегі жаһандану, цифрландыру, құқықтық жүйелердің өзгеруі мен қоғам талаптарының артуы мемлекетті басқарудың жаңа сапалық деңгейіне көшу қажеттілігін туындатады. Осындай жағдайда конституционализм мен құқықтық мемлекет қағидалары ерекше маңызға ие. Конституцияның жоғарғы заңдық күші, биліктің бөлінуі, адам құқықтарының басымдығы – заманауи қоғамның ірге тасын қалыптастыратын негізгі ұстанымдар.

Қазақстан Республикасы (бұдан әрі – ҚР) әлеуметтік мемлекет ретінде айқындалатын Конституцияның құқықтық нормаларына сүйене отырып, мүмкіншілігіне қарай дамып келеді. Әлеуметтік мемлекет ретінде толық қалыптасты деп айтуға әлі ерте[1]. Құқықтық теорияда әлеуметтік мемлекеттің мәнін түсіндірудің әртүрлі тәсілдері бар. Жалпы алғанда, мұндай мемлекет өз азаматтарының қолайлы өмір сүруіне жағдай жасап, жеке тұлғаның еркін дамуы арқылы әлеуметтік теңсіздікті азайтуға міндеттенеді. Сонымен қатар, әділдік принциптерін жүзеге асыру, әр азаматтың әл-ауқатын қамтамасыз ету және оны қорғау мемлекеттің басты міндеттерінің бірі ретінде қарастырылады. Әлеуметтік мемлекет ұғымына тоқталатын болсақ, ол қазіргі заманғы дамушы мемлекеттің ерекше моделі ретінде қарастырылады. Бұл модель қоғамның әлеуметтік, экономикалық және өзге де салаларын реттеуге, әлеуметтік әділеттілік пен ынтымақтастық қағидаларын нығайтуға бағытталған мемлекеттік белсенді сая- сат арқылы азаматтардың жоғары деңгейде әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз етуді көздейді.

Әлеуметтік мемлекет өз қызметінде әлеуметтік дамудың негізгі көрсеткіштеріне қол жеткізуді басты мақсат ретінде айқындай отырып, мемлекеттік институттар мен қоғам арасындағы өзара іс-қимылды оңтайландыруға ықпал етеді. Әлеуметтік мемлекеттің қалыптасуы мен эволюциясын бірнеше деңгейде қарастыруға болады. Біріншіден, ол ғылыми тұжырымдама ретінде пайда болып, теориялық негіздері мен негізгі идеялары жетілдірілді. Екіншіден, дамушы мемлекеттердің конституциялық жүйесінде әлеуметтік мемлекеттің қағидалары заңнамалық түрде бекітілді. Үшіншіден, бұл тұжырымдама нақты тәжірибеде іске асырылып, мемлекеттік институттардың қоғам мен әлеуметтік топтардың өзекті мәселелерін шешудегі рөлі арқылы көрініс тапты.

Алайда, биліктің қоғамның әлеуметтік саласына қатысты белгілі бір деңгейдегі жауапкершілігін айқындайтын бұл көзқарас оның шекараларының қаншалықты кеңейетінін нақты анықтамайды. Осыған байланысты, әлеуметтік осал топтарға қолдау көрсету мен кедейлік жағдайларын еңсеруге бағытталған шаралардың ара-жігін белгілеу қажеттілігі туындауы мүмкін.

Әдебиеттерде көрсетілгендей, әлеуметтік мемлекеттің эволюциясы оның әрбір азаматтың әл-ауқатын жақсартуға бағытталған кешенді саясат ретінде қалыптасуымен сипатталады. Бұл тұжырымдама бастапқыда халықтың белгілі бір топтарына ең төменгі әлеуметтік кепілдіктерді қамтамасыз етуден басталып, уақыт өте келе әр адамның өмір сүру деңгейін көтеруге және оның жеке мүмкіндіктерін кеңейтуге ықпал ететін қолайлы жағдайларды қалыптастыруға ұмтылатын жүйеге айналады. Яғни, әлеуметтік мемлекет тек қана жасы, денсаулық жағдайы немесе өзге де себептерге байланысты қиындықтарға тап болған азаматтарға ағаулы көмек көрсетумен шектелмей, сонымен қатар әрбір жеке тұлғаның әлеуетін дамытуға бағытталған

Ұлттың әл-ауқатының өсуін қамтамасыз ету және экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында Адам денсаулығын нығайту арқылы адами капиталды дамыту білімді экономикаға жылдам әрі тиімді жағдай жасауға бағытталуы тиіс. Бұл күндері Мемлекет өзгеретін жағдайларға тиімді бейімделе алатын және қолайсыз оқиғалар мен тенденцияларға тез жауап бере алатын жағдайда ғана әлеуметтік міндеттерді орындай алады.

Әлеуметтік мемлекеттің құқықтық саясатының тиімділігіне оның барлық орган дарының қызметі бағыттарының бірлігі жағдайында ғана қол жеткізуге болады. Әлеуметтік мемлекеттің әлеуметтік саласын дамытудың түпкі мақсаты әлеуметтік әділеттілік қағидатын бекіту, ол осы тұрғыда, біріншіден, әрбір адам үшін оның қабілеттері мен біліктілігіне сәйкес еңбекке, оның сапасы мен санына қарай еңбекке ақы төлеуге, өзін-өзі қамтамасыз ету және өзінің әл-ауқатын арттыру мүмкіндігіне кепілдіктерді білдіретін болады; екіншіден, тәрбие, білім беру және әлеуметтік қолдау жүйесі арқылы қоғамның барлық мүшелеріне бірдей бастапқы мүмкіндіктер жасау, азаматтардың әлеуметтік тең құқығына көшу; үшіншіден, мемлекеттік және қоғамдық институттар өз бетінше жұмыс істеуге және өмір сүру деңгейін сақтауға мүмкіндігі жоқ әлсіз топтар мен жекелеген азаматтар үшін қолайлы өмір сүру деңгейін қамтамасыз ету.

Е.В. Аристовтың өз зерттеуінде сот практикасын талдай отырып, оның әлеуметтік мемлекеттің проблематикасына әсері туралы мынадай қорытынды жасады: әлеуметтік құқықтар мен бостандықтардың белгілі бір түрін Конституциялық деңгейге дейін көтеру және Конституцияда оның кепілдігі туралы хабарлау, сондай-ақ нақты Мемлекеттік органдардың көмегімен іске асыру мүмкіндігін жүзеге асыру [2]. Е.Е. Тачевтың пікірінше шектеулерді алып тастау және демократиясын бекіту Халықаралық құқықтың заманауи талаптары мен стандарттарына және ең жақсы Конституциялық модельдерге сәйкес келеді. Екінші жағынан, экономикалық дағдарыс пен нарықтық экономикаға көшу қиындықтарына байланысты бұрынғы коммунистік елдердегі мемлекеттің әлеуметтік функциялары Батыс демократиялары әлдеқайда озық сатысында тұр. Мемлекет экономикалық салаға қарқынды түрде араласуы керек, дегенмен азаматтық қоғамды тұтынудан және ескі режимдегі экономиканы тікелей басқарудан мүлдем өзгеше болуы тиіс [3].

Конституционализм – мемлекеттің билігін құқықпен шектеу, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау және мемлекеттік органдардың Конституцияға сәйкес әрекететуін қамтамасыз етуге бағытталған қағидалар жиынтығы. Тарихи тұрғыдан конституционализм идеялары Ежелгі Грециядан бастау алады, алайда қазіргі конституционализмнің дамуында Англияның 1215 жылғы Ұлы Еркіндік хартиясы, АҚШ Конституциясы, Францияның Адам және азамат құқықтары декларациясы маңызды рөл атқарды.

Т.И. Ау пайымдауынша, әлеуметтік мемлекеттің негізгі мазмұны – қоғамдағы әртүрлі топтар арасындағы және олардың ішіндегі қарама-қайшы мүдделерді үйлестіре отырып, барлық азаматтардың әл-ауқатын және өмір сүру деңгейін жақсартуға жағдай жасауға бағытталған. Әлеуметтік мемлекет ұғымын, ең алдымен, оның әлеуметтік қызметімен байланыстырып, оны мемлекеттің, бизнес құрылымдарының және азаматтық қоғамның әлеуметтік серіктестігі мен жауапкершілігі негізінде өз азаматтарының әлеуметтік қауіпсіздігінің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін құрылым ретінде қарастыруға болады.

Сонымен қатар Т.И. Ау зерттеуінде «Әлеуметтік мемлекет» және «әлеуметтік мемлекеттілік» ұғымдары бірдей емес объектінің сапалық жағдайымен байланысты және объект ретінде танылады. Сондай-ақ, әлеуметтік мемлекеттілікті мемлекет те, қоғам да, азаматтар да әлеуметтік тұрақтылық пен әл-ауқатты сақтау мақсатында әлеуметтік серіктестік жағдайында өзара әрекеттесетін ұйымдастырушылық-құқықтық механизм ретінде ұсынуға болады» авторлық ұғымдар берді.

Әлеуметтік-еңбек қатынастары қазіргі қоғамдағы еңбек қызметін ұйымдастыру мен реттеудің сан алуан формаларын қамти отырып, мемлекеттің әлеуметтік-саяси және экономикалық жүйесінің құрамдас элементі ретінде ғана емес, сонымен қатар оның құрылымдық ерекшеліктерін және халықаралық деңгейдегі бәсекеге қабілеттілігін айқындайтын маңызды фактор ретінде де көрініс табады.

М.Х. Хасеновтың ұстанымына сәйкес, әлеуметтік даму жеке адамдардың өзара әрекеттесуінің мазмұнын, формалары мен әдістерін үнемі жетілдіруді, сондай-ақ олардың өзін-өзі ұйымдастыру қабілетін қалыптастыруды қамтиды.

Қазақстан үшін қоғам мен мемлекеттің өзара әрекеттесуінің серіктестік түрін қалыптастыру үшін азаматтардың өін-өзі ұйымдастырудың жаңа жолдарын здеу ерекше маңызды. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, әлеуметтік әріптестік бұл мәселені шешуге мүмкіндік береді. Әлеуметтік серіктестік – бұл шетелдік әлеуметтік-экономикалық жүйелердің ұзақ мерзімді эволюциялық дамуының нәтижесі, институционалды тұрақты қоғамның өнімі. Оның эволюциясы қазіргі азаматтық қоғамды институционализациялаумен, қоғамдық келісімге қол жеткізудің экономикалық, саяси, әлеуметтік құралдарын жасаумен тығыз байланысты болып тбылады. Мемлекеттің әлеуметтік жауапкершілігі қазіргі конституционализмнің жалпыға бірдей танылған іргелі қағидаттарының бірі болып табылады.

Конституционализмнің басты қағидаларына Конституцияның жоғарғы заңдық күші, биліктің бөлінуі, заңдылық принципі, адам құқықтарының үстемдігі, конституциялық бақылау органдарының болуы жатады. Бұл қағидалар мемлекеттегі құқықтық тәртіптің жеткілікті деңгейде қамтамасыз етілуі үшін қажет.

Құқықтық мемлекет – заң үстемдігіне негізделген, азаматтардың құқықтары қорғалатын, билік тармақтары өзара тежеліп және тепе-теңдік жүйесі арқылы әрекет ететін мемлекеттік құрылым. Құқықтық мемлекеттің негізгі қағидалары:

- 1) Заңның үстемдігі – барлық мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар заңға бағынуы тиіс;
- 2) Биліктің бөлінуі – заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің өзара дербестігі;
- 3) Тәуелсіз сот билігі – әділ сот төрелігін қамтамасыз ететін басты институт;
- 4) Адам құқықтары мен бостандықтарының қорғалуы;
- 5) Мемлекеттік органдардың азаматалдындағы жауапкершілігі;
- 6) Құқықтық мәдениет пен құқықтық сананың жоғары болуы.

Бұл қағидалар орындалған жағдайда қоғамда әділеттілік, құқықтық тәртіп және тұрақтылық орнайды.

Құқықтық мемлекет – бұл биліктің барлық тармақтары құқықпен шектелетін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары жоғары құндылық ретінде танылатын, құқықтың үстемдігі қамтамасыз етілетін мемлекеттік құрылым. Құқықтық мемлекеттің басты

белгілері – заңның үстемдігі, тәуелсіз сот жүйесі, биліктің бөлінуі, мемлекеттік органдардың ашықтығы мен жауапкершілігі, құқықтық мәдениеттің жоғары болуы[4].

Құқықтық мемлекеттің орнығуы қоғамның барлық саласына оң әсерін тигізеді. Экономикалық тұрақтылық, адал бәсеке, инвесторлардың сенімі, азаматтардың құқықтық белсенділігі артады. Сондай-ақ мұндай мемлекетте сыбайлас жемқорлық деңгейі төмендейді, себебі заңдылық пен бақылау тетіктері тиімді жұмыс істейді.

Заманауи әлемде әлеуметтік-құқықтық үдерістер үнемі өзгеріп отырады. Цифрлану, урбанизация, көші-қон, еңбек нарығының өзгеруі құқықтық реттеуді жаңартуды қажет етеді.

Цифрлық технологиялар қоғамдық қатынастарды түбегейлі өзгертті. Электрондық үкімет, цифрлық қызметтер, онлайн дауларды шешу, мәліметтердің қауіпсіздігі секілді мәселелер құқықтың жаңа бағыттарын қалыптастыруда. Жасанды интеллекттің дамуы құқықтық жауапкершілік пен реттеу тетіктерін қайта қарауға итермелейді. Әлеуметтік мемлекет тұжырымдамасы азаматтардың әлеуметтік әл-ауқатын қамтамасыз етуге бағытталған. Қазіргі қоғамда медициналық қызмет көрсету, білім алу, әлеуметтік қорғау құқықтары ерекше маңызға ие. Әлеуметтік саясаттың тиімділігі құқықтық нормалардың сапасына байланысты[5].

Азаматтық қоғам құқықтық мемлекеттің маңызды институты болып табылады. Үкіметтік емес ұйымдар, қоғамдық бірлестіктер, еріктілер қозғалысы билік шешімдерінің ашықтығын қамтамасыз етеді. Қоғамдық бақылау құқықтық мәдениетті арттырады және мемлекеттік органдардың тиімділігін жоғарылатады.

Қазіргі мемлекеттер халықаралық құқықтық стандарттарды ұстануға міндетті. Адам құқықтары бойынша халықаралық шарттар ұлттық құқықтың дамуына ықпал етеді. Бұл өз кезегінде конституционализм қағидаларын нығайтады. Қазақстанда жүргізіліп жатқан саяси және құқықтық реформалар құқықтық мемлекетті қалыптастыруға бағытталған. Соңғы жылдары Конституцияға енгізілген өзгерістер биліктар мақтарының тепе-теңдігін қамтамасыз етуге, адам құқықтарын қорғау тетіктерін одан әрі күшейтуге жағдай жасады. Конституциялық Соттың құрылуы – маңызды қадамдардың бірі.

Қазақстан демократиялық институттарды дамыту, азаматтардың құқықтарын қорғау, мемлекеттік басқарудың ашықтығын арттыру бағытында тұрақты түрде реформалар жүргізуде. Әлемнің барлық дамыған мемлекеттері қазіргі кезеңде белгілі бір деңгейде әлеуметтік сипатқа ие. Мұндай мемлекеттің тиімді қызмет етуі әлеуметтік- экономикалық бағыттың ұтымды жүргізілуіне байланысты. Әлеуметтік мемлекеттің мәні экономикалық саясаттағы мемлекеттік реттеудің түрлі тетіктерін қолдануда, ұлттық табыстың нақты өсіміне қол жеткізуде және азаматтардың тұрмыс деңгейін жақсартуға бағытталған жеке бастамаларын қолдауда көрініс табады.

Әлеуметтік процесте ҚР Конституциясында көзделген азаматтарымыздың әлеуметтік құқықтарын іске асыруға бағытталған мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының негізгі қызметтері мен іс-шараларының жиынтығы болып табылатын әлеуметтік саясат үлкен рөл атқарады. Осы бағыттардың әрқайсысы заңнамалық немесе өзге де нормативтік-құқықтық актілер негізінде белгіленген мемлекеттік әлеуметтік стандарттар мен нормативтер жүйесіне негізделуге тиіс. Ол әлеуметтік қатынастардың көптеген мәселелерін қамтиды.

Әлеуметтік мемлекеттің тиімділігі мен функционалдығы нормативтік құқықтық жүйеге негізделген, сондықтан қазіргі жағдайда тек Қазақстанда ғана емес, басқа елдерде де қоғамның әлеуметтік негізін құрайтын халықтың әлеуметтік топтары арасындағы белгілі бір тепе-теңдікті қамтамасыз ететін әлеуметтік қатынастарды конституциялық-құқықтық реттеуге ерекше мән беріледі.

Қоғамның даму мақсаттары мен оның әлеуметтік институттарының қызметіне қатысты негізгі саяси күштер арасында келісімге қол жеткізу саяси жүйенің тұрақтылығы үшін маңызды шарт болып табылады. Бұл жағдайда демократиялық басқару жағдайында

билеуші партиялар, үкімет құрылымдары мен жоғары мемлекеттік лауазымды тұлғалар мемлекеттің әлеуметтік саясатының үздіксіздігін сақтауға ықпал ете алады.

Сонымен қатар, мемлекет әлеуметтік саладағы басты фактор болып қала отырып, әлеуметтік саясат мәселелерінде үйлестіруші қызметін атқарады, өзінің бірқатар өкілеттіктерін азаматтық қоғам институттарына береді. Тиісінше, әлеуметтік мемлекет мемлекеттің, орта таптың қ ж және азаматтық қоғам институттарының үлесі артып келе жатқан бизнес-қоғамдастықтың әлеуметтік әріптестігі мен әлеуметтік қоғамдастық [6].

Жоғарыда айтылғандардың негізінде келесі қорытындыларды жасауға болады: Әлауқат мемлекетінің принципі көп деңгейлі конституционализм мен конституциялық плюрализм контекстінде жаһандану және еуропалық интеграция жағдайында Конституциялық демократияның басқа негізгі принциптеріне сәйкес әр қашан талдануы тиіс. «Әлеуметтік мемлекет» ұғымы, ең алдымен, халықтың әлсіз топтарын зейнеткерлерді, мүгедектерді, көп балалы отбасыларды және басқа да әлеуметтік осал санаттарды қорғау қажеттілігін білдіреді. Дегенмен, азаматтарды әлеуметтік қолдау шаралары елдің экономикалық дамуы жоғары деңгейде болған жағдайда ғана тиімді жүзеге асырыла алады. Осы тұрғыдан алғанда, халықтың көзқарасы мен құндылықтарын өзгертпейінше, әлеуметтік мемлекетті қалыптастыру мүмкін емес. Сонымен қатар, мемлекеттік реформаларды іске асыру жүйелі түрде, кезең-кезеңімен және келісілген басқару тетіктері арқылы жүзеге асырылуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Adilet.zan.kz (1995). Қазақстан Республикасының Конституциясы. Сілтеме арқылы қолжетімді: <https://adilet.zan.kz/kaz/>

2. Аристов, Е.В. (2015). «Социальное государство в конституционном праве: к вопросообсудискуссии относительно понятия», Вестник Пермского университета, 3(29), стр. 8-14. <https://share.google/>

3. Танчев, Е.Е. (2014). «Социальное государство в современном конституционализме», Право и государство, 3(64), стр. 36-41. <https://share.google/>

4. Сапарғалиев, Ғ. (2013) Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Алматы: Жеті Жарғы. 5 Мами, К.А. (2021) Конституционное право Республики Казахстан. Академический курс. Алматы. <https://share.google/>

5. АУ Т.И. (2014) Проблемы социальной государственности в Республике Казахстан: вконтексте сравнения с опытом Российской Федерации: автореферат диссертации насоискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва. <https://share.google/>

6. Хасенов, М.Х. (2016) Правовой механизм социального партнерства в сфере труда: проблемы теории и практики: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философии (PhD). Астана <https://share.google/>

УДК 327:004

ЦИФРЛЫҚ ДИПЛОМАТИЯ: МЕМЛЕКЕТТЕР АРАСЫНДАҒЫ ЖАҢА КҮШ ҚҰРАЛ

Шынарбай Н., Жармаханова Ж., Yessenov University, Ақтау қ.

Аңдатпа. Бұл мақала «Цифрлық дипломатия» ұғымын талдап, оның заманауи халықаралық қатынастардағы рөлін, мемлекеттік стратегияларда қолданылу тәсілдерін және тәуекелдерін қарастырады. Мақалада цифрлық құралдардың дипломатиялық коммуникация, халықаралық репутацияны қалыптастыру, дағдарысқа жауап беру және

ақпараттық ықпал ету салаларындағы мүмкіндіктері зерттеледі. Сондай-ақ Эстонияның сандық брендингi, Ұлыбританияның цифрлық даму стратегиялары және Қытайдың сандық сыртқы саясатының айқын мысалдары арқылы практикалық қолдану моделдері талданады. Мақала қорытындысында цифрлық дипломатияны тиімді әрі қауіпсіз жүргізу үшін ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: цифрлық дипломатия, ақпараттық саясат, сыртқы коммуникация, деректер аналитикасы, қоғамдық дипломатия, киберқауіпсіздік, дезинформация, халықаралық имидж, сандық технологиялар, мемлекеттік бренд.

XXI ғасырдағы халықаралық қатынастардың трансформациясы мемлекеттер арасындағы коммуникация тәсілдерінің өзгеруіне әкелді [1]. Бүгінгі таңда дипломатия дәстүрлі хат алмасу, ресми кездесулер мен жабық каналдардан тұратын классикалық модельден шығып, жаңа формат — цифрлық дипломатияға (digitaldiplomacy) бет бұрды [2]. Жаһанды қақпараттық кеңістіктің кеңеюі, интернет пен әлеуметтік желілердің аудиториясының артуы, жасанды интеллект пен үлкен деректердің (bigdata) сыртқы саясатқа ықпалы — дипломатияның жаңа дәуірін қалыптастырды [3]. Қазіргі халықаралық аренада бәсеке әскери немесе экономикалық ресурстармен ғана емес, сонымен қатар ақпараттық ықпал ету, онлайн-имидж қалыптастыру және цифрлық коммуникация арқылы жүзеге асады.

Цифрлық дипломатия мемлекеттердің сыртқы саясаттағы мақсаттарына жету үшін сандық технологияларды қолдануын білдіреді [4]. Бұл ұғым тек әлеуметтік желілердегі белсенділікпен шектелмейді; ол сонымен қатар электронды консулдық қызметтерді жетілдіруді, ресми мемлекеттік коммуникацияларды деректер арқылы оңтайландыруды, халықаралық аудитория мен интерактивті диалог жүргізуді, жалған ақпаратпен күресуді және ұлттық брендті цифрлық форматта нығайтуды қамтиды [12]. Осылайша цифрлық дипломатия — мемлекет саясатын қолдайтын стратегиялық құрал ғана емес, ұлттық қауіпсіздіктің де маңызды компонентіне айналды [7].

Әлемдік тәжірибе бұл бағыттың қарқынды дамып жатқанын көрсетеді. Мысалы, Эстония e-government моделі арқылы цифрлық мемлекеттің жаңа стандартын орнатса [10], Ұлыбританияның Сыртқы істер және даму министрлігі (FCDO) деректерге негізделген дипломатияны енгізуде көш бастап келеді [5]. Қытай болса өзінің «волчья дипломатиясы» арқылы әлеуметтік желілерді геосаяси ықпал құралы ретінде пайдалану тәсілін көрсетіп отыр [3]. Бұл мысалдар цифрлық дипломатияның әр мемлекетте әртүрлі модельдер бойынша жүзеге асатынын, бірақ оның маңыздылығы барлық жағдайда жоғары екенін дәлелдейді.

Цифрлық дипломатияның өзектілігі бірнеше фактормен түсіндіріледі. Біріншіден, халықаралық аудиторияның көп бөлігі ақпаратты онлайн форматта тұтынады, сондықтан мемлекеттердің онлайн кеңістікте көрінімділігі олардың беделіне тікелей әсер етеді [6]. Екіншіден, дағдарыс жағдайларында — табиғи апат, эпидемия, халықаралық қақтығыстар — жедел әрі нақты ақпарат тарату мемлекет саясатының тиімділігін арттырады [11]. Үшіншіден, цифрлық құралдар арқылы жалған ақпаратпен күресу, ақпараттық шабуылдарға жауап беру және сыртқы саясаттағы ашықтықты арттыру мүмкіндігі бар [8]. Төртіншіден, цифрлық дипломатия мемлекеттердің «жұмсақ күш» (softpower) ресурстарын күшейтіп, халықаралық имиджін жақсартуға көмектеседі [9].

Сонымен қатар, цифрлық дипломатия жаңа мүмкіндіктермен бірге жаңа қауіптерді де ала келеді. Кибер шабуылдар, аккаунттарды бұзу, жалған ақпараттың таралуы, ақпараттық провокациялар — мемлекеттердің сыртқы саяси позицияларына тікелей қауіп төндіретін факторлар. Әлеуметтік желілердегі бір ғана қате мәлімдеме немесе дұрыс түсінілмеген пост халықаралық деңгейде үлкен дау тудыруы мүмкін. Бұл цифрлық дипломатияны кәсіби деңгейде басқарудың, қауіпсіздік саясатын дамытудың және ақпараттық кеңістіктегі мемлекет мүддесін қорғаудың өзектілігін арттырат үседі. Осы ғылыми мақала цифрлық дипломатияның теориялық негіздерін, мемлекеттер арасындағы коммуникациядағы рөлін,

эртүрлі елдердің тәжірибесін, мүмкіндіктері мен қауіптерін жан-жақты талдауды мақсат етеді. Сонымен бірге цифрлық дипломатияны тиімді қолданудың саяси және институционалдық ұсыныстары беріледі. Мақала қазіргі әлемдегі сыртқы саясаттың жаңа форматтарын түсінуге, цифрлық құралдардың дипломатиядағы орнын анықтауға және халықаралық қатынастар ғылымындағы заманауи трендтерді талдауға арналған.

Цифрлық дипломатияның анықтамасы және элементтері. Цифрлық дипломатия — бұл дипломатиялық қызметтің цифрлық құралдар арқылы жүзеге асырылатын барлық аспектілерін қамтитын ұғым [4]. Оған келесі элементтер кіреді:

1. Онлайн-коммуникация және әлеуметтік медиамен жұмыс — ресми миссиялардың, елшілердің және министрліктердің платформаларда (Twitter/X, Facebook, Instagram, LinkedIn және т.б.) ақпараттаратуы, аудиториямен диалог жүргізуі [2].
2. Деректер мен аналитикаға негізделген шешімдер — әлеуметтік тыңдау (social listening), трендтерді талдау, геоақпараттық жүйелер арқылы сыртқы саясатқа әсер ететін ақпаратты бағалау [5].
3. Электронды қызметтер және e-government — шетелдік аудиторияға арналған цифрлық сервистер (виза-онлайн, консулдық қызметтер) және мемлекеттік брендті қалыптастыру (мысалы, e-Estonia) [10].
4. Кибер және ақпараттық қауіпсіздік шаралары — дипломатиялық коммуникацияның сенімділігі мен тұтастығын қамтамасыз ету үшін криптография, қауіпсіз қызметтер, жалған ақпаратпен күрес [6].
5. Диджитал-платформалар арқылы ықпал ету және имиджді қалыптастыру — қоғамдық дипломатия (public diplomacy) механикасының онлайн-версиясы, соның ішінде мәдени және экономикалықтар тымдылықты насихаттау [1].

Цифрлық дипломатия: мүмкіндіктері

1. Жылдам және кең аудиторияға жету [1]. Сандық платформалар мемлекеттің ресми месседжін әлем бойынша тез таратуға мүмкіндік береді. Әдеттегі арналардың (баспасөз мәлімдемелері, ресми баяндамалар) әсерінен бөлек, әлеуметтік желілер арқылы тікелей және интерактивті байланыс орнатуға болады.
2. Репутацияны белсенді салу және брендтеу [10]. Мемлекеттер өздерінің цифрлық имиджін қалыптастыра отырып, инвестициялық, туристік және дипломатиялық тартымдылығын арттыраалады. Эстония — сандық мемлекеттік шешімдері мен стартап-экожүйесі арқылы әлемдік бренд қалыптастырған мысал.
3. Кризистік коммуникация [11]. Пандемиялар, табиғи апаттар, инциденттер кезінде сандық байланыс дағдарысқа жедел жауап беруге және ақпаратты бақылауға көмектеседі.
4. Деректер негізінде саясат жасау [5]. Әлеуметтік тыңдау және аналитика желілердегі пікір мен үрдістерді түсінуге, соның негізінде сыртқы саясаттың тиімді тактикасын құруға ықпал етеді.

Қауіптер мен шектеулер

1. Дезинформация және шабуылдар [6]. Мемлекеттің беделіне нұқсан келтіру үшін бастапқыда жасанды немесе мақсатты дезинформация таратылуы мүмкін. Бұл жағдайда дипломатияның сандық жарқын жағы қарсылас ақпараттық операциялар үшін алаң болуы ықтимал.
2. Кибер қауіпсіздік [6]. Цифрлық коммуникацияның қауіпсіздігі — дипломатиялық құпияларды қорғаудың маңызды шарты. Хакерлік шабуылдар, аккаунттарды бұзу және ақпараттың өзгертілуі үлкен тәуекелдерге әкеледі.
3. Субъективті интерпретация және мәдени тепе-теңдік [3]. Әлеуметтік медиадағы месседжтер кейде контексттен тыс қабылданып, дипломатиялық шиеленістер туғызуы мүмкін (мысалы, агрессивті тон «волчья дипломатия» үлгісі сияқты). Қытайдың әлеуметтік медиадағы талапшыл әрі ұстанымдық (қатал) коммуникациясы — сандық дипломатияның теріс көріністерінің бірі.

Қазіргі жаһандану жағдайында цифрлық дипломатия мемлекеттердің сыртқы саясат жүргізуіндегі маңызды құралдардың біріне айналды. Ақпараттық технологиялардың жедел дамуы дипломатиялық коммуникацияны жаңа форматқа көшіріп, елдерге халықаралық аудиториямен тікелей байланыс орнатуға, ұлттық мүддені онлайн кеңістікте тиімді қорғауға мүмкіндік беріп отыр. Цифрлық платформалар сыртқы саяси ақпаратты жылдам таратуға, халықаралық имидж қалыптастыруға, дағдарыс жағдайларында жедел әрекететуге жағдай жасайды.

Сонымен қатар, цифрлық дипломатияның дамуы бірқатар қауіптермен қатар жүреді: кибер шабуылдар, ақпараттық манипуляция, жалған контент таралуы және цифрлық теңсіздік мемлекеттер арасындағы алшақтықты арттыруы мүмкін. Осы факторларды кешенді бағалау үшін SWOT талдау (кесте 1) жүргізу цифрлықдипломатияның артықшылықтары мен әлсіз тұстарын, сондай-ақ болашақ мүмкіндіктері мен қауіптерін жүйелі түрде айқындауға мүмкіндік береді.

SWOT - талдау

Күшті жақтары (Strengths)

- Жылдам ақпараттарату
- Халықаралық имиджді қалыптастыру
- Интерактивті коммуникация
- Кризистік коммуникация
- Деректерге негізделген саясат

Әлсіз жақтары (Weaknesses)

- Кибер қауіпсіздік мәселелері
- Дезинформацияға тәуелділік
- Субъективті түсіндіру қаупі
- Тәжірибенің біртектілігінің Жоқтығы

Мүмкіндіктері (Opportunities)

- Халықаралық аудиторияны кеңейту
 - Электронды қызметтерді дамыту
 - Жаңа технологияларды қолдану
 - Ұлттық қауіпсіздікті күшейту
- Қауіптері (Threats)
- Информациялық шабуылдар
 - Халықаралық шиеленістер
 - Құпиялықтың бұзылуы
 - Сандық теңсіздік

(кесте 1: SWOT-талдау автормен құрастырылған)

Мемлекеттік тәжірибе: үш модель

Цифрлық дипломатияны тиімді жүзеге асыру үшін әр мемлекет өзіне тән модельдер мен тәсілдерді қалыптастырады. Әлемдік тәжірибеде Эстония, Ұлыбритания және Қытайдың цифрлық дипломатия саласындағы үлгілері ерекше назар аударады. Бұл үш модель цифрлық басқару, стратегиялық коммуникация және ақпараттық саясатты іске асыруда әртүрлі тәсілдерді қолданады. Эстония инновациялық e-government жүйесі арқылы сенімді цифрлық орта құрса, Ұлыбритания стратегиялық деректерді қолдануға басымдық береді. Ал Қытай цифрлық құралдарды ақпараттық ықпал мен геосаясимақсаттарда кеңінен пайдаланады. Осы бөлімде аталған үш модельдің мазмұны салыстырмалы түрде талданып, олардың негізгі ерекшеліктері мен артықшылықтары көрсетіледі:

1. Брендтеу және e-government (Эстония) [10].

Эстония цифрлық қоғам мен мемлекеттік сервистер арқылы халықаралық сахнада «сандық мемлекеттің» үлгісін қалыптастырды: туристтер, инвесторлар және халықаралық серіктестер үшін бұл — сенімді және инновациялық серіктес сценарийі. Құпиялы деректер алмасу X-

Road секілді шешімдер арқылы жүзеге асады — бұл сандық дипломатияны практикалық е-қызметтер мен ұштастырған жақсы мысал.

2. Стратегиялық деректер мен даму (Ұлыбритания — FCDO) [5].

Ұлыбритания сыртқы істер министрлігі цифрлық даму стратегиялары арқылы өз дипломатиясын цифрландыруға, деректерге негізделген шешімдер қабылдауға және цифрлық дамуға қаржылық қолдау көрсетуге басымдық береді. FCDO-ның цифрлық бағыттары мен бағдарламалары дипломатиялық мақсаттарға цифрлық құралдар арқылы жетуге ықпал етеді.

3. Агрессивті ықпал ету (Қытай — «волчья дипломатия») [3].

Қытайдың кейбір ресми өкілдері әлеуметтік желілерді белсенді әрі қаталтонмен пайдаланып, мемлекеттің ұстанымдарын күшпен қорғауға көшті. Бұл тәсіл халықаралық аренада реакция тудырып, кейде дипломатиялық шиеленістерге әкеледі. Мұнда цифрлық дипломатия ақпараттық ықпал мен геосаяси бәсекенің құралына айналғаны байқалады. Қолдану ұсыныстары және саясаттық қорытындылар:

1. Интеграцияланған цифрлық стратегия құру. Сыртқы саясат пен цифрлық коммуникацияны бір тұтас стратегияға біріктіру қажет: мақсаттар айқын, жауапты органдар және критерийлер болуы тиіс. FCDO секілді ведомстволардың цифрлық даму құжаттары осы бағыттың мысалы болуы мүмкін.

2. Киберқауіпсіздік пен сенімділік стандарттары. Дипломатиялық аккаунттар мен коммуникация платформаларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету — бірінші міндет. Шифрлау, көпфакторлы аутентификация және бұзылуға қарсы жылдам реагирование жүйелері енгізілуі тиіс.

3. Деректерге негізделген шешімдер. Әлеуметтік тыңдау, аналитика және пользовательдік зерттеулер сыртқы саяси шешімдер мен коммуникация тактикасын қалыптастыруда қолданылсын.

4. Этикалық және заңдық шеңберлер. Мемлекеттер цифрлық дипломатияда қолданылатын әдістердің этикалық шеңберін және ақпараттық қауіпсіздік нормаларын нақтылығын қамтамасыз ету қажет — әсіресе жалған ақпаратпен күресу мен деректерді жинаудың заңдылығы тұрғысынан.

5. Халықаралық ынтымақтастық. Сандық мәселелер — транс шекаралық сипатта, сондықтан мемлекеттер арасында стандарттарды, сенім шараларын және жоғарғы деңгейдегі диалогты қалыптастыру маңызды. EEAS және халықаралық платформалар осы салада рөлі бар екенін көрсетеді.

Қорытындылай келе, цифрлық дипломатия қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінде шешуші орынға шықты [1]. Ол тек ақпарат тарату немесе әлеуметтік желідегі белсенділік емес, мемлекеттердің сыртқы саяси стратегияларын жаңаша құруға мүмкіндік беретін кешенді құралдар жүйесі болып қалыптасты [7]. Сандық технологиялардың дамуы мемлекеттердің әлемдік аренадағы позициясын нығайтуға, халықаралық аудиториямен тікелей байланыс орнатуға, ұлттық имиджді қалыптастыруға және дағдарыс жағдайларында жедел әрекет етуге жол ашты. Бұл — дипломатияның жаңалогикасы, жаңа құрылымы және жаңа мүмкіндіктері бар кезең. Мемлекеттер арасындағы бәсеке барған сайын ақпараттық салаға көшіп жатқандықтан, цифрлық платформаларды игеру халықаралық саясаттың міндетті компонентіне айналды. Эстонияның цифрлық мемлекеттілікті ұлттық брендке айналдыру тәжірибесі, Ұлыбританияның деректерге негізделген дипломатиялық басқару үлгісі және Қытайдың агрессивті цифрлық коммуникация стратегиясы әртүрлі модельдердің тиімділігі мен шектеулерін айқын көрсетеді. Бұл тәжірибелерден мемлекеттер үшін басты сабақ — цифрлық дипломатияны белгілі бір құрал емес, кең ауқымды мемлекеттік саясаттың бір бөлігі ретінде қарастыру қажеттігі.

Сонымен бірге цифрлық дипломатияның жылдам дамуы бірқатар күрделі қауіптерді де туындатады. Дезинформация, фейк жаңалықтар, кибер шабуылдар, халықаралық имиджге бағытталған ақпараттық операциялар — заманауи қауіпсіздік жүйесінің ажырамас бөлігі.

Сондықтан мемлекеттер цифрлық дипломатияны тиімді жүргізу үшін киберқауіпсіздік инфрақұрылымын күшейтуді, жалған ақпаратпен күресудің заманауи тетіктерін енгізуді және ақпараттық кеңістікте жауапкершілікті арттыруды басты назарға қоюы тиіс.

Зерттеудің басты түйіні — цифрлық дипломатия мемлекеттерге жаңа мүмкіндіктер ұсына отырып, сыртқы саясаттың тиімділігін арттыратын, халықаралық беделді нығайтатын және жаһандық аудиторияға қол жеткізуді жеңілдететін қуатты «жұмсақ күш» құралына айналғаны. Болашақта цифрлық дипломатияның рөлі одан әрі өсіп, жасанды интеллект, үлкен деректер, кибердипломатия сияқты бағыттармен тығыз байланысады. Сондықтан әр мемлекет үшін осы салада стратегиялық жол картасы нәзірлеу, институционалдық негізін күшейту және кәсіби цифрлық дипломаттар корпусын қалыптастыру — уақыт талабы.

Қорытындысында, цифрлық дипломатия — бұл халықаралық қатынастардың болашағына нықтайтын жаңа күш құралы. Оны дұрыс және тиімді пайдалану мемлекеттердің жаһандық жүйедегі орнын айқындап, халықаралық беделін күшейтуге мүмкіндік береді. Демек, цифрлық дипломатияны дамыту — қазіргі әлемдегі кез келген мемлекеттің сыртқы саяси басымдылығы мен ұлттық қауіпсіздігінің маңызды бөлігі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Digital Diplomacy. DiploFoundation. — 2023. URL:<https://www.diplomacy.edu/>
2. Zhaparalina B., Sheryazdanova K. Digital diplomacy: overview of the main directions // Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan. — 2023. URL: <https://journal.apa.kz/>
3. Amirbek A., Ongarova E., Syzdykova G. The Current State of Digital Policy In The Republic Of Kazakhstan // Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. Political Science. —2024. URL: <https://bulpolit.enu.kz>
4. Baissultanova K., Baktybekova B. On the issue of digital diplomacy in the context of public diplomacy // Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. — 2020. URL: <https://bulpolit.enu.kz/index>.
5. Foreign, Commonwealth & Development Office (UK). Data and design- driven diplomacy. — 2022. URL: <https://publicpolicydesign.blog.gov>.
6. Нигматуллин Р. Цифровая дипломатия как инструмент внешней политики // Digital Technologies and Law. — 2025. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/>
7. Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. — New York: Public Affairs, 2004.
8. Manor I. The Digitalization of Public Diplomacy. Palgrave Macmillan, 2019. — 304 p.
9. Melissen J. (Ed.) The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations. Palgrave Macmillan, 2005.
10. Ministry of Foreign Affairs of Estonia. e-Diplomacy Strategy. — Tallinn, 2021. URL: <https://vm.ee/en>
11. UNESCO. Countering Disinformation: Policy Brief. — Paris, 2024. URL:<https://unesco.org>
12. Ministry of Foreign Affairs of Kazakhstan. Қазақстан Республикасының сыртқы саясатындағы цифрлық коммуникациялар. — Астана: ҚР СІМ, 2023. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa>

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК НОВЫЙ АКТОР СИСТЕМЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ CHATGPT И DEEPSEEK НА ПРИМЕРЕ ИНЦИДЕНТА У РИФА СЕКОНД ТОМАС (SOUTH CHINA SEA)

Закария Ж., Жармаханова Ж., Yessenov University, Ақтау қ.

***Аннотация.** В статье анализируется феномен превращения искусственного интеллекта в новый политический актор международных отношений. Несмотря на то что ИИ формально является инструментом, его ответы формируются под влиянием культурной, правовой и политической среды страны-разработчика. На материале сравнительного анализа моделей*

DeepSeek (КНР) и ChatGPT (США) рассматривается, как различия в нормативных основаниях, исторических нарративах и правовых подходах влияют на интерпретацию инцидентов в Южно-Китайском море, в частности вокруг рифа Секонд Томас. Показано, что ИИ-системы воспроизводят национальные мировоззрения и дипломатические оптики, становясь новым каналом политической коммуникации. Автор приходит к выводу, что искусственный интеллект формирует цифровую нормативность, влияет на восприятие международных событий и становится фактором глобальной конкуренции интерпретаций.

***Ключевые слова:** искусственный интеллект, международные отношения, политические нарративы, цифровая нормативность, риф Секонд Томас, DeepSeek, ChatGPT, международное морское право, геополитические интерпретации, цифровая дипломатия, национальный дискурс, алгоритмическая предвзятость, информационное влияние.*

Искусственный интеллект постепенно превращается в новый политический актор, хотя формально он лишь инструмент, созданный людьми и работающий на основе статистических закономерностей [1]. В международных отношениях, где каждый нюанс, каждое понятие и даже выбор формулировки несут политическую окраску, любые системы анализа, построенные на огромных корпусах текстов, неизбежно впитывают мировоззрение среды, в которой они создавались [2].

Сегодня конкуренция США и Китая уже не ограничивается экономикой, технологическими компаниями или оборонными системами: формируется новый фронт — борьба интерпретаций, где цифровые системы становятся посредниками дипломатической оптики [3]. Миллионы людей обращаются к ИИ за «объективным анализом», и уже не только государства, но и сами цифровые системы становятся носителями определённой точки зрения. Анализ того, как американские и китайские модели трактуют один и тот же спорный эпизод международной политики, позволяет увидеть формирование новых глобальных нарративов [4].

Инциденты вокруг рифа Секонд Томас.

Сложный и юридически неоднозначный пример — конфликт вокруг рифа Секонд Томас в Южно-Китайском море — демонстрирует пересечение интересов Филиппин и Китая, исторических претензий и международных норм [5]. Филиппинский десантный корабль Sierra Madre, намеренно посаженный на мель в 1999 году, стал символом присутствия Филиппин, тогда как Пекин рассматривает это как нарушение исторических прав Китая [6]. Когда китайские корабли береговой охраны блокируют доступ филиппинских судов снабжения, а те продолжают попытки пробиться к гарнизону, возникает ситуация, в которой юридические нормы, исторические аргументы и международные судебные решения вступают в непримиримое противоречие [7]. Сравнение двух подходов — китайской модели

DeepSeek и американской ChatGPT —показывает, как культурные и правовые установки влияют на выводы ИИ [8].

Для более глубокого понимания того, как искусственный интеллект формирует интерпретации международных событий, целесообразно провести сравнительный анализ двух моделей (таблица 1): китайской DeepSeek и американской ChatGPT. Такой подход позволяет выявить не только различия в оценках конкретных событий, но и скрытые ценностные и правовые ориентиры, встроенные в алгоритмы, а также понять, каким образом культурные и нормативные контексты страны-разработчика влияют на интерпретацию международных инцидентов.

Как отвечает DeepSeek (китайская модель). Упор на «исторические права» и традиционное пользование: Китай имеет исторические права на архипелаг Наньша (Спратли), Филиппины нарушили «статус-кво, достигнутый ранее», а инцидент трактуется как следствие «провокационных действий Манилы, поддерживаемой внешними силами». Сомнение в легитимности арбитражного решения 2016 года: DeepSeek подчеркивает, что вердикт вынесен односторонне и не учитывает региональные реалии. Обесценивание военного присутствия Филиппин: Размещение Sierra Madre оценивается как незаконное, Филиппины подрывают стабильность, проблему рекомендуется решать двусторонним диалогом без вмешательства третьих стран. Как отвечает ChatGPT (американо-центричная модель). Приоритет современного международного морского права: Опора на Конвенцию ООН по морскому праву (UNCLOS) и арбитражное решение 2016 года, которые не признают исторические права Китая и подтверждают, что риф находится в исключительной экономической зоне Филиппин. Прямая критика китайских действий: Использование водомётов оценивается как непропорциональное, блокировка кораблей нарушает свободу навигации, Китай создаёт риски региональной эскалации. Роль США как стабилизирующая: Взаимодействие США и Филиппин основано на союзническом договоре, американское присутствие снижает риски агрессии, международный порядок должен поддерживаться. Общий вектор: Китай - сдержанная сторона, Филиппины - провокатор, США - эскалационный фактор. Международное современное право, международные институты и либеральный подход к свободе навигации[7][10].

Общий вектор: Филиппины - законная сторона; Китай - нарушитель международного порядка. Центр тяжести - право интерпретируется через исторические аргументы и принцип «непризнания внешнего давления»[6][8]

Сравнение моделей показывает, что искусственный интеллект не просто повторяет факты, а формирует интерпретации событий, исходя из культурного и правового контекста страны-разработчика [3][4]. DeepSeek акцентирует внимание на историческом суверенитете и национальных интересах, рассматривая Китай как сдержанную сторону, а действия Филиппин и США - как провокации и факторы эскалации. ChatGPT, напротив, ориентируется на международные нормы и коллективную ответственность, оценивает действия Китая как нарушение международного порядка, а роль США видит стабилизирующей.

Это различие проявляется и в других областях международных отношений. В сфере кибербезопасности, например, DeepSeek выделяет угрозу внешнего вмешательства в Китай, тогда как ChatGPT опирается на международные соглашения и нормы кибербезопасности. В экономических спорах китайская модель может делать акцент на национальных интересах и исторических претензиях, американская — на соблюдении правил международной торговли и многосторонних соглашений. Таким образом, ИИ становится новым слоем международной среды, формируя нарративы быстрее, чем официальные государственные документы. Пользователи, воспринимающие ИИ как «объективный источник», на самом деле получают систему ценностей и интерпретаций, встроенных в конкретную модель [2]. Этот факт открывает новые вызовы для исследователей международных отношений: теперь необходимо не только анализировать государства, но и сравнивать алгоритмы, их встроенные

политические и правовые нарративы, оценивать влияние цифровой дипломатии на формирование глобального информационного пространства [8].

Учитывая всё это, можно прийти к выводу что, две модели, отвечая на один и тот же вопрос, создают две разные истории о мире. Их сила заключается в том, что миллионы людей воспринимают эти истории как объективные, не осознавая, что они отражают культурный, правовой и политический контекст страны-разработчика. ИИ не является универсальным арбитром истины и не стоит «над политикой». Он выступает как новый актер международной политики, формируя цифровые нарративы и влияя на восприятие конфликтов быстрее и масштабнее, чем традиционные дипломатические каналы [11].

Для исследователей это открывает перспективу изучения не просто стран, а алгоритмов, сопоставления политических нарративов, встроенных в цифровые системы. Ключевой вызов современного общества — развивать осознанность пользователей и формировать критическое мышление, чтобы понимать, что ИИ предлагает одну из возможных интерпретаций, а не универсальную истину [2][4][8].

Списоки с использованной литературы

1. Russell, S., & Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. 4th Edition. Pearson, 2020, с. 112-115.
2. Nye, J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. PublicAffairs, 2004, с. 89-92.
3. Floridi, L. The Ethics of Artificial Intelligence. Oxford University Press, 2019, с. 56- 60.
4. Kharpal, A. “AI is changing diplomacy — and the way countries see each other.” CNBC, 2021, с. 3-5.
5. Valencia, M. “The Second Thomas Shoal Dispute: A Philippine Perspective.” Asian Survey, 2018, с. 112-118.
6. Zhao, S. China’s Maritime Disputes and International Law. Springer, 2018, с. 45-50.
7. United Nations. United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), 1982, с. 23-27.
8. Chen, D., & Zhang, Y. “AI and Geopolitical Narratives: DeepSeek Case Study.” Chinese Journal of Political Science, 2022, с. 78-83.
9. OpenAI. “ChatGPT and International Law.” Technical Report, 2023, с. 12-16.
10. Nye, J. The Future of Power. PublicAffairs, 2011, с. 101-105.
11. Баймұханбетова, А. Цифрлық дипломатия және халықаралық қатынастардағы жасанды интеллект. Алматы: Қазақ университеті, 2021, с. 45-50.
12. Смирнова, Е. Искусственный интеллект в международной политике: правовой и этический аспекты. Москва: Изд-во Наука, 2020, с. 78-82.

УДК 343.9-055.2

ӘЙЕЛДЕР ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫН ЕСКЕРТУДЕГІ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мейркулова Г.Д., Пернебай Е.М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада әйелдердің қылмыстылығын ескерту және алдын алу мәселелері жан-жақты қарастырылады. Мақалада Қазақстандағы әйелдердің құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық және ұлттық бастамалар, отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы заңнамалық және әлеуметтік шаралар, гендерлік теңдік пен

әйелдердің құқықтарын сақтау бағытындағы мемлекеттік саясат талданады. Сонымен қатар, әйелдердің қылмыстық мінез-құлқын қалыптастыруға әсер ететін әлеуметтік, экономикалық және психологиялық факторлар қарастырылады. Мақалада әйелдердің қылмыстылығын алдын алуда құқық қорғау органдары, полицияның арнайы бөлімшелері, әлеуметтік қызметтер, психологиялық орталықтар, отбасы институты және азаматтық қоғам ұйымдарының рөлі атап өтіледі. Зерттеу нәтижесінде әйелдердің қылмыстылығын ескерту кешенді тәсіл мен қоғамдағы адамгершілік, құқықтық мәдениетті дамыту арқылы тиімді жүзеге асырылатыны қорытындыланады.

Түйін сөздер: *Әйелдер қылмыстылығы; алдын алу шаралары; отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық; гендерлік теңдік; құқық қорғау органдары; психологиялық көмек; әлеуметтік қызметтер; азаматтық қоғам; әйелдердің құқықтары; криминогенді факторлар; қоғамдағы қауіпсіздік; қоғамдық тәртіп; құқықтық мәдениет; профилактикалық шаралар.*

Соңғы жылдары біздің еліміз бірқатар маңызды бастамаларды жүзеге асыру арқылы адам құқықтары саласында белгілі бір жетістіктерге жетті. Қазақстан Әйелдердің құқықтарын қорғауға және олардың мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған негізгі халықаралық келісімдер мен құжаттардың қатысушысы болып табылады.

Олардың ішінде әйелдердің жағдайын жақсарту жөніндегі Бейжіңіс-қимыл платформасы, әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы БҰҰ Конвенциясы, сондай-ақ әйелдердің саяси құқықтары және ерлер мен әйелдердің еңбегіне тең сыйақы туралы конвенция бар.

Бұл құжаттар елдің гендерлік теңдік қағидаттарына берілгендігін көрсетеді. 2024 жылғы 7 маусымда Қазақстан алғаш рет әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою мәселелерімен айналысатын CEDAW комитетінің (аудармада – әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою комитеті) құрамында ұсынылды. Бұл Орталық Азия үшін халықаралық құқық қорғау процестеріндегі маңызды қадам болды.

БҰҰ-ның Орнықты даму мақсаттарына қол жеткізу үшін Қазақстан заңнамалық деңгейде ерлер мен әйелдер құқықтарының теңдігін қамтамасыз етеді. 2024 жылдың 16 маусымынан бастап әйелдер мен балаларды қорғауды күшейтуге бағытталған заң күшіне енді. Онда зорлық-зомбылық үшін жауапкершіліктің қатаң шаралары және отбасы институтын нығайту шаралары қарастырылған.

Үкімет сонымен қатар 2024-2027 жылдарға арналған гендерлік теңдікті ілгерілету жөніндегі іс-қимыл жоспарын бекітті. Қылмыстық іс жүргізу кодексіне зардап шеккендерге арнаулы әлеуметтік қызметтер мен өтемақы алуға мүмкіндік беретін өзгерістер енгізілді. Полицияда әйелдер мен балаларға қатысты істерді тергеу бойынша арнайы тергеу топтары құрылды, оларға 260-тан астам әйел тергеуші тартылды.

Елдегі дағдарыс орталықтары тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына қолдау көрсетеді. 2024 жылы мұндай орталықтарға 5,5 мың әйел жүгінді, оның 3,7 мыңы – балалармен. Уәкіл институты Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл туралы арнайы баяндама дайындады. Ол елдегі жағдайды, халықаралық тәжірибені және осы құбылыспен күресудің ұлттық шараларын талдайды.

Кейбір ұсыныстар қазірдің өзінде жүзеге асырылды: отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық үшін жауапкершілік күшейтілді, қылмыстың алдын алу және зардап шеккендерді оңалту жұмыстары жүргізілуде.

2025 жылы әйелдер құқығын бұзу мәселелері бойынша өтініштер саны өткен жылмен салыстырғанда екі есеге жуық өсті.

Көбінесе олар отбасындағы зорлық-зомбылыққа, мүліктік дауларға және алимент міндеттемелеріне қатысты. Мемлекеттік органдар азаматтық қоғам институттарымен бірлесіп Гендерлік теңдік мәдениетін қалыптастыру, стереотиптерді еңсеру және Қазақстанда

әйелдер мен қыздар үшін қауіпсіз орта құру жөніндегі жұмысты жалғастыруда. Әйелдердің қылмыстылығын ескерту әлі өз алдына ғылыми және тәжірибелі міндет ретінде бөлінген жоқ. Осымен оның оңтайлы шешімі елде заңдылықты және тәртіпті нығайтады, қоғамда адамгершілік аясын тазартады, өсіп келе жатқан ұрпақтың тәрбиесін жақсартады. Бірақ бұл құқық бұзушылық түрінің алдын алуы, қылмыстылықпен күресудің жалпы мәселесінің бір бөлігінде сәтті бола алмайды. Ол үшін бүгінгі таңдағы әлеуметтік- экономикалық қиыншылықтарды, елдің езгіге түсіп жатқан, осы мәселесін жеңу керек. Егер Әйелдер еңбегінің жағдайы өзгермесе, қоғамда әлеуметтік қысым төмендетілмесе, егер олардың шынайы тең құқыларымен қорғаулығы қамтамасыз етілмесе болмайды.

Сонымен әйел қылмыстылығына келсек Қылмысты жасаған немесе жасауы мүмкіндігіне әйелдер мен алдын ала жұмыстың негізгі қағидалары ретінде мыналар танылады:

- бұл әйелдерге деген адамгершілік және мейірімділік;

- оларды қылмыстық-жазаланушы немесе еізгілікке жат қылықтарды жасауға итермелеген себептерді түсіну; - олардың сұм шеңберден шығып, өз өмірінде жолын табуға көмектесу күштарлығы.

Адамгершілік және мейірімділік әйелдерге деген көрсеткіш ретінде тек сана нақты лауазымды адамдар не қоғам өкілдері тарапынан болмау керек. Оларды заңдар-қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу, қылмыстық атқару, басқа да нормативтік кесімдер, мысалы, түзеу мекемелеріндегі ішкі тәртіп ережелері қамту керек.

Отбасылық-тұрмыстық жанжалдардың алдын алуға деген жалпы мемлекеттік қатынасының аумағында дамыған шетелдердің зайыптылар арасындағы дауларды және зайыптылар күш қолданулығын басуға бағытталған, әрекеттестірілген күштерінің әртүрлілігіне байланысты шын мәнін қалып қойғанымызды мойындау керек. Отбасындағы дау-дамай оқиғаларымен соқтығысқан полиция, көбінесе зайыптылар кеңесі, жанұялық сот, аудандық адвокатуралар, заңды көмек қызметі, арнаулы клиникалар, есірткі денемдеу орталығы, психологиялық агенттіктер, анонимдік көмек агенттіктері, ұрып- соғылған әйелдер үйі, әйелдер орталығы, аз жанұяларға көмек қызметі, шіркеулер, қылмыстың жәбірленушілері мен куәларына көмек беру орталығы, алғашқы әлеуметтік көмек агенттігі, құтқару армиясы, тұрғын үй қызметтері, экономикалық мүмкіншіліктерді бағалау бойынша ведомстволар және т.б. ұйымдарды іске кіргізді.

Балаларына қатысты ата-аналарының күш қолданғандығына да осы шаралар қолданылады. Айтылған қызметтер мен ұйымдардың біздің елімізде барлығы жоқ екендігі, шындық. Бірақ өзіміздің тәсілдеріміз бен мүмкіншіліктеріміз бар. Олар елді-мекенге көмек көрсететін психотерапевтік орталықтар. Осы орталықтарда зайыптылар дауларын реттейтін әдістемелерді жетілдіру мақсатқа сай болады. Олардың қызметтердің тәулік бойлығы және жанжалдың бір қатысушысын оны қалпына келтіру уақытына қысқа уақытқа оны орналастыру үшін шамалы стационарлардың болуы жоғарыдағыдай мекемелердің міндетті жұмыс жағдайы болуы тиіс.

Қазіргі уақытта әкімшілік полиция департаментінің жанынан әйелдерге қатысты күш қолданумен күресу жөніндегі бөлімшелер ұрылған. Діни бірлестіктермен қарым-қатынасты міндетті түрде күшейту керек. ПО-ры өздерінің арасында имамды және отбасылық келеңсіздіктерден қайғырып, ізгілік-діни көмегіне мұқтаж адаммен кездестіруге әрқашан әзір болуы керек.

Біздің сот жүйемізді отбасы судьяларымен толықтыруға тағы да барлық негіздер бар. Бұл судьялар жанұяға қатысты түрлі сұрақтарды: ажырасу, ата-ана құқықтарынан айыру және тұрған алаңынан ішкі жанұялық қылмыстарға дейін қарастырып, шешуі керек мұндай судьялар АҚШ-тың кейбір штаттарында, Жапония және басқа елдерде сәтті қызмететуде.

Қазіргі уақыттарда көбінесе әйелдерді өздері кейде шынтақтарымен белсенді жұмыс істеп, өзі қамтамасыздандыру үшін күресуге мәжбүрледі. Сондықтан еркектік мінезге түріне

емес, әйелдікке тәрбиелеу төтенше маңызға не. Ол отбасынан басталып, мектепте бекітілу керек. Бірақ осы сипатқыз және қыз бала, қоғамдағы әйелдің жағдайы, оның адамгершілік деңгейі – қамтылатын қатынас жасау сипатымен анықталады.

Әйелдердің қылмыстылығының алу үшін ерекше маңыз болып жанұяға көмек табылады. Мұндай көмекке, оның ішінде арнаулы бағдарламалардың шеңберінде қазір біздің мүмкіншіліктеріміз аз. Қаржылық және материалдықтан басқа, отбасылар балаларға қамқорлық жасау, қиын-қыстау жағдайларда көмек беру сияқты елеулі көмек алу керек. Мысалы, отбасы мүшесінен біреуі ауыруы, әртүрлі түрдегі ұсыныстар, әсіресе жалғыз басты аналарға. Әлеуметтік қамқорлық, мысалы, жалғыз-аналарға ақшалай төлемақы 1 рет қана берілмеу керек. Экономикамызды нығайту шарасы бойынша тағы бір өте қиын көлемді криминологиялық маңызға ие болатын әлеуметтік міндет шешілуі керек. Мәселе мынада, әйелге еркін таңдау құқығын беру: тек қана жұмыс істеу немесе қоғамдық қызметпен шұғылданду, тек үй биікесі болу және балаларды тәрбиелеу, не осының бәрін қамту. Біз бұл сұрақтарды, Елбасының Қазақстан халқына жолдауында көрсетілген: Қазақстан-2030, экономиканың даму салдарынан, сәйкес еркін таңдау, мықты материалдық кепілдіктерге ие болу керек. Олардың еркектер мен тең өзі жүзеге асыру және бекіту мүмкіншіліктері болу керек.

Әйелдер қылмыстылығын ескертуде үлкен рөл ойнайтын ПО-ның кәмелетке толмаған дарістері бойынша инспекциясы, психология білімдерімен қарулануға тиіс қызметкерлер (көбінесе әйелдер) және педагогтар, қылмыстық жолға түсуі мүмкін жеткіншек қыздарды айқындау қабілетінің болуы және қажетті көмек көрсетуге, оның ішінде медициналық дайын болу керек.

Өзіндік мәселе-нашақорлықты қауіптендіруші аумақтары, қоғамға жат қылықты әйелдер арасында, олардың маскүнемдігі, жезөкшелігі, порно бизнесті таратуы, күш қолдану және т.б. көріп тұрғанымыздай, осы қауіпті жауыздықпен: экономикалық, идеологиялық, тәрбиелік, медициналық құқықтық күресу шаралары көрсетілген, адамгершілікті қорғау туралы заң шығару сәті туды. Кәмелетке толмағандардың қоғамға жат жүріс-тұрысының алдын алу өте қажет. Тек қана құқық қорғау органдары және заңдардың көмегімен бұл жерде елеулі жетістіктерге жету мүмкін. Қыздардың морализациясының алғашқы алдын алуында медициналық қызметкерлер елеулі рөл атқара алады. Олар қыздарға венерологиялық және генетологиялық көмек көрсете отырып, кәмелетке толмағандарға теріс әсер етуші қайнар көздерді таба алады. Әйелдік ұйымдар әйелдерді қоғамдық жұмыстарға тарту, оларға материалдық көмек көрсету, еңбектік, отбасылық және жеке сұрақтарды шешу сияқты шаралар қолдану керек. Жеке адамның қылмыстық мінез-құлқын бүлдіретін мән-жайлар әлеуметтік өмірдің әр саласында (экономикалық, ұйымдық-басқару, әлеуметтік-психологиялық, педагогикалық және басқа) көрінетін факторлардың әрекеттік кешен болып саналады. Соған сәйкес, осы факторларға қарсы кешенді ықпал ететін заңда оңтайлы болуы керек. Әсіресе, жеке-алдын алу жұмыстарын жалпы қылмысқа қарсы шаралармен бара бар салыстыруға болмайды.

Алдын алу әсері белгілі бір адамның тұрмыстық жағдайына және оны қоршаған ортаның жағдайына байланысты жүргізілуі керек. Тәрбиелік мақсаттағы алдын алу шаралары адамның бүкіл өмір салтын жанжақты қамтыған жерде нәтижелі болатынын естен шығармау керек. Қылмыс қажеттелетін себептер тізбегінің жекелеген буындары жедел ағымда тез іске қосылады. Бұл әсіресе криминогенді жағдайдағы әрекетке тән. Осыған орай оқиғаның одан әрі шиеленіспеуі үшін дер кезінде (оқиғаның басталуының ең бастапқы сатысында) әшкерелеу және жедел түрде алдын алу шараларын қолдану қажет. Бұл үшін кезекші бөлімдердің, медициналық айықтырғыштың, участкелік инспекторлардың, патрульдік-күзетбекеттерінің (ППС) мүмкіндіктері пайдалануы тиіс. Жекелеген қылмыстардың себептері мен шарттары туралы ғылыми негізделген ұсынымдарды ескере отырып, олардың әрекет ету механизмінде ішкі істер органдарының қызметкерлері

криминогенді факторларға ғана бағытталған мақсатты түрдегі ескерту әрекеттерін жүргізіп анна қоймай, іс жүзінде орындалған әрекеттерге де бағытталған шаралар жүргізуді қолғаалулары тиіс.

Барлығына сәйкес – жеке қылмыстық мінез-құлыққа әсер ететін себептер мен шарттар әдетте уақытқа байланысты. Соған сәйкес, алдын алу шаралары тек болған іске ғана бағытталмай, алдағы уақытта болады-ау дегеністерге де бағытталуы тиіс. Осының бәрі ішкі істер органдарының алдын алу шараларын атқаратын қызметкерлерінен криминологиялық терең талдау жасай білуді, нақты адамның тарихын зерттеп-талдай білуді (өткен тарихи өмірі күдікті адамдарды қоса), сондай-ақ жеке адамның қоғамға жат мінез-құлықтарын айыра білуді және осыған байланысты тәжірибесі мол болуын талап етеді. Мұнымен бірге келесі міндеттері көбінесе алдын алу жұмыстарын мақсатты және нәтижелі жүргізілуін талап етеді.

Ал мұның өзі жеке адамның мінезін қалыптастыруға және осал тұстарын дамыта түсуге айтарлықтай септігін тигізеді. Әрекет көп факторлы және созылмалы сипаттағы жеке қылмыстың себептері мен шарттары ішкі істер органдары қызметі мен бөлімдерінің белгілі бір адамға және әртүрлі уақыттағы алдын алу шараларының әсеріне байланысты. Бұл істер сонымен бірге полицияның участкелік инспекторлары мен қылмысты іздестірудің жедел уәкілінің, кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі бөлім қызметкерлерінің, полицияның жедел аппараттары мен тергеу бөлімдерінің, өзге де қызметтерінің және еңбекпен түзеу басқармаларының бірлесуі мен, өзара келісуімен жүргізілген де мәнді болары сөзсіз. Бұлар нақты құқық бұзушының құқық қақайшы мінез-құлық тудыратын мән-жайлар туралы, тұлғалардың жеке-психологиялық және басқа да қасиеттері мен тұрмыстық жағдайлары туралы, жүргізілген алдын алу шараларының нәтижелері туралы үнемі және дер кезінде ақпарат алмасып отырулары тиіс, ал қажет болған жағдайда алдын алу шараларының жүргізу жоспарларын келісіп жасап оны бірлесіп жүзеге асырғаны жөн, тиімділігінің жетімсіз тұстарын бірлесе талдап, оған тиісті шешім және басқа шараларды бірлесе отырып жүргізгені дұрыс.

Осыған байланысты іс жүргізулік және басқа да қызмет бабындағы құжаттарда көрсетілетін жеке қылмыстың мінез-құлық себептері мен шарттары туралы мәліметтерде олардың толықтығы мен дәлелдігіне ерекше мән беріледі. Қылмыстың алдын алу шараларының негізділігінің қажетті шарты жасалған қылмысқа байланысты мән-жайларға объективті түрде баға беру болып табылады. Адамның ниетін, көзқарасын, әдетін тек қана оның қылығы арқылы талдауға болады. Бұл сонымен бірге қоғамға жат қылықтарға да тән. Ішкі істерминистрлігінің нормативтік құжаттары ПБ қызметкерлерін қоғамға жат қылықтары күні ертең қылмысқа ұласатын адамдардың жүріс-тұрысына баса көңіл аударуды ұсынады. Бұл әсіресе, қоғамға жат арам тамақтың өмір салтын ұстанатын, қылмысқа бір табан бұзақылықтар жасайтын адамдарға айланысты (ұсақ-түйек бұзақылық, ұсақ-түйе құрлық және басқалар).

Атап өту керек, ішкі істер бөлімдерінің өздері де жеке қылмыстық мінез-құлықты өршіте түсетін күрделі факторлар кешенінің барлық мән-жайларына ойдағыдай әсер ете алмай жатады. Бірақ, олар қанша дегенмен бұл іске немқұрайлы қарап, қылмысқа қарадан қарап жол береді деген ой тумаса керек. Бұл деген сөз, ПМ қызметкерлері алдын алу шараларын тікелей орындаушылар отбасылардың, еңбек ұжымдарының, өзге де криминологиялық алдын алу субъектілердің тәрбиелік және басқа да мүмкіндіктерін пайдалана отырып, білікті тәрбиелік-алдын алу жұмыстарын жүргізулері тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Біріккен Ұлттар Ұйымының «БҰҰ-Әйелдер» гендерлік теңдік және әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту мәселелері жөніндегі құрылымы арасындағы «БҰҰ-Әйелдер» елдік офисінің Қазақстан

Республикасындағы құқықтық мәртебесіне қатысты хаттармен алмасу нысанындағы келісімді бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 29 сәуірдегі № 257 қаулысы.

2. Әйелдер қылмысының Виктимологиялық аспектілері. Монография / Тең Автор. П. В. Ким. - Алматы, 2019. - 200 с.

3. Әйелдер арасындағы криминологиялық сипаттама және қылмыстың алдын алу // қылмыстық-атқару жүйесі: реформалау перспективалары және кадрларды даярлау мәселелері: Сб. Материалдар халықаралық ғылыми.-тәжірибе. конф. - Қостанай, 2021. - 79-89 Б.

4. Отбасылық-тұрмыстық жанжалдар негізіндегі қылмыстық қол сұғушылықтар : себептері мен шарттары, ескерту мәселелері: Монография / бірлескен Г.К. Абдрахманова. - Алматы, 2019. - 176 б. -230 б.

УДК 340:004.8

ЦИФРОВИЗАЦИЯ, ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ПРАВО: РЕГУЛИРОВАНИЕ, БЕЗОПАСНОСТЬ И ЭТИКА ЦИФРОВОЙ ЭПОХИ

Нурмагамбетова М.К. Yessenov University, Ақтау қ.

***Аннотация.** Статья посвящена исследованию трансформации правовой системы Республики Казахстан под влиянием цифровизации и стремительного развития информационных технологий. Рассматриваются особенности регулирования общественных отношений в цифровом пространстве, проблемы существующей нормативной базы и необходимость формирования самостоятельной отрасли — цифрового права. Автор анализирует вызовы, связанные с ограниченной регуляторной способностью традиционного права, приводит примеры практических проблем в сфере государственных услуг и налогообложения, а также подчеркивает важность разработки новых правовых инструментов для защиты цифровых прав граждан. Особое внимание уделяется перспективам реформирования законодательства, роли государства, юриста и международного сотрудничества в условиях цифровой трансформации, а также формированию научной базы цифрового права как самостоятельной отрасли.*

***Ключевые слова:** Цифровизация, цифровое право, информационные технологии, правовое регулирование, юридическая ответственность, национальное законодательство, защита прав граждан, инновации, государство, юридическая наука, цифровое пространство, реформирование права, цифровые технологии.*

Стремительное развитие цифровых технологий в наши дни оказывает значительное воздействие на правовую сферу, так как они стали неотъемлемой частью повседневной жизни каждого человека, что приводит к неизбежной трансформации права. Этот процесс подчиняется определённым закономерностям, которые во многом зависят от специфики законодательства Республики Казахстан, его особенностей и уровня правовой культуры. Эти и другие факторы открывают новые перспективы для развития законодательства РК.

На сегодняшний день в юридической науке отсутствует единое мнение о том, каким образом можно аргументировать существование принципиально новой отрасли права — цифрового права. Однако современная теория права располагает всем необходимым инструментарием для научного обоснования его формирования. Это, в свою очередь, создаст основу для разработки соответствующего законодательного механизма, который обеспечит защиту интересов, прав и свобод участников цифровых правоотношений, способствуя их

эффективному регулированию. В условиях стремительного развития цифровых технологий возникает необходимость правового регулирования этих значимых общественных отношений, что позволяет обеспечить порядок, защиту прав граждан и соблюдение норм в цифровом пространстве.

Современный мир переживает стремительное развитие цифровых технологий, которое влечёт за собой необходимость пересмотра и адаптации правовой системы. Цифровизация проникает во все сферы общественных отношений, создавая новые формы взаимодействия и порождая уникальные правовые вызовы. Такие явления, как искусственный интеллект, большие данные и виртуальные пространства, требуют пересмотра устоявшихся юридических подходов и разработки надёжных механизмов правового регулирования.

В условиях цифровой трансформации возникает потребность в обновлении законодательной базы для обеспечения защиты прав граждан и регулирования новых цифровых процессов. Государства сталкиваются с задачей выработки норм, которые позволят поддерживать справедливость и безопасность в цифровой среде, сохраняя при этом баланс между внедрением технологических инноваций и защитой прав человека. Следовательно, перспективы реформирования правовой системы в условиях цифровизации предполагают создание гибких, но надёжных правовых механизмов, адаптированных к динамично развивающимся технологиям. Это требует комплексного подхода, который обеспечит устойчивое развитие общества в новой цифровой реальности.

Данное эссе ставит перед собой цель проанализировать данную трансформацию в контексте современного этапа цифровизации, выявить существующие недостатки законодательства и предложить возможные пути их устранения. Правовое регулирование представляет собой нормативно-организационное воздействие на общественные отношения посредством применения правовых инструментов: юридических норм, правоотношений, предписаний и иных правовых средств. Его основная цель — обеспечить порядок, защиту и развитие общественных связей в соответствии с актуальными потребностями социального устройства. Специфика регулирования общественных отношений в цифровом пространстве заключается в том, что зачастую оно осуществляется на основе законодательства, созданного без учёта уникальных особенностей данной среды. Это может приводить не только к нарушениям прав и свобод участников цифровых правоотношений, но и к формированию серьёзных институциональных пробелов в правоприменительной практике. Дело в том, что цифровое пространство обладает рядом уникальных характеристик, присущих исключительно ему, что позволяет рассматривать его как сингулярное явление — особое, уникальное и отличающееся от традиционных сфер общественной жизни. Ключевые особенности цифрового пространства заключаются в следующем: во-первых, оно характеризуется низкой регуляторной способностью права, что затрудняет эффективное правовое регулирование в данной сфере. Во-вторых, цифровая среда предоставляет возможность для формирования принципиально новых моделей взаимодействия между государством и обществом. В-третьих, цифровое пространство обладает способностью к саморегуляции, что создаёт дополнительные вызовы для традиционных правовых механизмов.

На мой взгляд, детальное рассмотрение этих особенностей является важным шагом для определения подходов к преодолению существующих институциональных пробелов. Анализ этих факторов позволит выработать эффективные стратегии адаптации правового регулирования к реалиям цифрового общества. Н. А. Дмитрик полагает, что считать цифровое право самостоятельной отраслью национального права на сегодняшний день нецелесообразно. Основным аргументом он называет сложность определения метода правового регулирования из-за комплексной природы цифрового права, что свидетельствует о его неопределённости и аморфности. В то же время О. Л. Солдаткина отождествляет

понятия «информационное право» и «цифровое право», утверждая, что последнее развивается как сопровождающее право, для изучения которого требуются новые подходы и методики, учитывающие его межотраслевой характер. Учёный рассматривает цифровое право, как новую форму правовой системы, возникшую под влиянием стремительного развития цифровых технологий и их интеграции в общественные правоотношения, что приводит к трансформации всех структурных элементов права. Ограниченная регуляторная способность права в цифровом пространстве обусловлена наличием определённых пробелов в правовом регулировании. Ярким примером этого является ситуация из практики налоговых органов: налогоплательщик, имеющий законное право на налоговую льготу, не смог им воспользоваться из-за технического сбоя при отправке документов по электронной почте. В результате этого сбоя необходимые сведения поступили в налоговый орган с опозданием, что стало основанием для отказа в предоставлении налоговой льготы. Налогоплательщик возлагает ответственность на налоговый орган, однако контроль над работоспособностью цифровых сервисов не входит в обязанности налоговых органов. Этот вопрос остаётся нерешённым, так как законодательство не предусматривает ответственности за нарушение данного права.

Другой пример связан с получением услуги в порядке так называемой «живой очереди», когда использование технического ресурса «электронная очередь» является обязательным. В такой ситуации система функционирует по определённому алгоритму, который ограничивает доступ к услугам для лиц, не обладающих нужными навыками или техническими возможностями, тем самым затрудняя их взаимодействие с государственными органами. Аналогичная проблема возникает при постановке на учёт в органах Государственной автоинспекции: если субъект правоотношений не имеет необходимых технических средств, а следовательно — и цифровых возможностей, это фактически приводит к ограничению его прав.

Подобные модели наглядно иллюстрируют ограниченную способность современного национального права регулировать отношения, возникающие в цифровой среде, что вновь поднимает вопрос о необходимости формирования отдельной отрасли цифрового права. Требуется новый подход, который позволит решить проблему включения элемента юридической ответственности в структуру цифровых правоотношений. Это, в свою очередь, предполагает расширение круга субъектов данных правоотношений, например, за счёт привлечения технических специалистов или создателей цифровых платформ. Цифровое пространство отличается наличием уникальных внутренних процессов, таких как саморегуляция. В этом контексте оно выступает в роли альтернативной реальности, предоставляя возможность свободно выражать мнение, распространять порой искажённую информацию, в том числе о правовых явлениях, а также открыто демонстрировать различные личные реакции. При этом подобные процессы не всегда подпадают под действие правовых норм. Цифровая среда, обладая имитационным характером и не являясь объективной реальностью, порождает правоотношения, которые не всегда поддаются регулированию правовыми нормами. Однако в условиях современного технологически развитого государства такие процессы требуют управления и, что особенно важно, предсказуемости. Опасности и риски в данном контексте напрямую связаны с самой природой цифрового пространства — его имитационной сутью, которая способствует распространению правовой безграмотности, снижению уровня правовой дисциплины и общего правового сознания, что в итоге ведёт к постепенному разрушению правовой культуры. Многие правоотношения, возникающие в цифровом пространстве, остаются вне правового регулирования, поскольку развитие и внедрение цифровых технологий зачастую опережают законодательные инициативы на национальном уровне. При этом процесс регулирования подобных отношений, как уже отмечалось, должен быть прежде всего управляемым. В этом контексте современное государство, в лице законодателя, стоит перед задачей создания условий, при которых

участники цифровых правоотношений смогут не только реализовывать свои права, но и исполнять возложенные на них обязанности, неся ответственность в случае нарушения установленных норм. Эффективное правовое регулирование достигается не только посредством установления системы правовых норм, юридических предписаний и нормативно-организационного воздействия на общественные отношения, но и с учётом менталитета, правовой, политической и национальной культуры общества, в котором эти нормы применяются. В условиях современного технологически развитого государства возникает необходимость разработки правовых инструментов, отражающих национально-правовые особенности, что позволит законодателю сформировать действенную отрасль цифрового права. Без такого подхода регулирование отношений в цифровой среде станет чрезвычайно сложной задачей. Правовые нормы должны соответствовать актуальным потребностям общества, предугадывать цели регулирования, устанавливая единые требования для всех участников правоотношений и гарантировать защиту их прав и интересов. Лишь при соблюдении этих условий национальная правовая система сможет обеспечить полноценное регулирование отношений в цифровой сфере.

О некоторых тенденциях развития права. Приведённые примеры демонстрируют, что право стоит на пороге значительных изменений под влиянием технологического прогресса. Ключевые признаки права, выделяемые в теории — система общеобязательных норм, санкционированных и обеспечиваемых государством, отражающих его волю — в цифровую эпоху утрачивают свою прежнюю значимость. Пока информационное право боролось за признание своей самостоятельности, глобальные процессы развития поставили перед правовой системой необходимость не только признания ИКТ и связанных с ними правоотношений, но и адаптации всей структуры и системы права к новым реалиям.

Причём в сфере частного права Интернет в основном трансформирует традиционные правовые институты на формальном уровне (что не отменяет влияния на их содержание), тогда как в области публичного права такие явления, как нейтральность и экстерриториальность Интернета, создают серьёзные вызовы для государственного суверенитета. В то же время социальные сети ставят под вопрос устоявшуюся патерналистскую вертикаль власти, требуя пересмотра привычных моделей государственного управления. Программа «Цифровая экономика» предполагает, что всестороннее правовое регулирование отношений, возникающих в контексте развития цифровой экономики, окажет влияние на разнообразие видов и объектов правоотношений, а также на юридические факты, лежащие в основе их возникновения, и на права и обязанности участников этого процесса. При этом экономические цели играют важную роль в продвижении и защите прав человека, которые в ином случае могли бы остаться вне фокуса пристального внимания.

Цифровизация права неизбежно отразится на роли юриста как профессионала. На Петербургском юридическом форуме 2017 года активно обсуждалось будущее юридической профессии в условиях цифровой эпохи.

Возник вопрос: способен ли искусственный интеллект заменить живого юриста, анализировать ситуацию и принимать правовые решения? На данный момент преобладает мнение, что некоторые юридические функции не поддаются полной автоматизации. Однако стремление к стандартизации и применению шаблонных решений становится всё более заметной тенденцией современности, ускоряющей темп изменений.

В условиях стремительного развития цифровых технологий правовая система сталкивается с необходимостью адаптации к новым реалиям. Перспективы её реформирования связаны с внедрением инновационных инструментов, пересмотром традиционных подходов к регулированию и созданием правовой среды, отвечающей вызовам цифровой эпохи.

Одним из ключевых направлений реформ является разработка правовых норм, регулирующих цифровые правоотношения. Виртуальная среда порождает новые формы взаимодействия, такие как смарт-контракты, криптовалютные операции, использование больших данных и искусственного интеллекта. Эти явления требуют формирования чётких юридических рамок, способных обеспечить защиту прав участников цифровых процессов и предотвратить правовые коллизии. Также важным аспектом является модернизация правоприменительной практики. Введение автоматизированных систем анализа данных и использования алгоритмов для вынесения правовых решений может повысить оперативность и объективность судебных процессов. При этом сохраняется потребность в человеческом контроле, особенно в ситуациях, где требуется учёт этических норм и правовой культуры. Неотъемлемой частью реформ становится обеспечение кибербезопасности и защиты персональных данных. Разработка эффективных механизмов противодействия киберугрозам и внедрение стандартов безопасности в цифровой среде помогут минимизировать риски для граждан и бизнеса, а также укрепить доверие к правовым институтам. Особое внимание следует уделить защите прав на цифровую идентичность и обеспечению прозрачности в использовании личных данных, что становится важным аспектом в контексте глобальной цифровизации.

Кроме того, цифровизация открывает новые возможности для правового просвещения и повышения правовой грамотности. Онлайн-платформы, обучающие программы и доступ к юридическим консультациям в режиме реального времени позволяют расширить круг лиц, обладающих базовыми правовыми знаниями, что способствует укреплению правовой культуры общества. Цифровые технологии также могут быть применены для упрощения доступа к правосудию, например, через электронные суды и цифровые сервисы подачи документов.

Цифровизация неизбежно влияет и на профессию юриста, включая специалистов в рамках законодательства Республики Казахстан (РК). Появляются новые требования к профессиональным навыкам: знание цифровых технологий, понимание процессов обработки данных и владение инструментами кибербезопасности становятся важными компонентами юридической компетентности. Юристы должны уметь работать с цифровыми доказательствами, анализировать электронные следы и применять инновационные методы разрешения правовых споров в цифровой среде.

Особенно актуальным для РК становится развитие нормативной базы, регулирующей цифровые отношения, что требует от юристов не только понимания существующих норм, но и активного участия в их создании и адаптации к местным реалиям. Законодательная работа в этой области открывает перед юристами новые карьерные перспективы, такие как консультирование в сфере цифрового права, защита цифровых прав граждан и участие в разработке законодательных инициатив. Немаловажную роль играет международное сотрудничество в сфере цифрового права. С учётом глобальной природы цифровых технологий необходимо выработать общие подходы к регулированию трансграничных цифровых процессов, что позволит создать единые правовые стандарты и повысить эффективность борьбы с киберпреступностью. Формирование международных соглашений и участие в глобальных инициативах способствует укреплению правопорядка в цифровой сфере и созданию условий для безопасного цифрового взаимодействия между странами. Перспективы реформирования правовой системы в условиях цифровизации также связаны с переосмыслением роли государства в цифровой среде. Оно должно стать не только регулятором, но и активным участником цифровой трансформации, создавая условия для технологического развития, внедрения цифровых решений в государственное управление и поддержки инноваций. Формирование «цифрового государства» позволит повысить эффективность предоставления государственных услуг, сократить бюрократические барьеры и усилить взаимодействие между государством и гражданами.

В настоящее время можно отметить, что среди современных учёных нет единого мнения относительно статуса и содержания цифрового права. При этом вопрос научного обоснования концепции цифрового права часто остаётся вне поля зрения исследователей. В связи с этим представляется важным сделать несколько ключевых выводов. Прежде всего, необходимость регулирования отношений в цифровой среде лежит в сфере ответственности национальных законодателей. Однако эта задача усложняется отсутствием чётко сформулированной научной доктрины, которая бы обосновывала теоретические основы цифрового права. Только создание прочной научной базы, включающей разработку категориального аппарата, формирование понятийных основ и определение правовых инструментов, позволит органично интегрировать цифровые отношения в существующую правовую систему. К числу субъектов цифровых правоотношений необходимо отнести технических специалистов, разработчиков и владельцев цифровых ресурсов, наделяя их соответствующим правовым статусом. Этот статус должен включать в себя обязанность учитывать и оценивать потенциальные риски, связанные с функционированием цифровых технологий. В этом контексте актуальной задачей современной правовой науки становится консолидация ключевых понятий, обусловленных цифровой трансформацией общества. Теория права, обладая универсальными научными ресурсами и базовым категориальным аппаратом, который применяется в различных отраслях права, должна заложить прочный фундамент для формирования цифрового права как самостоятельной отрасли.

Теоретический этап становления цифрового права нельзя обойти стороной. Для того чтобы оно приобрело статус позитивного права, необходимо предварительно обосновать его сущностные характеристики, определить основные категории и разработать научный инструментарий. Именно этот процесс позволит устранить существующую неопределённость, аморфность и неясность цифрового права, создав прочные основы для его дальнейшего развития и практического применения.

На мой взгляд, именно правовая наука способна решить поставленные задачи, стоящие перед национальной правовой системой. Право неизбежно должно сформировать для цифровых технологий условия, которые будут одновременно гибкими и чётко регламентированными, так как оно остаётся единственным действенным механизмом регулирования общественных отношений.

Список использованной литературы

1. Талапина Э.В. «Право и цифровизация: новые вызовы и перспективы».
2. Газгиреев Н.Ш. «Проблемы и перспективы правового регулирования цифровых прав в гражданском праве».
3. Скурко Е. В. «Перспективы правового развития на цифровых платформах».
4. Закон Республики Казахстан от 6 февраля 2023 года № 193-VII «О цифровых активах в Республике Казахстан».
5. «Досье на проект Цифрового кодекса Республики Казахстан» от 4 апреля 2024 года.
6. «Об утверждении Концепции цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023–2029 годы»: «Как Казахстану достичь цифрового суверенитета».
7. «Об утверждении Концепции цифровой трансформации, развития отрасли «Информационные технологии» и обеспечения информационной безопасности до 2025 года».
8. Солдаткина, О. Л. Цифровое право: методология исследования [Текст] / О. Л. Солдаткина // Правовая политика и правовая жизнь. – 2019. – № 3.– С. 147–150.

9. Дмитрик, Н. А. Цифровая трансформация: правовое измерение [Текст] / Н. А. Дмитрик // Юриспруденция. – 2019. – Т. 63, № 1. – С. 28–46.

10. Правовая политика российского государства в условиях цифровой экономики и цифрового технологического уклада [Текст]: монография /А. И. Овчинников, А. Ю. Мамышев, А. Г. Кравченко, О. В. Ахрамеева, Е.А. Казачинская, Б. А. Борисов; под ред. А. И. Овчинникова, А. Г. Кравченко. – М.: ООО «Прспект», 2021. - 184 с.

УДК 340:004.8

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ, МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ КАЗАХСТАНА

Ускинов Е.Д., Yessenov University, Актау к.

***Аннотация.** Статья посвящена анализу правового регулирования искусственного интеллекта (ИИ) в контексте международного опыта и особенностей Республики Казахстан. Рассматриваются сущность ИИ, проблемы правового статуса алгоритмов, вопросы ответственности разработчиков, операторов и пользователей, а также риски, связанные с обработкой персональных данных. Автор исследует международные подходы к регулированию ИИ, включая стратегии США, Китая и Европейского Союза, и подчеркивает значение этических принципов «доверительного ИИ». В контексте Казахстана выявляются нормативные пробелы и предлагаются пути их устранения: создание специализированного закона, гармонизация с международными стандартами, развитие институтов сертификации и тестирования, а также формирование межведомственной экспертной платформы. Особое внимание уделено необходимости сочетания юридической, технической и этической экспертизы для безопасного и эффективного внедрения ИИ в общественную жизнь.*

***Ключевые слова:** Искусственный интеллект, правовое регулирование, ответственность, персональные данные, этика ИИ, международная практика, Казахстан, алгоритмы, explainability, сертификация ИИ, цифровизация, законодательство.*

В последние годы искусственный интеллект (ИИ) стремительно выходит за рамки лабораторий и высокотехнологичных стартапов, становясь неотъемлемой частью повседневной жизни. Я наблюдал, как медицинские диагностические системы, автономные транспортные средства и интеллектуальные финансовые алгоритмы проникают в самые разные сферы. В то же время правовая среда оказывается всё менее готовой к новым вызовам: заключения ИИ-алгоритмов часто остаются «чёрным ящиком», а ответственность за ошибочные решения – расплывчатой. В этой статье я обобщаю результаты своего исследования, в котором раскрываются сущность ИИ, проблемы его правового статуса, международная практика регулирования и особенности процесса законодательной адаптации в Республике Казахстан.

Прежде всего, я определяю ИИ как совокупность технологий и методов (машинного обучения, нейронных сетей, экспертных систем), обладающих способностью обрабатывать огромные объёмы данных, распознавать скрытые закономерности и оптимизировать решения. Ключевым признаком ИИ является его адаптивность: алгоритмы могут самостоятельно совершенствоваться на основе опыта, что отличает их от традиционного программного обеспечения. С точки зрения права такое «самообучение» порождает уникальные риски: определить, кто именно несёт ответственность за ошибку – разработчик,

оператор или сам алгоритм – оказывается не всегда возможным. Именно поэтому я делаю вывод, что ИИ должен рассматриваться как объект регулирования: права и обязанности принадлежат реальным лицам, а не программным системам.

Проблемы ответственности – одно из центральных препятствий на пути к эффективному регулированию. Современные алгоритмы часто основываются на глубинных нейронных сетях, чьи внутренние механизмы непрозрачны даже для их создателей. Это затрудняет доказывание причинно-следственных связей в суде и требует специальных норм, обязывающих разработчиков вести подробную документацию алгоритмических решений. Кроме того, распространение ИИ неизбежно связано с обработкой персональных данных, что ставит под вопрос конфиденциальность и неприкосновенность личной информации граждан. Я настаиваю на необходимости усилить защиту прав субъектов данных и предусмотреть жёсткое регулирование сборов и обработки информации для обучения ИИ-моделей. Мировой опыт демонстрирует разнородность подходов. В Соединённых Штатах государство выступает скорее в роли фасилитатора: ключевую роль играют крупные частные компании и научно-исследовательские институты, а законодательство остаётся в основном рамочным. Китай же придерживается стратегии «сверху вниз», где правительство прямо инвестирует в инфраструктуру и кадровый потенциал с прицелом на лидерство к 2030 году. Европейский Союз, напротив, объединяет регулирование с этическими принципами: проект Регламента об

ИИ вводит классификацию систем по уровню риска и жёсткие требования к тем, чьи решения могут затрагивать фундаментальные права человека. Эти международные инициативы, несмотря на рекомендуемый характер, служат ориентиром для многих стран.

Этическая составляющая занимает в международных документах выделенное место. Принципы «доверительного ИИ» – безопасность, справедливость, ответственность, прозрачность и защита прав человека – закреплены в документах ОЭСР и рекомендациях ЮНЕСКО. Я убеждён, что этические кодексы и руководства не просто декларации: они формируют стандарты «мягкого права», которые затем транслируются в национальные законы и подзаконные акты. Моя оценка позволяет утверждать, что страны, стремящиеся к «человеко-центрированному» ИИ, создают более устойчивую правовую среду и снижают риски общественного недоверия. В Казахстане регулирование ИИ пока носит фрагментарный характер: общие государственные программы («Цифровой Казахстан») задают ориентиры цифровизации, но отсутствуют чёткие нормы именно для ИИ. Я выявил нормативный вакуум: ИИ-системы юридически квалифицируются как электронное оборудование или интеллектуальную собственность, что не отражает их специфики. Судебной практики по спорам, связанным с автономными алгоритмами, практически нет. Ключевые проблемы – непрозрачность ответственности, недостаток стандартов тестирования и сертификации, а также несовершенство национального законодательства о персональных данных, не адаптированного к методам Big Data и машинного обучения.

Перспективы развития правового поля в Казахстане я связываю с принятием специализированного закона об ИИ или с целевым внесением изменений в Гражданский кодекс и закон об информатизации. Важно зафиксировать понятие «искусственный интеллект», разграничить права и обязанности разработчиков, операторов и пользователей, а также установить требования к explainability – права граждан получать объяснения ключевых алгоритмических решений. Гармонизация с рекомендациями ОЭСР, ЮНЕСКО и европейской практикой позволит ускорить создание надёжной правовой основы и укрепит доверие общества. Одновременно необходимо развивать институты сертификации и тестирования ИИ-систем, особенно в медицине, транспорте и энергетике, где от их корректной работы зависит безопасность жизни и здоровья людей. Наконец, я подчёркиваю, что законодательные реформы должны сопровождаться развитием профессиональных кадров и координацией между государством, академией и бизнесом. Создание межведомственных экспертных советов по ИИ, включающих юристов, инженеров и этиков, позволит оперативно

реагировать на технологические вызовы и корректировать нормативные акты. В долгосрочной перспективе Казахстан может стать одним из региональных лидеров в сфере ответственного ИИ, если сумеет выстроить комплексный, гибкий и инновационно-ориентированный подход к правовому регулированию. В итоге правовое регулирование ИИ – это не только вызов для законодателей, но и возможность сформировать правовую среду, способствующую развитию передовых технологий при сохранении прав и свобод граждан. Мой анализ показывает, что комплексный подход – сочетание точного определения понятия ИИ, введения специальных норм ответственности и прозрачности, международной гармонизации и развития институциональной экспертизы – является ключом к успешному внедрению искусственного интеллекта в общественную и экономическую жизнь Республики Казахстан.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. (с изменениями и дополнениями).
2. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая и Особенная части) от 27 декабря 1994 г. № 268-ХІІІ.
3. Закон Республики Казахстан «О информатизации» от 24 ноября 2015 г. № 418-V ЗРК.
4. State Council of the People's Republic of China. «Next Generation Artificial Intelligence Development Plan», 2017.
5. Executive Order on Maintaining American Leadership in Artificial Intelligence, The White House, February 11, 2019.
6. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions –«Artificial Intelligence for Europe», European Commission, April 25, 2018.
7. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act), COM(2021)206, European Commission, April 21, 2021.
8. OECD. «OECD Principles on Artificial Intelligence», OECD Publishing, Paris, 2019.

УДК 347.72:004.7

ПОТЕНЦИАЛ БЛОКЧЕЙНА В КОРПОРАТИВНОМ УПРАВЛЕНИИ: ОТ ПРОЗРАЧНОСТИ ДО АВТОМАТИЗАЦИИ

Ермеков М.Н., Yessenov University, Ақтау қ.

***Аннотация.** В статье рассматриваются ключевые аспекты применения технологии блокчейн в корпоративном управлении. Особое внимание уделяется потенциалу обеспечения прозрачности, повышению доверия между участниками корпоративных процессов, снижению агентских издержек и автоматизации управленческих процедур на основе смарт-контрактов. Анализируются возможности трансформации корпоративной структуры и изменения роли традиционных посредников. Также представлены риски и вызовы, связанные с внедрением блокчейна в корпоративную среду.*

***Ключевые слова:** блокчейн, корпоративное управление, смарт-контракты, автоматизация, прозрачность, корпоративные процессы.*

Цифровизация корпоративного сектора стала одним из ключевых трендов глобальной экономики. На фоне растущей сложности управленческих процессов и увеличения объёма данных возникает необходимость применения новых технологий, обеспечивающих доверие, безопасность и эффективность. Одной из таких технологий является блокчейн, который изначально был связан с криптовалютами, но в последние годы активно адаптируется для корпоративного использования.

Блокчейн обладает рядом свойств — неизменяемостью, децентрализацией, прозрачностью и высокой степенью защищённости данных — которые позволяют формировать новый подход к взаимодействию внутри компании и между множеством стейкхолдеров. В корпоративном управлении блокчейн открывает возможности от повышения прозрачности до полной автоматизации процессов.

Эффективное корпоративное управление основано на принципах прозрачности, подотчётности и справедливого отношения к акционерам. Однако во многих компаниях прозрачность ограничивается внутренними аудитами и отчётностью, что оставляет пространство для манипуляций, ошибок и информационной асимметрии.

Блокчейн позволяет создавать единый распределённый реестр, доступный всем участникам корпоративных процессов. Это обеспечивает:

- 1) невозможность скрытого изменения данных,
- 2) повышение доверия между акционерами, менеджерами и аудиторами,
- 3) быструю проверку актуальности корпоративной информации,
- 4) значительное снижение объёма бумажного документооборота.

Прозрачность особенно важна для компаний с множеством акционеров или распределённой структурой собственности — блокчейн делает корпоративные процессы более открытыми и подотчётными. Снижение агентских издержек. Одной из ключевых проблем корпоративного управления являются агентские издержки — расходы, возникающие из-за расхождения интересов собственников и менеджеров. Информация нередко становится инструментом давления или манипуляции, что требует дополнительных контролирующих механизмов.

Блокчейн снижает агентские издержки за счёт автоматизации контроля исполнения решений, создания прозрачных механизмов голосования и учёта прав акционеров, повышения точности и своевременности информации, а также минимизации риска злоупотребления управленческими полномочиями.

Таким образом, блокчейн помогает выстроить эффективные отношения между акционерами и менеджментом без посредников. Смарт-контракты и автоматизация корпоративных процессов. Одним из ключевых преимуществ блокчейна является возможность использования смарт-контрактов — автоматизированных программных условий, которые исполняются без участия

человека. Смарт-контракты могут автоматизировать голосование акционеров, распределение дивидендов, выполнение договоров поставки, корпоративное комплаенс-управление, контроль KPI и выполнение задач менеджерами. Автоматизация снижает вероятность ошибок, ускоряет процессы и уменьшает потребность в юридических и административных услугах. Повышение эффективности документооборота. Корпоративные структуры сталкиваются с огромным объёмом документов: протоколы заседаний, договоры, отчёты, решения собраний и др. Традиционная система хранения уязвима к изменениям, утратам данных и перегрузке.

Особенно значимым это становится для межфилиальных и транснациональных компаний. В январе 2018 года компания De Beers инициировала пилотный запуск блокчейн-платформы Tracr. В тестировании приняли участие ведущие представители алмазной индустрии, среди которых ALROSA, ChowTaiFook, VenusJewel и SignetJewelers, что позволило апробировать систему в условиях реальных производственно-сбытовых

процессов. В мае 2022 года компания De Beers Group представила Tracr — блокчейн-платформу, которая была признана Forbes одним из ведущих технологических решений в 2020 и 2022 годах. Система разрабатывалась с 2018 года и предназначена для отслеживания, регистрации и управления процессами добычи, обработки и поставки алмазов, обеспечивая полную прозрачность их происхождения.

Платформа фиксирует путь каждого алмаза от рудника до витрины ювелирного магазина, используя защищённую блокчейн-цепочку для записи всех операций. Технология Tracr гарантирует неизменяемость данных, исключая риск подделки информации на любом этапе цепочки создания стоимости. Это позволяет обеспечивать достоверное подтверждение происхождения алмазов и готовой продукции De Beers.

Кроме того, платформа предоставляет дистрибьюторам доступ к полной истории каждого камня, что укрепляет доверие ювелирных сетей и стимулирует потребителей выбирать изделия с подтверждённым и прозрачным источником.

Tracr объединяет технологии распределённого реестра с высокой степенью безопасности и конфиденциальности данных, позволяя пользователям контролировать доступ к своей информации. Каждый клиент имеет персонализированную версию платформы и может делиться данными только с его согласия. Каждая транзакция на платформе неизменна, что гарантирует, что данные не будут подделаны по мере продвижения бриллианта по цепочке создания стоимости.

Благодаря децентрализованной архитектуре Tracr отличается высокой скоростью обработки данных и значительной масштабируемостью, что позволяет системе регистрировать до одного миллиона бриллиантов в неделю. Каждый камень проходит сквозную процедуру трёхмерного сканирования на всех этапах цепочки — от момента добычи до поступления в розничную продажу. Это обеспечивает точную идентификацию алмазов, исключает возможность подмены и повышает степень доверия к происхождению продукции.

Согласно совместному пресс-релизу IBM и Maersk, платформа TradeLens предоставляет перевозчикам и владельцам грузов возможность обмениваться транзакционными данными в режиме реального времени, а также пересылать финансовые документы без посредников.

Использование блокчейн-технологии значительно повышает прозрачность процессов и, по оценкам разработчиков, способно сократить время обработки грузов приблизительно на 40%. По состоянию на начало августа 2020 года TradeLens находилась на этапе пилотной эксплуатации, а её коммерческий запуск планировался на конец того же года. За первый год тестирования через платформу было зарегистрировано свыше 154 млн операций. Одним из ключевых преимуществ решения по сравнению с традиционными системами электронного документооборота является возможность обеспечивать обмен данными между всеми участниками логистической цепочки в режиме реального времени, что существенно повышает безопасность, снижает риск ошибок и оптимизирует коммуникации между участниками поставок.

По словам Мари Вик (MarieWieck), руководителя направления IBM Blockchain, применение блокчейн-технологий позволяет снизить объём бумажного документооборота в 10 раз, значительно ускоряя подготовку накладных, санитарных сертификатов, таможенных разрешений, счетов и других сопроводительных документов. Она отметила, что до внедрения блокчейна контейнер с грузом зачастую проводил в порту больше времени, чем в пути — например, при транспортировке из Кении в Голландию. Это наглядно демонстрирует масштаб неэффективности традиционных логистических процессов и потенциал цифровизации поставок. 16 января 2020 года Maersk и IBM объявили о создании совместного предприятия, которое должно было разработать первую в мире блокчейн-платформу для управления глобальными грузоперевозками. На момент анонса название проекта ещё не

было раскрыто, однако позже платформа получила имя TradeLens. Решение было нацелено на формирование цифровых цепочек поставок, обеспечивающих отслеживание движения грузов в реальном времени, повышение прозрачности и ускорение логистических процессов в международной торговле.

Решение, созданное Maersk и IBM, представляет собой комплексную цифровую экосистему, которая обеспечивает всем участникам международной торговли возможность в режиме реального времени отслеживать местоположение груза и контролировать ключевые этапы его перемещения. Платформа также предоставляет государственным органам инструменты для удалённого одобрения дальнейшего транзита, что значительно сокращает время ожидания в портах и на таможенных постах. По оценкам компаний, внедрение такой системы позволит глобальной судоходной отрасли ежегодно экономить миллиарды долларов, заменив неэффективные бумажные процедуры, которые нередко задерживали отправку товаров на недели.

Безопасность платформы существенно повышается за счёт применения двойного шифрования и неизменяемого характера данных, что делает их защищёнными от подделки и несанкционированного доступа. Важным элементом системы являются смарт-контракты, автоматически выполняющие рабочие процессы в зависимости от категории перевозимых товаров и перечня обязательных разрешений. Это обеспечивает ускорение логистических операций, снижение рисков человеческих ошибок и укрепление информационной безопасности на всех этапах транспортировки.

Заключение. Блокчейн обладает значительным потенциалом в трансформации корпоративного управления. Его ключевые достоинства — прозрачность, сниженные агентские издержки, высокая степень безопасности и широкие возможности автоматизации — позволяют компаниям выстраивать более эффективные, гибкие и доверительные управленческие модели. Несмотря на существующие вызовы, тенденция внедрения блокчейна в корпоративные процессы будет усиливаться, что делает технологию одним из ключевых инструментов корпоративного будущего.

Список использованной литературы

1. Нараянан А., Бонно Дж., Фелтен Э., Миллер А., Голдфедер С. Биткойн и криптовалютные технологии: все, что нужно знать. — Москва: Диалектика, 2018. — 336 с.
2. Морозов С. А. Технология блокчейн: основы, принципы, применение. — Москва: Инфра-М, 2020. — 214 с.
3. Аргунов В. В., Захаров А. И. Блокчейн как инструмент цифровой трансформации финансовых рынков // Финансовые исследования. — 2021. — № 2. — С. 45–55.
4. Марченко А. А. Правовые аспекты использования смарт-контрактов в финансовой сфере // Журнал российского права. — 2020. — № 7. — С. 112–123.
5. Swan M. Blockchain: Blueprint for a New Economy. — Sebastopol: O'Reilly Media, 2015. — 152 p.

УДК 343.13

К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ РАЗУМНОГО СРОКА В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Абдрахманов Д.С. Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент

Аннотация. Статья посвящена анализу правовой категории «разумный срок» в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан. Рассматриваются цели введения

разумного срока, его соотношение с процессуальными сроками, а также практика Европейского суда по правам человека и международные стандарты, закрепленные в Международном пакте о гражданских и политических правах. Особое внимание уделяется критериям определения разумного срока: сложность дела, поведение участников процесса и эффективность действий органов уголовного преследования. Автор подчёркивает необходимость дифференциации периодов производства в интересах обвиняемого, потерпевшего и иных участников процесса, а также сочетания быстроты, полноты и законности действий правоохранительных органов.

Ключевые слова: *разумный срок, уголовное судопроизводство, процессуальные сроки, эффективность правоприменения, Европейский суд по правам человека, МПГПП, права человека, уголовное преследование, правовая категория, Казахстан.*

Процессуальные сроки всегда играют важнейшую роль в уголовном судопроизводстве, так как они призваны защищать участников уголовного процесса от неоправданно длительного производства по делу.

С принятием УПК РК 2014 года впервые в уголовно-процессуальное законодательство была введена новая категория – «разумные сроки» [1], по отношению к определенным процессуальным действиям законодатель обязывал их совершить в разумный срок. А.Н. Ахпанов, положительно оценивая введение разумного срока в уголовное судопроизводство, говорит о том, что он введён не только в целях сокращения длительности уголовного процесса, но и стимулировании органа, ведущего уголовный процесс, к своевременности, достаточности и эффективности проведения процессуальных действий [2, с. 67]. Е.В. Богославская называет разумность сроков качественным критерием своевременности и законности действий правоприменителя [3, с. 45]. Конвенция о защите прав человека и основных свобод 1950 г. несомненно, стала значительным шагом в деле укрепления и развития международных стандартов прав и свобод человека, признанных в Европе. Будучи одним из наиболее эффективно применяемых на практике международных соглашений, европейская Конвенция в значительной мере могла бы способствовать совершенствованию отечественного законодательства, а также развитию внутригосударственных механизмов в сфере защиты прав человека. Но Казахстан не присоединился к данной конвенции. Несмотря на это каждый в случае спора о его гражданских правах и обязанностях или при предъявлении ему любого уголовного обвинения имеет право на справедливое и публичное разбирательство дела в разумный срок независимым и беспристрастным судом, созданным на основании закона. Это возможно в силу того, что Казахстан ратифицировал Международный пакт о гражданских и политических правах (далее - МПГПП), в котором в п. 3 ст. 9 МПГПП указано, что «Каждое арестованное или задержанное по уголовному обвинению лицо в срочном порядке доставляется к судье или к другому должностному лицу, которому принадлежит по закону право осуществлять судебную власть, и имеет право на судебное разбирательство в течение разумного срока или на освобождение. Содержание под стражей лиц, ожидающих судебного разбирательства, не должно быть общим правилом, но освобождение может ставиться в зависимость от представления гарантий явки на суд, явки на судебное разбирательство в любой другой его стадии и, в случае необходимости, явки для исполнения приговора» [4]. И поскольку ратифицированные международные нормы имеют приоритет перед национальными и признаются действующим внутренним законодательством, то вышеизложенное свидетельствует, что нормы МПГПП стали основой для совершенствования уголовно-процессуального законодательства в РК и коррекции деятельности органов уголовного преследования с целью неукоснительного соблюдения прав и законных интересов человека и гражданина в уголовном процессе, которые являются высшей ценностью правового государства.

Известно, что уголовное судопроизводство охватывает процедуру досудебного и судебного производства. Именно так и исчисляется разумность сроков при производстве по уголовным делам. Европейский суд по правам человека неоднократно обращал внимание на соблюдение публичного разбирательства дела в разумный срок и нормальную организацию судебной системы, вырабатывая правовые позиции, которыми должны руководствоваться государства-участники Конвенции [5].

Европейский суд по правам человека, исходя из своих позиций, привязывает начало исчисления разумного срока ко времени, когда лицу предъявлено обвинение или это лицо задержано либо заключено под стражу, применены иные меры процессуального принуждения. Окончанием срока признается момент, когда приговор вступил в законную силу или уголовное дело либо уголовное преследование прекращено. При этом во внимание принимаются сложность дела, поведение заявителя и государства в лице соответствующих органов [6]. Анализ решений Европейского суда по правам человека позволяет указать в качестве критерий определения разумных сроков судопроизводства следующее:

- 1) сложность дела, при определении которой учитываются характер подлежащих установлению фактов, количество свидетелей, международные факторы, присоединение дела к другим делам, вступление в процесс новых лиц [7];
- 2) действия (поведение) заявителя, при оценке которого ЕСПЧ указывает, что использование лицом, в отношении которого осуществляется уголовное преследование, своих прав для защиты от этого преследования не может вменяться в вину лицу [6];
- 3) действия (поведение) властей, которые, заботясь о быстроте судопроизводства, ответственны за принятие таких мер, «которые бы осветили обоснованность или необоснованность обвинения» [8].

В УПК РК понятие «разумный срок» не дано. А в УПК РФ разумный срок признан принципом уголовного судопроизводства. Так, согласно ч. 3 ст. 6.1 УПК РФ, при его определении следует учитывать ряд критериев:

- а) период времени с момента начала и до момента окончания осуществления уголовного преследования;
- б) правовую и фактическую сложность уголовного дела;
- в) поведение участников уголовного судопроизводства;
- г) достаточность и эффективность действий суда и иных органов, производимых в целях своевременного осуществления ими процессуальных функций;
- д) общую продолжительность уголовного судопроизводства [9].

Неоднозначно трактуется и сам термин «срок» в науке уголовного процесса. Ч.М. Исмаилов отмечает, что соблюдение разумного срока есть выполнение максимума субъективно возможного не выходя за рамки закрепленных в уголовно-процессуальном законодательстве процессуальных сроков [10, с. 35-36]. С.Б. Некенова обращает внимание на институциональный оттенок права на разумный срок [11, с. 25].

Термин «срок», используемый во многих нормах УПК РК, можно трактовать, с одной стороны, как промежуток времени или длительность, с другой - как момент времени. Применительно к категории «разумный срок» подходит определение срока как промежутка, а не момента времени. Но проблема в другом: какую продолжительность уголовно- процессуальной деятельности следует считать разумной? Установление законодателем начала отсчета разумного срока от момента начала осуществления уголовного преследования, которое не имеет четкой регламентации в законе, и оставление без должного внимания деятельности начала досудебного расследования уголовного дела, до установления лица, подозреваемого в совершении уголовного правонарушения, вызывают справедливую критику многих авторов, как и то, что окончанием исчисления срока для определения его разумности определен момент прекращения уголовного преследования или вынесения обвинительного приговора, а не момент вынесения окончательного решения по делу. Ряд

ученых раскрывают содержание понятия «разумный срок» посредством определения превышения разумных сроков, что дает возможность говорить о неразумных сроках, а также путем выяснения соотношения «разумного срока» с «процессуальными сроками». Общим для указанных терминов является то, что речь идет о промежутке времени, в рамках которого производится единая по форме деятельность.

Очевидно, что подход к разумному сроку как разновидности процессуальных сроков неверно отражает сущность разумного срока. Представляется, что нет жесткой взаимосвязи между разумным сроком и процессуальными сроками. «Разумный срок», как верно отмечает С.Б. Некенова, - категория естественно-правовой доктрины, а формально определенный процессуальный срок - позитивного законодательства [11, с. 30]. На что справедливо указывают и другие авторы [12, с. 5].

Очевидно, что правовое понятие «разумный срок уголовного судопроизводства» необходимо рассматривать в единстве времени и деятельности субъектов уголовного процесса, осуществляемой в эти сроки.

Как отмечает В.В. Трухачев, если тот или иной срок прямо установлен в нормах уголовно-процессуального закона, то такой срок можно считать разумным [13, с. 389].

Однако в ряде случаев такие сроки могут быть продлены (срок содержания лица под стражей, срок предварительного следствия, дознания). Тем не менее, соблюдение указанного выше принципа означает, что и в таких случаях уголовное преследование, равно как назначение наказания или прекращение уголовного преследования, должны (т.е. это императивное требование закона) осуществляться в разумный срок (а не длиться, например, годами).

На наш взгляд, правовая категория «разумный срок судопроизводства» отражает явление, содержание которого шире, чем определенный промежуток времени. Надо сказать, что Европейский суд по правам человека также не ставит знак равенства между разумностью сроков судопроизводства и их краткостью [14, с. 42]. В его практике встречаются случаи признания разумными сроков, которые явно превосходили процессуальные сроки, устанавливаемые законом. В решениях Европейского суда по правам человека количественная характеристика производства по уголовному делу зачастую тесно увязывается с оценкой эффективности действий публичных субъектов, ведущих уголовный процесс. Оценивая сроки производства по делу как разумные, Европейский суд по правам человека исходит из требования соразмерности между общей продолжительностью уголовного судопроизводства и качеством производства по уголовному делу и, соответственно, его результатом.

Действительно, сроки рассмотрения сообщения об уголовном правонарушении, дальнейшего расследования и судебного разбирательства являются объективными показателями качества и эффективности правоохранительной деятельности и правосудия. Степень усердия органов уголовного преследования, прокуратуры и суда, проявляемого при производстве по делу, в совокупности со сложностью и индивидуальными особенностями уголовного дела существенно влияет на определение разумного срока уголовного судопроизводства.

В целом термин «разумный срок уголовного судопроизводства» выражается в трех значениях: как правовая категория; как период процессуальной деятельности; как оценка состояния обеспечения права на разумный срок по конкретному делу, эффективности действий публичных субъектов.

Таким образом, «разумный срок уголовного судопроизводства» представляет собой оценочное понятие состояния справедливого и соразмерного соотношения между интересами лиц - участников уголовного судопроизводства (частными интересами) и интересами государства в выполнении правоохранительной функции (публичными интересами).

На основе вышесказанного, следует сделать вывод: разумные сроки в сфере уголовного судопроизводства - это исключение чрезмерного, необоснованного промедления при производстве по уголовным делам, или требование быстроты. Это требование обеспечивается в первую очередь законодателем путем установления оптимальных (целесообразных) сроков процессуальной деятельности, а также правоприменителем (органом расследования, прокурором, судом) путем своевременного и быстрого производства по каждому конкретному уголовному делу. Требование быстроты должно иметь прямое установление в виде задачи органов предварительного расследования, прокурора и суда. При этом задача быстроты должна соединяться с категориями полноты, всесторонности в процессе расследования, рассмотрения дел, проверки законности и обоснованности принятых по делу решений.

Таким образом, по нашему мнению, периоды уголовного судопроизводства, оцениваемые с точки зрения их разумности по срокам, должны быть законодательно дифференцированы. В интересах обвиняемого (подозреваемого) периодом разумного срока уголовного судопроизводства должен выступать период уголовного преследования; в интересах потерпевшего, гражданского истца и других заинтересованных лиц – общая продолжительность производства по уголовному делу, исчисляемая со дня подачи заявления, сообщения об уголовном правонарушении до постановления приговора или прекращения уголовного преследования.

Список использованной литературы

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V // <https://online.zakon.kz/>
2. Ахпанов А.Н. О некоторых ключевых аспектах использования понятия «разумный срок» в казахстанском уголовном процессе // Вестник Института законодательства РК. – 2017. - № 3(48). – С.65-73.
3. Богославская Е.В. Функция прокурора по обеспечению разумного срока уголовного преследования // Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации. – 2013. - № 3(35). - С.44-49.
4. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года // <https://www.un.org/ru/>
5. HUDOC - European Court of Human Rights. Постановление Европейского Суда по правам человека по делу от 04.03.2005 по делу «Леффлер против Австрии», жалоба № 72159/01.
6. Постановление Европейского Суда по правам человека от 31.03.1998 по делу «Райнхардт и Слимман-Каид против Франции» // <https://insanhaklari.gen.tr/>
7. HUDOC - European Court of Human Rights. Постановление Европейского Суда по правам человека от 05.06.2007 по делу «Каракая (Ялчин) против Турции» § 30.
8. Постановление Европейского Суда по правам человека от 27.06.1968 по делу «Ноймейстер против Австрии». § 21 // <https://european-court.org/wp->
9. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 № 174-ФЗ // https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481/
10. Исмаилов Ч.М. Разумный срок уголовного судопроизводства и отдельные проблемы его применения // Российская юстиция. - 2013. - № 12. - С. 35-38.
11. Некенова С.Б. Принцип обеспечения права лица на разумный срок уголовного судопроизводства : дис. ... канд. юрид. наук. - Волгоград, 2015.
12. Воронцов И.В. О категории «разумность» в юридической науке и в гражданском процессуальном праве Российской Федерации // Современное право. - 2009. - № 7. - С. 3-5.

13. Трухачев В.В. Критерии сложности уголовного дела в уголовном судопроизводстве //Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: гуманитарные и социальные науки. - 2012. - №2. - С. 383-389.

14. Афанасьев С.Ф. Право на справедливое судебное разбирательство: теоретико-практическое исследование влияния Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод на российское гражданское судопроизводство :автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. - Саратов, 2010.

УДК 343.98

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ, ИНФОРМАЦИОННЫЙ И ПРАВОВОЙ АСПЕКТЫ ОБРАЗЦОВ ДЛЯ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Актаев Н. Р., ЮКУ им. М. Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются гносеологические, информационные и правовые аспекты образцов для сравнительного исследования в судебной экспертизе. Анализируется сущность судебно-экспертной деятельности как особой формы познания, направленной на получение новой доказательственной информации с использованием специальных знаний и научно-научных методов. Особое внимание уделяется образцам для сравнительного исследования как носителям идентификационной и диагностической информации, их признакам, вариационности и формированию идентификационного поля. Раскрываются требования, предъявляемые к идентификационным признакам, условия их устойчивости и воспроизводимости, а также значение идентификационного периода. Рассматриваются процессуальные и организационные вопросы получения образцов, роль специалиста при их изъятии, а также проблемы допустимости, относимости и достоверности информации, предоставляемой эксперту. Делается вывод о необходимости строгого соблюдения процессуальных гарантий и междисциплинарного подхода для обеспечения эффективности судебной экспертизы и достоверности экспертного заключения.

Ключевые слова: судебная экспертиза; образцы для сравнительного исследования; идентификация; идентификационные признаки; идентификационное поле; доказательственная информация; специальные знания; эксперт; специалист; уголовное судопроизводство; УПК РК.

Сущность судебной экспертизы состоит в исследовании по заданию следователя, дознавателя, суда, сведущим лицом - экспертом представляемых в его распоряжение объектов с целью установления фактических данных, имеющих значение для правильного разрешения дела [1, с. 97-103]. Заключение судебного эксперта представляет собой результат исследования и не может быть подменено никаким другим доказательством, даже консультацией специалиста. Для разрешения вопросов экспертизы необходимо применить целый ряд научно-научных методов, таких, как, например, логико-семантические и логико-структурные методы анализа, структурно-функциональный анализ, метод сравнительно-правового анализа, конкретно-социологические методы, метод экспертных оценок и др.

Очевидно, что следователь или судья не может владеть этими методами в полном объеме. Проводя исследование, основанное на применении специальных знаний, с использованием указанных выше методов, эксперт, как справедливо замечает Т.В. Сахнова, не объясняет уже имеющийся факт, а добывает новый и дает ему профессиональную оценку, которая и составляет содержание судебного доказательства - заключения эксперта [2]. В

полномочия эксперта не входит оценка доказательств по делу, являющаяся прерогативой следствия и суда.

Однако специфика уголовного судопроизводства такова, что особенно актуальной становится задача извлечения максимума доказательственной информации из объектов экспертного исследования, а также нахождения дополнительных возможностей получения объектов экспертного исследования. Одним из путей ее решения является получение (обнаружение, фиксация, изъятие) экспертом нового объекта экспертизы в ходе проведения исследования другого объекта. Вместе с тем действующий УПК РК ограничивает эксперта в осуществлении указанных действий. Вопрос о возможности сбора экспертом объектов экспертизы (исследования) является дискуссионным.

Различные свойства одного и того же образца для сравнительного исследования судебной экспертизы могут изучаться при производстве судебных экспертиз разных видов или даже родов и классов. Например, окурочек сигареты исследуется экспертом-трасологом для выявления так называемых привычек курения (определенным образом смят мундштук сигареты и проч.). Эксперт, специализирующийся в исследовании табака и табачных изделий, обратит внимание совсем на другие свойства окурка; эксперт в области экспертизы веществ и материалов заинтересуется следом вещества, похожего на губную помаду; эксперт-дактилоскопист - следами рук и т.д. Следовательно, свойства образца как объекта экспертизы выражаются в признаках, каждый из которых можно рассматривать как своеобразный информационный сигнал. Идентификационные и диагностические признаки характеризуют образец определенным образом и используются в целях идентификации или диагностики. Они могут отражать форму, размеры, материал образца; его внешнее и внутреннее строение, состав, структуру, функции; какие-то присущие образцу свойства. Как считают специалисты для успешного осуществления идентификации в качестве идентификационных должны выбираться признаки, отвечающие ряду условий:

- а) оригинальность, избирательность - чем оригинальнее признак, тем более неопровержимо он подтверждает тождество образца (например, родимое пятно);
- б) воспроизводимость признака, т.е. его способность к неоднократному отображению (например, рисунок папиллярных линий в отпечатке пальца);
- в) выраженность признака - отсутствие сомнений в его наличии (близко посаженные глаза, редкие зубы);
- г) простота обнаружения (сравните шрам, оставшийся при удалении аппендикса на животе, или шрам на щеке);
- д) относительная устойчивость, поскольку все объекты материального мира подвержены изменениям [3, с. 44].

Но у объекта судебной экспертизы может быть несколько различных признаков, выражающих одно и то же его качественное свойство (например, одни и те же признаки износа подошвенной части обуви могут отобразиться в следе по-разному - при стоянии, медленной ходьбе, беге). В этом случае говорят о вариационности признака.

Таким образом, идентификационный комплекс признаков представляет собой совокупность индивидуально-определенных, устойчивых признаков, неповторимых (или обладающих редкой встречаемостью) по их соотношению, местоположению, взаиморасположению и другим особенностям в сравниваемых объектах, и составляет идентификационное поле. Главная задача при исследовании идентификационного поля - выявление признаков и оценка их с позиции необходимости и достаточности для решения вопроса о тождестве. Временной интервал, позволяющий с учетом устойчивости и изменчивости признаков отождествляемых объектов осуществлять процесс идентификации, называется идентификационным периодом и определяется условиями хранения и эксплуатации объекта.

Уголовно-процессуальным законом не регламентировано место получения образцов для сравнительного исследования. Это объясняется спецификой следственного действия и зависит от характера образцов. В одних случаях, образцы могут быть получены в кабинете следователя (например, образцы волос, почерка), в других случаях, место их получения определяется местом нахождения источника получения образцов. Некоторые виды образцов возможно получить только в специализированных учреждениях, где имеются для того необходимые условия, инструменты, аппаратура, специалисты. Так, экспериментальные образцы пуль можно получить только в экспертно-криминалистических подразделениях, образцы крови целесообразно получать в условиях медицинского учреждения, где может быть обеспечена необходимая стерильность, образцы тканей трупов - в морге или судебно-медицинской лаборатории и т.д. В затруднительных ситуациях следователю необходимо проконсультироваться со специалистом о месте получения образцов, об условиях, которым оно должно отвечать в каждом конкретном случае.

Результативность судебной экспертизы в подобных случаях во многом определяется качеством и полнотой представляемых эксперту материалов, к которым относятся:

- 1) протоколы осмотра места происшествия, подробно иллюстрированные фототаблицами, чертежами, схемами;
- 2) сведения о дате происшествия, месте и времени его обнаружения, погодных условиях;
- 3) характеристики объекта;
- 4) сведения о событиях, предшествовавших происшествию и находившихся в причинно-следственной связи с его возникновением;
- 5) признаки, по которым было обнаружено происшедшее, условия обнаружения, последствия и др. [4, с.69-70].

Все эти и многие другие сведения содержатся в материалах дела, поэтому нередки случаи, когда эксперту представляются все материалы уголовного дела и эксперт сам решает, какими из них воспользоваться. Это вынуждает эксперта заниматься анализом и оценкой следственных версий и свидетельских показаний, объяснений, данных сторонами, и проч.

Тем самым эксперт выходит за пределы своей компетенции. Достоверность информации, содержащейся в материалах, необходимых эксперту, ее допустимость и относимость должны быть проверены до назначения экспертизы. Задача подтверждения несомненности образцов является крайне важной, поскольку цель их исследования, как это исходит из самого названия «образцы для сравнительного исследования», состоит в идентификации объектов неизвестного происхождения, потенциальных вещественных доказательств путем сравнения их свойств со свойствами образцов, т.е. объектов, происхождение которых точно установлено и процессуально зафиксировано. Вот почему участие специалистов в получении образцов решает две основные задачи. Во-первых, поскольку получение образцов у живых людей сопряжено с «внедрением» в организм, задача специалиста состоит в том, чтобы исключить возможность нанесения вреда здоровью и предотвратить последствия, опасные для жизни лица, у которого они изымаются (ст. 262 УПК РК [5]). Во-вторых, специалист обеспечивает такие условия и соблюдение такой процедуры забора образцов, которые гарантировали бы максимальную эффективность их последующего экспертного исследования. Эксперт (специалист) привлекается в тех случаях, когда сам следователь в силу отсутствия у него специальных познаний незнаком с природой изымаемого образца или с требованиями, предъявляемыми к образцу, как к объекту экспертизы. Именно эти две задачи, т.е. стремление обеспечить безопасность человека, соблюсти общегражданские требования уважения его чести, с одной стороны, и создание условий для получения полноценного экспертного заключения, несомненно, являются определяющими в решении следователя о привлечении специалиста к получению сравнительных образцов. Эти задачи во многом определяют организационную и техническую сторону работы специалиста, методы забора образцов и тактику взаимодействия с участниками следственного действия.

Таким образом, конкретный способ и методика получения образцов призваны решать основную задачу – обеспечение репрезентативности образцов. Репрезентативность образцов можно рассматривать в двух аспектах - процессуальном и специальном. С позиций уголовно-процессуального законодательства репрезентативность образцов обеспечивается соблюдением процедуры их получения, изъятия и направления на исследование. Эта процедура, в соответствии со ст. 231 (выемка), 240 (назначение экспертизы), 256 (основания получения образцов) УПК, предусматривает следующие обязательные действия:

- вынесение постановления о получении образцов или постановления об их выемке (если речь идет об экспертных образцах, которые будут исследоваться в рамках другой экспертизы);
- регистрацию факта изъятия образцов в протоколе следственного действия
- осмотра, следственного эксперимента, получения образцов, выемки;
- удостоверение следователем образцов (упаковка, маркировка, опечатывание);
- указание образцов в качестве объектов исследования в постановлении о назначении экспертизы.

Только такой порядок законодательство признает гарантирующим достоверность происхождения образцов. Специальный аспект репрезентативности образцов определяется тем, насколько полно и достоверно в них отображены свойства объекта-оригинала. Полнота отображения образцами свойств объекта, с одной стороны, зависит от характера самих этих свойств, их устойчивости, изменчивости, от реального состояния объекта-оригинала, а, с другой - от соблюдения рациональных способов получения, условий хранения и транспортировки, а также применяемых методик исследования образцов. Именно здесь основная точка приложения знаний и практических навыков специалиста. Специальные знания, используемые и применяемые специалистами, экспертами при получении образцов для сравнительного исследования, позволяют установить фактические обстоятельства преступления и принять обоснованные решения в ходе судебного разбирательства.

Анализ использования специальных познаний при получении образцов для сравнительного исследования позволяет прийти к выводу о том, что в природе образцов для сравнительного исследования необходимо выделить гносеологический, информационный и правовой (или, точнее, уголовно-процессуальный) аспекты. Гносеологический аспект образцов для сравнительного исследования заключается в том, что образцы являются одним из инструментов исследования как вещественных доказательств, так и фактических обстоятельств преступления с целью установления их связи с событием преступления. Гносеологический аспект охватывает собой сам процесс познания свойств образцов для сравнительного исследования, к которому применима схема информационного процесса познаний свойств и признаков образцов для сравнительного исследования.

Информационный аспект образцов для сравнительного исследования заключается в том, что через выявление признаков и свойств самого материального образования (материального объекта) и сравнение этих свойств и признаков с признаками и свойствами вещественного доказательства получают сведения о фактах, которые способствуют установлению обстоятельств, подлежащих обязательному доказыванию, и иных обстоятельств, имеющих значение для уголовного дела.

Правовой, а точнее, уголовно-процессуальный, режим образцов для сравнительного исследования как объектов судебной экспертизы неразрывно связан с понятием допустимости (законности процессуального порядка получения) таких образцов, что характеризует их с точки зрения законности их получения и соблюдения процессуального порядка проведения тех следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий, в ходе которых получены образцы для сравнительного исследования.

Данные аспекты исследования образцов для сравнительной идентификации при проведении судебных экспертиз в уголовном процессе неразрывны друг от друга - они

образуют единство понятия образцов для сравнительного исследования при проведении экспертизы. Именно правовой режим получения образцов для сравнительного исследования в конечном счете служит определенной гарантией достоверности той информации, которую несут в себе образцы для сравнительного исследования и которая проявляется в признаках образца, выражающих необходимые для производства экспертных исследований свойства. Какие именно признаки и свойства значимы для конкретного исследования, предопределяется задачами и предметом конкретной экспертизы, той цели, к которой стремится эксперт. Вышесказанное еще раз подтверждает суждение, в соответствии с которым гносеологический, информационный и правовой аспекты образцов для сравнительного исследования находятся в неразрывном единстве.

Список использованной литературы

1. Нургалиев Б.М., Кузнецов О.Г. Судебная экспертиза и оценочная деятельность в Республике Казахстан: теория и практика назначения// Известия ТулГУ. Экономические и юридические науки. Вып. 4. Ч. 2. Юридические науки. – Тула: ТулГУ, 2013.
2. Сахнова Т.В. Доказательственное значение специальных познаний // ЭЖ-Юрист. - 2004. - № 21. – С.21-25.
3. Казиев З.Г. Актуальные вопросы правового регулирования института специальных знаний в уголовном судопроизводстве и оперативно-розыскной деятельности в Республике Казахстан: дис. ... канд. юрид. наук. - Алматы, 1996.
4. Ржанникова С.С. Основы экспертно-криминалистической деятельности в МВД России: учебное пособие. – Екатеринбург: Уральский юридический институт МВД России, 2021. – 132 с.
5. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года No 231- V // <https://online.zakon.kz/>

УДК 343.2/.7(574)

ПОНЯТИЕ КОРЫСТНОГО МОТИВА В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Кайсаров А.Д. ЮКУ им. М. Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан

Аннотация. В статье анализируется проблема отсутствия легального определения понятия «корысть» и производных от него категорий в уголовном законодательстве Республики Казахстан. Отмечается, что, несмотря на активное использование законодателем таких терминов, как «корыстный мотив», «корыстные побуждения», «корыстные цели» и «корыстная заинтересованность», их содержание не раскрывается ни в УК РК 1997 года, ни в действующем УК РК 2014 года, что существенно осложняет квалификацию уголовных правонарушений и правоприменительную практику. На основе анализа статистических данных, доктринальных подходов, разъяснений Верховного Суда РК и взглядов отечественных и зарубежных ученых раскрывается многоаспектный характер корысти как оценочного признака уголовного правонарушения. Проводится разграничение понятий корысти и иной личной заинтересованности, выявляются их сходства и отличия. Делается вывод о необходимости формирования единообразного подхода к пониманию и применению данных категорий посредством нормативных постановлений Верховного Суда РК, направленных на обеспечение стабильности и эффективности уголовно-правового регулирования.

Ключевые слова: *корысть; корыстный мотив; корыстные побуждения; корыстные цели; корыстная заинтересованность; личная заинтересованность; оценочные признаки; квалификация преступлений; уголовное право; УК РК; правоприменительная практика.*

В уголовном законодательстве советского периода не было закрепления понятия «корысть». Так же, как и в УК РК 1997 года, и в ныне действующем УК РК 2014 года среди терминов, используемых в данных кодексах, нет разъяснения понятия «корысть». Однако при этом действующий УК РК [1] активно оперирует производными данного слова. В частности, в УК РК активно используется термин «корыстный мотив», из «корыстных побуждений», в «корыстных целях», «корыстной заинтересованности», но без их разъяснения. Без всякого сомнения, понимание содержания данных понятий, используемых в уголовном законе, имеет большое значение для квалификации содеянного. С определением корыстного мотива, корыстных побуждений, корыстных целей, корыстной заинтересованности связано также осуществление уголовного преследования и правосудия по уголовным делам в виду преобладания в Казахстане преступлений корыстной направленности в структуре преступности.

Так, например, за 2025 год в рамках противодействия мошенничеству разоблачена 61 кибергруппа, привлечено к уголовной ответственности 217 «дропперов». Арестовано и заблокировано 88 тыс. счетов онлайн-наркомагазинов [2]. По итогам первого полугодия 2025 года среди зарегистрированных преступлений зафиксировано 1,1 тысячи краж из квартир, 321 карманная кража и 1,5 тысячи случаев хищения транспортных средств. Полиция также отметила 112 случаев кражи цветных металлов и более 3 тысяч краж мобильных телефонов. Лидером по числу преступлений остаётся Алматы — 3,2 тысячи случаев, что на 29,1 процента меньше, чем годом ранее. На втором месте Астана с 1,9 тысячи краж (–20,7 процента), третья позиция у Карагандинской области — 991 случай (–15,7 процента). В первую пятерку также вошли Алматинская область (934 случая) и Шымкент (798 случаев) [3].

Соответственно, согласно статистическим данным по Казахстану корыстные преступления против собственности остаются не первый год лидирующими среди всех остальных. И это еще при том, что корыстная преступность характеризуется латентностью. Следовательно, для того, чтобы определить такой признак совершенного уголовного правонарушения, как корыстный мотив, корыстные побуждения, корыстные цели, корыстная заинтересованность необходимо понять, что означают данные побуждения и в первую очередь что означает сам термин «корысть». Обратимся к словарю для понимания корысти. Разъяснение термина «корысть» в словарях представлено как стремление к материальному благосостоянию, обогащению имеющее всё-таки порицающий характер, подчёркивая данное стремление как аномальное, порочное и несоответствующее общепринятым устоявшимся правилам поведения в обществе. В тоже время есть мнение, что корысть возможна тогда, когда человек не только стремится нажиться сам, но и тогда, когда он дает возможность нажиться другому, потому что и в том, и в другом случае присутствует стремление отдельных лиц к извлечению выгоды и именно выгоды материальной [4, с. 58].

Иначе говоря, корысть или корыстолюбие – это прежде всего желание, выраженное в активном стремлении получить личную выгоду, наживу [5, с.298]. Такое стремление продиктовано желанием человека улучшить свои существующие материальные потребности, т.е. корысть можно сказать является прямым продолжением заявляемых человеком своих потребностей [6]. Обратим внимание на то, что дореволюционные криминалисты считали, что, корысть хоть и присуща посягательствам на собственность, но их обязательным признаком она не является. Поскольку если, например, продукты были украдены для их раздачи бедным, то по факту это следовало бы оценивать как самовольное распоряжение чужим имуществом, так как корыстный мотив в данном случае отсутствовал. Например, В.В.

Есипов, в частности, мотив корысти разъяснял как «все те побуждения и стимулы, которые имеют своим основанием желание противозаконного обогащения» [7, с. 151]. В связи с этим возникает вопрос: личная заинтересованность и корысть – это одно и то же? Является ли их понимание одинаковым по содержанию? Дело в том, что личная заинтересованность как мотив уголовно-наказуемого поведения также, как и корысть не раскрывается в ст. 3 УК РК.

Согласно же разъяснениям Верховного Суда корыстный мотив злоупотребления должностными полномочиями может выражаться в получении выгод и преимуществ не только материального, имущественного характера, но и в иной личной заинтересованности в виде повышения по службе, стремления угодить руководству и т.п. [8].

Следовательно, законодатель тем самым стремится внести единообразное понимание личной заинтересованности вслед за разъяснениями личной заинтересованности и корысти в теории уголовного права. Нельзя не заметить определенной схожести в понимании корысти и личной заинтересованности: корысть направлена на удовлетворение личных эгоистических потребностей и личная заинтересованность – это тоже удовлетворение личных потребностей.

Но всё-таки при личном интересе не всегда может присутствовать характерный для корысти эгоизм. В отличие от корысти, личный интерес не всегда характеризуется проявлением высшей степени эгоизма, особенно, когда он обусловлен стремлением оказать услугу другому лицу или, когда отражает интересы юридических лиц.

Казахстанские исследователи Р.А. Барсукова, Ж.Ж. Кабдышева, А.И. Карипова проводят различие между мотивом корыстной заинтересованности и личной заинтересованностью в том, что корыстная «предполагает желание незаконно получить деньги, имущество, материальные блага, получить имущественную выгоду без незаконного изъятия государственного или иного чужого имущества и безвозмездного обращения его в свою собственность или в пользу других лиц или иную имущественную выгоду либо желание освободиться от выплат материальных обязательств.

Иная личная заинтересованность может выражаться в стремлении, извлечь выгоду неимущественного характера, руководствуясь такими побуждениями, как карьеризм, угодничество, протекционизм, семейственность, месть, ревность, зависть, желание приукрасить действительное положение вещей, оказание взаимных услуг, сокрытие своей некомпетентности» [9, с. 40]. Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И., подчеркивая стяжательскую и узкоэгоистическую содержательную или характеризующую основу корысти, под ней понимают «всегда порицаемое, аморальное, низменное побуждение, характеризующее поведение человека как частнособственническое, стяжательское, узкоэгоистическое» [10, с. 51].

Некоторые ученые совершенно справедливо обращают внимание на многоаспектный характер содержания корысти. Во-первых, корысть выражает отчетливо осознаваемое стремление человека к личной наживе, но не за счет собственного труда, а за счет обогащения чужим имуществом путем его незаконного изъятия в свою собственность. Во-вторых, корысть характеризуется своего рода стремлением избавиться от каких-либо материальных тягот. В-третьих, содержанием корысти является также и стремление обеспечить имущественное благополучие или выгоду не себе лично, а каким-либо другим лицам [11, с. 112].

Поэтому не случайно Верховный Суд РК прямо указывает на то, что убийство подлежит квалификации как совершенное из корыстных побуждений, если оно совершено с целью получения материальной выгоды для себя или других лиц (имущественных прав, права на жилище и т.д.), либо в целях избавления от материальных затрат (возврата имущества, долга, оплаты услуг, выплаты алиментов, выполнения материальных обязательств и платежей и т.п.) [12]. Следовательно, корысть является оценочным признаком уголовного правонарушения. Оценочные признаки присутствуют как в самом определении правонарушений, закрепленных в основных составах уголовных правонарушений, так и в их

квалифицирующих признаках. Поэтому очень важно определить методологию применения уголовной нормы «применительно к различному кругу возможных фактов, подлежащих юридической оценке, нежели определение понятия термина, используемого законодателем в качестве оценочной категории» [13, с. 105-106], поскольку на эффективность уголовно-правовой нормы влияет «ее реализация в конкретном правоприменении, позволяющем увидеть действенность данной правовой нормы» [14, с. 54].

Статья 3 УК РК, как и в целом УК не включает в себя раскрытие ни понятия корыстного мотива, ни корыстных побуждений, ни корыстных целей, ни корыстной заинтересованности, как и многих других определений [15, с. 150; 16, с.98; 17, с.121].

Казахстанское законодательство, по нашему мнению, нуждается в официальном разъяснении данных понятий. И наиболее подходящей формой для определения практики применения норм уголовного законодательства, содержащих корыстный мотив, корыстные побуждения, корыстные цели, корыстную заинтересованность, следует признать нормативные постановления Верховного Суда РК, принимаемые не для раскрытия понятийного аппарата, а для формирования единообразной практики применения законодательства. Необходимо закрепить в данных разъяснениях определения корыстного мотива, корыстных побуждений, корыстных целей, корыстной заинтересованности, которые крайне важны для правильного применения уголовного закона в различных жизненных ситуациях.

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Закон от 3 июля 2014 года № 226-V –URL: <https://online.zakon.kz/>
2. Уровень преступности снизился в Казахстане в 2025 году // <https://news.mail.ru/society/67402858/>
3. Данные правовой статистики КПСиСУ Генеральной прокуратуры Республики Казахстан – URL: <http://qamqor.gov.kz>
4. Сергеева Т.Л. Уголовно-правовая охрана социалистической собственности в СССР. / Отв. ред.: Васильев А.Н. - М.: Изд-во АН СССР, 1954. - 156 с.
5. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. – М.: «ИТИТехнологии», 2003. – 944 с.
6. Лукашов А.И. Категория корысти (корыстных побуждений) в уголовном праве Республики Беларусь – URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/>
7. Есипов В.В. Уголовное право. Часть особенная. Преступления против личности и имущества. - М.: Изд. Книжного маг. «Правоведение», 1910. - 216 с.
8. О практике рассмотрения некоторых коррупционных преступлений: Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 27 ноября 2015 года № 8. – URL: <https://online.zakon.kz/>
9. Барсукова Р.А., Кабдышева Ж.Ж., Карипова А.И. Уголовно-правовая и криминологическая борьба с коррупционно-должностными правонарушениями: Учебное пособие. – Нур-Султан: «Туран-Астана», 2019. – 86 с.
10. Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И. Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность. - М.: Юрид. лит., 1986. – 224 с.
11. Миненок М.Г., Миненок Д.М. Корысть. Криминологические и уголовно-правовые проблемы. - СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. - 367 с.
12. О квалификации некоторых уголовных правонарушений против жизни и здоровья человека: Нормативное постановление Верховного Суда РК от 11 мая 2007 года № 1 – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30105456

13. Сейтжанова Н.К. О способах разъяснения оценочных категорий, содержащихся в казахстанском уголовном законодательстве // «Наука и образование - важнейший фактор развития общества в современных условиях»: Материалы VII Международной научно-практической конференции. - Караганды: «Кент – LTD», 2020. – С.104-106.

14. Мицкая Е.В. Проблемы применения наказания в виде штрафа как основного наказания за преступление // Теория государства и права. - 2017. - № 4. - С.52-57.

15. Мицкая Е.В. Залог как условие освобождения от уголовной ответственности с установлением поручительства // Правовое государство: теория и практика. - 2016. - № 4. – С.148-153.

16. Мицкая Е.В. О понятии «фальсификация» и о фальсификации алкогольной продукции в частности // Юридическая мысль. - 2015. - №5 (91). С.95-104.

17. Мицкая Е.В., Чупров В.М. Противодействие угрозам возникновения немеждународных или внутренних вооруженных конфликтов по уголовному законодательству Казахстана // Юридическая мысль. - 2017. - №5 (103). - С.119-125.

УДК 343.2/.7:341.3

ВОПРОСЫ ОБСТАНОВКИ ВООРУЖЁННОГО КОНФЛИКТА КАК РАЗНОВИДНОСТЬ ОБСТАНОВКИ СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Оразай М. Н., ЮКУ им. М. Ауэзова, г.Шымкент, Казахстан

Аннотация. В статье исследуются проблемы уголовно-правового регулирования ответственности за преступления против мира и безопасности человечества в контексте имплементации норм международного права в законодательство Республики Казахстан. Анализируется эволюция соответствующих составов преступлений, их место и значение в системе уголовного права, а также особенности конструирования объективной стороны данных преступлений. Особое внимание уделяется пробелам национального уголовного законодательства, связанным с отсутствием в УК РК самостоятельного состава преступлений против человечества, охватывающего систематические и массовые нарушения прав человека. Проводится сравнительно-правовой анализ уголовного законодательства ряда зарубежных государств и международно-правовых актов, включая уставы международных трибуналов. Обосновывается необходимость учета обстановки, обусловленной вооружённым конфликтом, как уголовно-правового признака, влияющего на квалификацию деяний и степень их общественной опасности. Предлагается авторское определение обстановки вооруженного конфликта и направления формирования законодательства военного времени, направленного на повышение эффективности уголовно-правовой охраны мира и безопасности человечества.

Ключевые слова: преступления против мира и безопасности человечества; международное уголовное право; имплементация международных норм; вооружённый конфликт; обстановка вооружённого конфликта; военные преступления; преступления против человечества; уголовное законодательство РК; сравнительно-правовой анализ; законодательство военного времени.

Многие государства, опережая кодификацию международно-правовых норм об ответственности за преступления против мира и безопасности человечества, стали объединять эти нормы в самостоятельные разделы (главы). По этому пути пошел и казахстанский законодатель, предусмотрев в новом УК самостоятельную главу об этих преступлениях, включив в нее пятнадцать составов преступлений [1]. Из них шесть не

являются новыми - планирование, подготовка, развязывание или ведение агрессивной войны, производство или распространение оружия массового поражения, применение запрещенных средств и методов ведения войны, геноцид, экоцид и нападение на лиц или организации, пользующиеся международной защитой, а три состава преступления ранее были известны УК КазССР 1959 г.: пропаганда войны (ст.57), наемничество (ст.62-2) и нарушение национального и расового равноправия (ст.60).

В число обязательных признаков некоторых составов анализируемой группы преступлений входит предмет преступления. Как, например, это закреплено в действующем УК РК в ст. 162 и ч.2 ст. 163 УК - это химическое, биологическое и другие виды оружия массового поражения, запрещенные международным договором РК. Составы почти всех преступлений против мира и безопасности человечества являются формальными. Их объективная сторона в качестве обязательного признака включает только совершение общественно опасного деяния, а наступление общественно опасных последствий лежит за рамками состава. Исключение составляют квалифицирующие составы наемничества, нападение на лиц и организации, пользующиеся международной защитой, и возбуждение социальной, национальной, родовой, расовой или религиозной вражды. К смешанной конструкции можно отнести состав экоцида, где законодатель, характеризуя объективную сторону преступления, указал, что совершение этого деяния наказуемо при условии, что оно вызвало или способно вызвать определенное общественно опасное последствие - экологическую катастрофу.

Как справедливо отмечала Ж.О. Кулжабаева в отношении действующего УК РК, оно не содержит ряд преступлений, обычно совершаемых в период вооруженных конфликтов – нет ответственности за взятие заложников из гражданского населения во время вооруженных конфликтов; умышленное убийство граждан медицинского и духовного персонала [2]. Но в новом УК РК за данные преступные действия уже введена уголовная ответственность. При имплементации международных договоров во внутригосударственном законодательстве часто применяются такие методы трансформации международных норм как рецепция, адаптация и/или отсылка к тексту основополагающего международного документа. Так, в ходе разработки Уголовного кодекса Республики Казахстан законодатель, применяя лишь метод рецепции, не смог проявить гибкость к международным стандартам имплементации международных норм о преступлениях против мира и безопасности человечества. Это привело в результате к отсутствию в Кодексе ряда признаков преступления против человечества, составляющих целый комплекс преступлений в виде «систематических и массовых нарушений прав человека». Данный состав международного преступления предусматривает те признаки и элементы преступлений против человечества, которые не возможно включить в составы преступлений в виде агрессии, нарушений законов и обычаев войны или геноцида, хотя имеют с ними взаимосвязь (Статьи 15, 21, 22 Проекта кодекса преступлений против мира и безопасности человечества 1996 г.; пункт b ст.1

Конвенции о неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества от 26 ноября 1968 г.; и пункт с статьи 5 Статута Международного военного трибунала по Дальнему Востоку от 19 января 1949 г.). Более того, были бы также тщетными попытки находить соответствующие международно-правовые акты, указывающие на их прямую и открытую взаимосвязь. Такое утверждение обосновывается тем, что, например, военные преступления, согласно Женевским конвенциям 1949 г. и

Дополнительному Протоколу I 1977 г., не обязательно требуют систематичность и массовость в их совершении для того, чтобы инкриминировать содеянное, т.е. грубое нарушение законов войны в отношении даже одного лица может служить доказательством совершения военного преступления. Что касается геноцида, то систематические и массовые нарушения прав человека отличаются от него по нескольким своим признакам. В качестве подобных

признаков целесообразно указать этническую чистку, насильственное исчезновение, а также установление и поддержание в отношении лиц подневольного состояния. Более того, при геноциде определяющим условием является «полное или частичное физическое истребление», а систематические и массовые нарушения прав человека не предусматривают такое условие.

С другой стороны, систематические и массовые нарушения прав человека могут быть совершены как в мирное время, так и во время войны, значит, возможно в результате акта агрессии, нарушения законов и обычаев войны или одновременно с геноцидом. Поэтому многие страны, такие как Канада, Австралия, Соединенное Королевство Великобритании в своих Статусах о военных преступлениях, а также Франция в своем новом Уголовном кодексе имеют положения, предусматривающие наличие взаимосвязи данного состава преступления с другими преступлениями против мира и безопасности человечества. К тому же, Статус Международного Трибунала по Югославии и Устав Международного уголовного суда [3] также предусматривают взаимосвязь.

Разумеется, при определении признаков данного состава международного преступления в новом Уголовном Кодексе Республики Казахстан следовало бы учитывать и статью 21 Проекта Кодекса преступлений против мира и безопасности человечества 1996 г. В ней указаны такие признаки как убийство, пытки, установление или поддержание в отношении лиц подневольного состояние или принудительного труда, депортация или принудительное перемещение населения, преследование. Более того, имеется ряд региональных и иных международно-правовых актов, которые добавляют данному виду международного преступления новые признаки, такие как насильственное исчезновение (насильственная пропажа без вести) (Межамериканская конвенция о насильственных исчезновениях людей, 1994г.; Декларация ООН о защите людей от насильственного исчезновения, 1992, - Резолюция 47/133 Генеральной Ассамблеи ООН, принятая на 47-й сессии) и этническая чистка. В качестве сравнения в соответствии со ст.128 УК РБ «Преступления против безопасности человечества» депортация, незаконное содержание в заключении, обращение в рабство, массовое или систематическое осуществление казней без суда, похищение людей, за которым следует их исчезновение, пытки или акты жестокости, совершаемые в связи с расовой, национальной, этнической, принадлежностью, политическими убеждениями и вероисповеданием гражданского населения, наказываются лишением свободы на срок от семи до двадцати пяти лет или пожизненным заключением или смертной казнью. По ст. 135 УК РБ «Нарушение законов и обычаев войны» предусматривается наказание в виде ограничения свободы от трех до пяти лет или лишением свободы на срок от трех до семи лет за принуждение лиц, сдавших оружие или не имеющих средств защиты, раненых, больных, потерпевших кораблекрушение, медицинского, санитарного и духовного персонала, военнопленных, гражданского населения на оккупированных территориях или в районе военных действий или лиц, пользующихся во время военных действий международной защитой, к службе в вооруженных силах противника или к переселению, либо лишение их права на независимый и беспристрастный суд, либо ограничение права этих лиц на защиту в уголовном судопроизводстве. Причинение же указанным лицам тяжких телесных повреждений, истязание, проведение над ними (даже с согласия) медицинских, биологических и других экспериментов либо использование их для прикрытия своих войск или объектов от военных действий, либо захват и удержание таких лиц в качестве заложников, либо угон гражданского населения для принудительных работ, наказываются лишением свободы на срок от 5 до 15 лет (квалифицированный состав). Уже умышленное убийство указанных лиц (особо квалифицированный состав) наказываются лишением свободы на срок от 8 до 25 лет, или пожизненным лишением свободы, или смертной казнью [4].

По УК Республики Азербайджан в главе 16 о преступлениях против мира и безопасности человечества предусмотрена уголовная ответственность за рабство, т.е. полное или частичное осуществление в отношении человека правомочий, присущих праву собственности (ст. 106), а также лишение свободы в нарушение норм международного права (ст. 112). В главе 17 УК Азербайджана «Военные преступления» в рамках ст. 115 «Нарушение законов и обычаев войны» также устанавливается ответственность за содержание в качестве заложников. Особенностью современного уголовного законодательства Азербайджана также является установление ответственности за насильственное удержание человека, которым признается задержание, арест или похищение лица с целью лишения законной защиты на длительный срок по заданию, при поддержке или по согласию государства либо политической организации, и последующее отрицание факта лишения свободы или отказ от сообщения сведений о его участии либо местонахождении с максимальным наказанием в виде пожизненного лишения свободы (ст. 110) в главе 16 «Преступления против мира и безопасности человечества» [5].

По УК Таджикистана в главе о преступлениях против мира и безопасности человечества предусмотрена ответственность за умышленное нарушение норм международного гуманитарного права, совершенное в ходе вооруженного конфликта (п.«ж» ч.2 ст.403) [6].

По нашему мнению, формулировка статьи 163 УК РК о применении запрещенных средств и методов войны, запрещенных международным договором Республики Казахстан существенно ограничивает применение данной статьи к тем условиям, когда запрещенные средства или оружие будет применено, но не будет соответствующего договора Казахстана с государством, которое его применило. Новый УК РК не содержит понятия «обстановка, обусловленная вооружённым конфликтом». Есть понятие «боевых действий» и «действий, совершенных в военное время» в ст. 453 «Халатное отношение к службе», ст. 454 «Оставление погибающего военного корабля», ст. 455 «Сдача или оставление противнику средств ведения войны». В казахстанском уголовном праве обстановка совершения преступления отнесена к числу факультативных признаков объективной стороны состава преступления. Учёт её играет важную роль для правильной квалификации совершённого общественно опасного деяния, а, следовательно, она должна приниматься во внимание при применении уголовного закона в соответствии с его духом и буквой. По нашему мнению, обстановка, обусловленная вооружённым конфликтом, как разновидность обстановки совершения преступления, явившаяся следствием необходимости усиления ответственности за преступления, совершаемые в условиях вооруженного конфликта, находит свое отражение в нормах уголовных законов начиная с древних времен по настоящее время. Можно дать определение обстановки совершения преступления как ограниченной пространственно-временными рамками совершенного преступления системы взаимодействующих элементов реального мира, оказывающих влияние на степень общественной опасности совершенного в их условиях деяния, и приобретающей в этой связи уголовно-правовое значение. Иначе говоря, обстановка вооруженного конфликта — это совокупность факторов и условий, обусловленных вооруженным конфликтом, в которых совершается общественно опасное посягательство, и влияющих на степень и характер общественной опасности преступления. Вооруженный конфликт — это любое столкновение, противоборство, форма разрешения противоречий между государствами, народами, социальными группами с применением военной силы [7]. С учетом масштабов, политических и военно-стратегических целей, задач и других факторов вооруженный конфликт может принимать форму войны или иного международного вооруженного конфликта или вооруженного конфликта немеждународного характера. Изучение проблемы обстановки совершения преступления в зоне вооруженного конфликта в рамках признака состава преступления и выработки ее определения указывает на необходимость анализа различных понятий и положений уголовного права, среди которых

известные международному праву уголовному праву понятия, характеризующие вооруженный конфликт или имеющие к нему отношение: «военное время», «время боя», «район боевых действий», «боевая обстановка», «военные действия», «боевые действия», «боевые условия», «бой» и т.д. Зарубежные законодатели по иному отнеслись к учёту обстановки совершения преступления в зоне вооруженного конфликта. В их современном уголовном законодательстве обстановке, обусловленной вооруженным конфликтом, придается существенное значение при конструировании норм УК. Их изучение позволило выявить многообразные формы и виды исследуемой обстановки, которые можно классифицировать по трем большим группам:

1) временная характеристика обстановки в зоне вооруженного конфликта: время войны, военный период, время военных действий, время боевых действий, время боя, время сражения, время действия военного положения, время действия чрезвычайного положения, период вооруженного конфликта, время вооруженного конфликта, время международного или внутреннего вооруженного конфликта, и т.д.;

2) пространственная характеристика обстановки в зоне вооруженного конфликта: местность, объявленная на военном положении, район военных действий, поле сражения, зона военных действий, поле боя и т.д.;

3) содержательная характеристика обстановки в зоне вооруженного конфликта: условия военного времени, боевая обстановка, бой, условия военного положения, вооруженный конфликт, военные действия, боевые условия, обстановка, связанная с непосредственно существующей опасностью такой войны или вооруженного конфликта и т.д. Что очевидно вызывает необходимость выработки универсального для любой формы вооруженного конфликта уголовно-правового понятия обстановки в зоне вооруженного конфликта, которую нами предлагается именовать «обстановкой вооруженного конфликта».

В целом можно классифицировать все преступления, совершаемые в зоне вооруженного конфликта, по следующим основаниям:

1. По влиянию обстановки вооруженного конфликта на их совершение: а) обусловленные обстановкой вооруженного конфликта или на совершение которых она оказала влияние; б) совершаемые вне зависимости от ее наличия.

2. По субъекту совершения преступления: а) преступления, совершаемые участниками незаконных вооруженных формирований; б) преступления, которые совершаемые сотрудниками вооруженных сил, осуществляющих контртеррористическую операцию; в) преступления, совершаемые должностными лицами и сотрудниками местных органов власти и управления; г) преступления, совершаемые мирным населением.

Необходимость учета обстановки вооруженного конфликта как признака состава преступлений, совершаемых в условиях вооруженного конфликта, при квалификации преступлений, установлении уголовной ответственности и назначении наказания позволит определить следующие направления разработки законодательства военного времени:

1. Определение содержания законодательства военного времени. Оно должно устанавливать уголовно-правовой запрет на все преступления, совершаемые в зоне вооруженного конфликта, как международного, так и внутригосударственного характера.

2. Определение условий и оснований введения в действие законодательства военного времени. К условиям введения в действие законодательства военного времени следует отнести факт объявления войны, агрессию, начало военных или боевых действий, то есть факт возникновения международного или внутреннего вооруженного конфликта. Основанием введения в действие законодательства военного времени следует признать нормативно-правовую базу функционирования государства в условиях международного вооруженного конфликта или внутреннего вооруженного конфликта.

3. Определение формы законодательства военного времени, которое будет представлять собой комплекс соответствующих дополнений и изменений, предлагаемых для внесения в действующий УК РК.

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V// <http://www.online.zakon.kz/>
2. Кулжабаева Ж.О. Имплементация норм международного гуманитарного права в национальном законодательстве Республики Казахстан // Российский ежегодник международного права. - СПб, 2000. - С. 144-145.
3. Устав Международного уголовного суда, часть 2, статья 5(1), 1997 г.// Международное уголовное право в документах/ Сост. М.Б. Кудайбергенов. - Алматы, 1999. - Т. 3. - С. 152.
4. Уголовный кодекс Республики Беларусь / Вступ. ст. А.И. Лукашова, Э.А. Саркисовой. 2-е изд., испр. и доп. - Минск, 2001.
5. Сафаров Н.А. Преследование военных преступлений (вопросы Особенной части Уголовного кодекса Азербайджанской Республики)// Законность. - 2002. - № 2. - С.39-44.
6. Уголовный кодекс Республики Таджикистан. - СПб., 2001.
7. Военная энциклопедия: В 8 т. - М.: Воениздат, 1989. - Т.2. - С. 310.

УДК 343.24:343.13(574)

КОНФИСКАЦИЯ: РАЗЛИЧИЯ ПО УК РК И УПК РК

Меирбек Н. С., ЮКУ им. М. Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан

Аннотация. В статье анализируется институт конфискации имущества в уголовном законодательстве Республики Казахстан в контексте имплементации международно-правовых стандартов, закрепленных в конвенциях ООН, ОЭСР и иных международных актах. Рассматривается эволюция понятия конфискации, ее правовая природа, признаки и функции, а также особенности нормативного закрепления конфискации имущества в статье 48 УК РК 2014 года. Особое внимание уделяется новелле казахстанского уголовного законодательства — конфискации имущества до вынесения приговора суда как мере уголовно-правового воздействия. Анализируются проблемы правоприменительной практики, связанные с обязательным назначением конфискации по отдельным составам преступлений против собственности, соотношением конфискации и возмещения вреда потерпевшему, а также процессуальными пробелами в регулировании порядка принятия судебных решений о конфискации. Обосновывается необходимость совершенствования уголовно-процессуального законодательства в целях обеспечения баланса публичных и частных интересов, защиты прав потерпевших и повышения справедливости правосудия.

Ключевые слова: конфискации имущества; уголовное право Республики Казахстан; международные стандарты; меры уголовно-правового воздействия; конфискации до вынесения приговора; возмещение вреда; преступления против собственности; уголовно-процессуальное право; права потерпевших; судебная практика.

Конвенция ООН определяет «конфискацию» как окончательное лишение имущества по постановлению суда или иного компетентного органа. Аналогичное определение

содержится в статье 2 Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности 2000 года. Похожий подход применяется и в Конвенции ОЭСР по борьбе с подкупом иностранных должностных лиц при осуществлении международных сделок 1997 года (пункт 22 Комментариев к Конвенции от 21 ноября 1997 года). Такое гибкое определение конфискации дает возможность охватывать случаи как конфискации в уголовно-правовом порядке, так и гражданской конфискации, не основывающейся на осуждении лица.

В Конвенции Организации Объединённых Наций против коррупции и Конвенции против транснациональной организованной преступности государствам рекомендовано имплементировать конфискацию имущества до вынесения приговора как меру уголовно-правового воздействия. Казахстан ратифицировал данные Конвенции. В силу этого уголовное законодательство Республики Казахстан, развиваясь в соответствии с международными стандартами и с учетом современных отечественных реалий, было изменено путём введения такого уголовно-правового института, как конфискация имущества до вынесения приговора суда.

В новом Уголовном кодексе Республики Казахстан (далее - УК РК) 2014 года положения о конфискации имущества закреплены в статье 48 и представляют собою самую обширную и подробную регламентацию за всю историю уголовного законодательства Казахстана. В первой части данной статьи закреплено: «Конфискация имущества есть принудительное безвозмездное изъятие и обращение в собственность государства имущества, добытого преступным путем либо приобретенного на средства, добытые преступным путем, а также имущества, являющегося орудием или средством совершения уголовного правонарушения» [1].

Б.С. Цамараев к признакам конфискации имущества относит:

- принудительность конфискации;
- безвозмездность конфискации;
- поступление имущества в результате конфискации в собственность государства.

Принудительность конфискации выражается в том, что при вступлении обвинительного приговора суда в силу имущество, подлежащее конфискации, изымается у осужденного или иных лиц независимо от их воли и желания.

Безвозмездность конфискации заключается в том, что стоимость изъятого имущества не компенсируется, и оно не заменяется иным имуществом. Поступление имущества в результате конфискации в собственность государства означает, что правомочия владения, пользования и распоряжения в отношении конфискованного имущества осуществляет государство в лице уполномоченных государственных органов» [2, с. 267].

Впервые в отечественном уголовном праве конфискации подлежит не все имущество виновных, а лишь то, которое добыто преступным путем. Как отмечает Ж. Кумарбеккызы: «Вуголовном законодательстве содержание конфискации имущества было основательно пересмотрено: государство отказалось от полной конфискации, оставив лишь конфискацию имущества, добытого преступным путем либо приобретенного на средства, добытые преступным путем» [3, с.61]. В числе имущества, подлежащего конфискации, называются деньги имущество:

- 1) полученные в результате совершения уголовного правонарушения, и любые доходы от этого имущества, за исключением имущества и доходов от него, подлежащих возвращению законному владельцу;
- 2) имущество, полученное в результате совершения уголовного правонарушения, и доходы от этого имущества были частично или полностью превращены или преобразованы;
- 3) используемые или предназначенные для финансирования или иного обеспечения экстремистской или террористической деятельности либо преступной группы;
- 4) являющиеся орудием или средством совершения уголовного правонарушения;

5) полученные в результате совершения уголовного правонарушения, и любые доходы от этого имущества, переданные в собственность других лиц.

Соответственно, впервые в тексте закона записано, что конфискации подлежат деньги и имущество, а также перечислено имущество, подлежащее конфискации. Довольно прогрессивным является положение о том, что в случае невозможности конфискации имущества вследствие его использования, продажи или по иной причине, конфискуется денежный эквивалент этого имущества. Если по делу отсутствуют сведения о преступном характере происхождения имущества либо оно вообще не установлено, конфискация не назначается, в том числе по статьям Особенной части УК, предусматривающим обязательное назначение данного вида дополнительного наказания. Конфискация не может быть обращена на имущество, указанное в ч. 5 ст. 48 УК. Изъятие орудия и средства преступления; вещей, используемых или предназначенных для финансирования или иного обеспечения экстремистской или террористической деятельности либо преступной группы, подлежат конфискации, целью которой является превенция уголовных правонарушений [4, с. 181].

В случае, если будет установлен преступный характер происхождения имущества, не подлежащего конфискации по требованиям указанной нормы, в соответствии с положениями ч. 3 ст. 48 УК подлежит взысканию в доход государства его стоимость в денежном выражении с обоснованием в приговоре принятого судом решения.

В Нормативном постановлении Верховного Суда Республики Казахстан от 8 декабря 2017 года № 11 «О некоторых вопросах судебной практики по применению законодательства о террористических и экстремистских преступлениях» содержатся следующие разъяснения: «В отношении лиц, признанных виновными в совершении уголовных правонарушений, предусмотренных статьями 170; 171; 173, 182, 184, 255, 256, 257, 258, 259, 270 УК, суду в соответствии с пунктами 1); 2), 3) ч.2 ст.48 УК РК необходимо решать вопрос о конфискации денег, ценностей и иного имущества, полученных в результате совершения указанных преступлений, и любых доходов от этого имущества; денег, ценностей и иного имущества, в которые это имущество и доходы от него были частично или полностью превращены или преобразованы; денег, ценностей и иного имущества, используемых или предназначенных для финансирования терроризма, экстремизма, организованной группы, незаконного вооруженного формирования, преступного сообщества (преступной организации). Исходя из положения п.4 ч.2 ст.48 УК судом должно быть принято решение о конфискации принадлежащих подсудимому орудий или иных средств совершения уголовного правонарушения» [5].

Другая новелла, связанная с конфискацией – это ее определение не только как дополнительного вида уголовного наказания, но и как меры уголовно-правового воздействия. Так в соответствии с частью 4 статьи 48 УК РК «В случаях, предусмотренных разделом 15 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (далее УПК РК), конфискация имущества может применяться по решению суда как мера уголовно-правового воздействия» [1]. Так, в статье 667 УПК РК сказано, что «в случаях, когда подозреваемый, обвиняемый объявлены в международный розыск либо в отношении них уголовное преследование прекращено на основании пунктов 3), 4) и 11) части 1 статьи 35 УПК, лицо, осуществляющее досудебное расследование, при наличии сведений об имуществе, полученном незаконным путем, возбуждает производство о конфискации имущества в порядке, установленном настоящей главой» [6].

В большинстве случаев в санкциях статей УК по преступлениям, совершенным совершенным против собственности, предусмотрены императивные нормы по конфискации имущества. Если рассмотреть статью 188-1 УК РК (скотокрадство), то по всем частям, независимо от тяжести преступления и объема нанесенного ущерба, предусматривается наказание с обязательной конфискацией имущества, что не оставляет никакой возможности для своевременного возмещения нанесенного ущерба. Согласно части 1 статьи 48 УК РК под

конфискацией имущества понимается принудительное безвозмездное изъятие и обращение в собственность государства, имущества, находящегося в собственности осужденного, добытого преступным путем либо приобретенного на средства, добытые преступным путем. В обоих случаях имущество, подлежащее конфискации по преступлениям против собственности фактически является собственностью потерпевшего, однако в силу закона не возвращается законному владельцу, а передается в собственность государства. В таких случаях невозможно говорить о качественном отправлении правосудия. Да, судебный акт может быть законным, но можно ли его назвать справедливым? Нарушенные права человека не восстанавливаются, а понесенный ущерб не возмещается. В итоге, львиная доля ущерба, причиненного преступлением против собственности, остается невозмещенной. В данной связи предлагается в рамках досудебного производства, при признании вины подозреваемым, по ходатайству потерпевшего предусмотреть право на возмещение ущерба конфискованным имуществом в порядке ст. 161 УПК РК по постановлению лица, осуществляющего досудебное расследование, утверждаемое прокурором. Иначе говоря, до вынесения приговора у потерпевшего должно быть право на обращение к лицу, осуществляющее досудебное расследование, обратиться с ходатайством о возмещении ущерба. Кроме того, предусмотреть обязанность суда при вынесении приговора в первую очередь рассматривать вопросы возмещения ущерба конфискованным имуществом до принятия решения о конфискации имущества в доход государства.

На что хотелось бы еще обратить внимание: решение судьи о конфискации до вынесения приговора может быть обжаловано и опротестовано в порядке, предусмотренном УПК, то есть, как нам видится, в течение 15 суток со дня провозглашения постановления, а подозреваемым, находящимся под стражей, в тот же срок с момента получения копии постановления. Однако УПК не предусмотрено, каким судьей рассматриваются ходатайства прокурора о конфискации имущества, обычным судьей или следственным судьей, т.к. в случае рассмотрения ходатайств о конфискации имущества следственным судьей постановления апелляционной инстанции по данному вопросу не могут быть обжалованы в кассационном порядке (ст. 448 УПК). В связи с этим, предлагаем законодателю внести изменения в ст. 55 УПК и включить в полномочия следственных судей вопрос о конфискации имущества в порядке раздела 15 УПК, либо дать разъяснение, что к иным полномочиям относится и вопрос о разрешении ходатайства прокурора о конфискации имущества, полученного незаконным путем, до вынесения приговора.

Таким образом, конфискация имущества в этом понимании характеризуется следующими специфическими признаками, отличающими ее от остальных иных мер уголовно-правового характера:

- 1) она не является самостоятельной формой реализации уголовной ответственности;
- 2) не является и альтернативной наказанию мерой, и всегда сочетается с наказанием;
- 3) может сочетаться как с основным видом наказания, так и с совокупной мерой, то есть с основным и дополнительными видами наказаний;
- 4) может назначаться и при применении таких иных мер уголовно-правового характера, как отсрочка отбывания, беременным женщинам и женщинам, имеющим малолетних детей;
- 5) объектом ее воздействия являются имущество, полученное в результате преступления, имущество, используемое либо предназначенное для определенной в законе преступной деятельности, а также орудия и иные средства совершения преступления;
- 6) может выступать в качестве меры уголовно-правового характера, ограничивающей имущественные права осужденного или третьих лиц (только в той части, которая касается конфискации находящегося в законном владении имущества).

В отличие от прежнего уголовного законодательства в статье 48 УК РК не предусмотрена конфискация имущества, приобретенного подсудимым законным путем, и не отражено, за какие преступления может быть назначена конфискация имущества. Вследствие

этого суд может применить конфискацию имущества только в случае, если данный вид дополнительного наказания предусмотрен санкцией статьи (части статьи), по которой квалифицировано преступление, и в отношении денег и иного имущества, перечисленных в ст. 48 УК РК. Находящееся в собственности осужденного или переданное им другим лицам имущество, приобретенное законным путем, конфискации не подлежит. Общий правовой анализ норм о конфискации имущества позволяет сделать вывод, что этой мере наказания присущи специальные функции:

- функция лишения виновного собственного имущества, в том числе полученного в результате уголовного правонарушения; функция восстановления и упорядочивания нормативной основы отношений собственности и нормальной экономической деятельности; функция устранения экономической основы терроризма, экстремизма и организованной преступности; функция изъятия орудия и иных средств совершения преступлений; функция обеспечения возмещения ущерба, причиненного преступлением; фискальная функция, то есть обращение вышеуказанного имущества в собственность государства.

Если говорить о конфискации имущества как меры уголовно-процессуального принуждения, то следует отметить, что в «чистом виде» конфискация имущества в указанном качестве не предусмотрена ни нормами уголовно-процессуального закона, нет, на сей счет, и теоретических изысканий.

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Закон от 3 июля 2014 года № 226-V // <https://online.zakon.kz/>
2. Цамараев Б.С. Конфискация имущества как иная мера уголовно-правового характера // Молодой ученый. - 2016. - № 19(123). - С. 266-268.
3. Кумарбеккызы Ж. Законодательная регламентация и практика назначения наказаний в виде штрафа и конфискации имущества за коррупционные преступления в Республике Казахстан // <https://academy-ger.kz/uploads/4e63cc5688d7e7dc42bb69fd5f75f166.pdf>
4. Омаров Е.А., Кумарбеккызы Ж. Правовая природа конфискации имущества по уголовному законодательству Республики Казахстан // Вестник института законодательства и правовой информации РК. – 2021. - № 1(64). – С.173-183.
5. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 8 декабря 2017 года № 11 «О некоторых вопросах судебной практики по применению законодательства о террористических и экстремистских преступлениях» // <https://online.zakon.kz/>
6. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года No 231- V // <https://online.zakon.kz/>

УДК 343.3

ОТЛИЧИЕ ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ ДОЛЖНОСТНЫМИ ПОЛНОМОЧИЯМИ ОТ ПРЕВЫШЕНИЯ ВЛАСТИ

Акылбеков А.Б., ЮКУ им. М. Ауэзова, г.Шымкент, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические проблемы квалификации должностных преступлений, связанных со злоупотреблением должностными полномочиями и превышением власти или должностных полномочий по уголовному законодательству Республики Казахстан. Анализируются социальная природа должностных преступлений, их общественная опасность и негативное влияние на авторитет

государственной власти и экономическое развитие страны. Особое внимание уделяется разграничению составов преступлений, предусмотренных статьями 361 и 362 УК РК, выявлению их общих и отличительных признаков по объекту, субъекту, объективной и субъективной сторонам. Исследуется значение понятий «вопреки интересам службы», «служебные полномочия» и «власть», а также роль корыстной и иной личной заинтересованности как обязательного признака злоупотребления должностными полномочиями. Обосновывается вывод о производном характере превышения власти по отношению к злоупотреблению полномочиями и о сложности использования мотива в качестве самостоятельного критерия разграничения указанных составов преступлений в правоприменительной практике.

Ключевые слова: должностные преступления; злоупотребление должностными полномочиями; превышение власти; превышение должностных полномочий; должностное лицо; служебные полномочия; власть; корыстный мотив; личная заинтересованность; квалификация преступлений; УК РК.

Должностные преступления относятся к социальному явлению, к основным причинам которого относятся жизненные условия действия людей. С целью своевременного пресечения и недопущения фактов, связанных со злоупотреблением полномочиями, должностные лица подвержены постоянной проверке их деятельности, в том числе проверка на полиграфе, психологическое тестирование, повышение прозрачности в их действиях, предоставление систематической отчетности и пр. Деяния должностного лица в случае злоупотребления служебными полномочиями являются опасными для общества, оказывают негативное влияние на авторитет власти государства и экономическое развитие страны. Под понятием «вопреки интересам службы» понимается то, что должностное лицо использует служебные полномочия, совершая действия, которые не являются служебной необходимостью и по сути своей противоречат задачам, для достижения коих данное лицо было наделено соответствующими полномочиями.

Злоупотребление должностными полномочиями (ст.361 УК РК [1]) имеет очень большую схожесть с превышением власти или должностных полномочий (ст. 362 УК РК). Поэтому неудивительно, что в научной среде поднимался вопрос о нецелесообразности существования этих составов в качестве отдельных статей уголовного закона, подразумевая необходимость их слияния в единый обобщенный состав преступления [2, с. 196]. Так, К.А. Греков считает, что злоупотребление полномочиями - это один из случаев превышения полномочий и большое число проблем, связанных в правоприменительной практике с квалификацией деяний по этим статьям, и говорит, что одно и то же деяние можно квалифицировать и как злоупотребление, и как превышение полномочий [3, с. 115-117].

Действительно, объект злоупотребления и превышения полностью совпадает. Основным непосредственным объектом этих двух преступлений является нормальная деятельность определенного органа государственной службы. Даже совершенное один раз злоупотребление должностными полномочиями лицо будет подлежать уголовной ответственности. В качестве дополнительного объекта признаются права и свободы физических и юридических лиц, а также государства. Идентичным является и субъект этих преступлений, каковым признается должностное лицо. Однако, различия в рассматриваемых составах преступлений обнаруживаются в характеристике объективных признаков. Как пишет А. Агыбаев, превышение власти или должностных полномочий является одним из особых видов злоупотребления должностными полномочиями [4]. Злоупотребление должностными полномочиями предполагает применение лицом собственных служебных обязанностей с целью извлечения выгоды, которая чаще всего является материальной. Действия виновного должностного лица совершаются в результате наличия у него корыстного мотива, реализация которого приводит к нарушению прав организаций либо

граждан, определенных на законодательном уровне. К обязательному признаку злоупотребления должностными полномочиями относятся личная и корыстная заинтересованность лица. Корыстная заинтересованность предполагает наличие стремления совершить противоправное действие с целью извлечения материальной выгоды, которая имеет имущественный характер, часто не имеющей связи с безвозмездным неправомерным обращением чужого имущества в собственную пользу. Личная заинтересованность выражается в стремлении извлечения выгоды, которая имеет неимущественный характер. В отношении последствий умысел виновного часто бывает неопределенным, когда лицо предвидит вредные последствия, их размер лишь в общих чертах, но желает либо допускает любые из возможных последствий [5, с. 36].

Важно отметить, что злоупотребление должностными полномочиями является преступлением с материальным составом. В отличие от признаков объективной стороны преступления, доступных для непосредственного восприятия другими лицами, признаки субъективной стороны недоступны для непосредственного наблюдения и устанавливаются на основании показаний, данных лицом, а также на основании анализа и оценки объективных признаков преступления [6, с. 87]. Субъективная сторона злоупотребления должностными полномочиями характеризуется умыслом. Он может быть как прямой, так и косвенный. Полномочия должностного лица определяются его компетенцией, установленной в соответствующих законах, положениях, уставах, инструкциях, приказах и других нормативных актах, в которых регламентируются права и обязанности лица, занимающего ту или иную должность [7, с. 14].

Основное отличие этого вида преступления от состава должностного злоупотребления (ст.361 УК РК) состоит в том, что при должностном злоупотреблении незаконное действие совершается в рамках обычного круга деятельности должностного лица; при превышении, напротив, действие фактически явно выходит за эти пределы прав и полномочий [4].

Из этого высказывания можно сделать вывод, что злоупотребление должностными полномочиями УК РК превращается из простого нарушения установленных законодателем норм в серьезное преступление, которое предусматривает наказание по Уголовному кодексу, при следующих обстоятельствах:

1. Если виновное лицо имело соответствующие полномочия, то есть могло отдавать распоряжения, предусматривающие обязательное исполнение.
2. Когда нарушение было напрямую связано с личными интересами лица. Это означает, что человек воспользовался своим служебным положением для улучшения положения знакомых лиц либо для личного обогащения.
3. Если полномочия были использованы не в интересах того, ради чего лицо ими наделялось. По соответствующим нормативным актам и законам всегда можно определить интересы, ради которых лицо получило полномочия, поэтому при их использовании также можно определить, насколько правильно они были применены

Превышение власти и должностных полномочий является производным, исходит от злоупотребления должностными полномочиями. Поскольку, действительно, превышение власти и должностных полномочий возможно лишь при наличии у лица этой самой власти и полномочий, а также этим лицом осуществляется их неправомерное использование. В п. 13 постановления Пленума Верховного Суда СССР «О судебной практике по делам о злоупотреблении властью или служебным положением, превышении власти или служебных полномочий, халатности и должностном подлоге» от 30 марта 1990 г. сказано: «При отграничении злоупотребления властью или служебным положением от превышения власти или служебных полномочий судам следует исходить из того, что в первом случае должностное лицо незаконно, вопреки интересам службы использует предоставленные ему законом права и полномочия, а во втором - совершает действия, явно выходящие за пределы его служебной компетенции (которые относятся к полномочиям другого должностного лица

либо могли быть совершены самим должностным лицом только при наличии особых обстоятельств, указанных в законе или подзаконном акте, а также действия, которые никто и ни при каких обстоятельствах не вправе совершить)» [8].

Вместе с тем, при совершении обеих рассматриваемых преступлений имеет место противоправное использование предоставленных законом лицу власти и должностных полномочий. Различие заключается в содержании самого этого противоправного использования предоставленных должностному лицу инструмента воздействия во вне. В первом случае, то есть при злоупотреблении, предоставленный законом инструмент воздействия во вне используется для совершения действий, запрещенных законом. Во втором случае, то есть при превышении, инструмент воздействия во вне используется за пределом круга, очерченного для должностного лица законом. Под служебными полномочиями следует понимать права и обязанности, которыми лицо наделено законом или иным нормативно-правовым актом в соответствии с занимаемой должностью. Использование должностным лицом своих служебных полномочий подразумевает использование им предоставленных законных полномочий в незаконных целях, т.е. должностное лицо не выходит за рамки предоставленных ему полномочий, преступными являются способ и цели использования этих полномочий [9, с. 10].

Использованием служебных полномочий признаются только те действия должностного лица, которые осуществлены в пределах его служебной компетенции, в границах прав и обязанностей, возложенных на него законом, и допущенного к исполнению функций по должности. Совершение деяния, не входящего в полномочия (компетенцию) должностного лица, не может рассматриваться как злоупотребление должностными полномочиями [10].

Еще одним существенным признаком, разграничивающим рассматриваемые преступления, является использование в статье 362 УК РК понятия власти. Как мы установили ранее, понятие «власть» значительно шире понятия «должностные полномочия». Более того, должностные полномочия являются одним из составляющих элементов власти. Так, например, в процессе использования лицом своей власти реализуются не только должностные полномочия, предусмотренные перечнем его функциональных обязанностей, но и могут выполняться действия, приниматься решения, которые прямо не прописаны в должностных инструкциях. Особенно это ярко проявляется при каких-либо неординарных или чрезвычайных ситуациях, когда лицо бывает обязано принимать какие-либо решения для разрешения возникшей ситуации. Причем, на наш взгляд, в таких случаях наличие у данного лица властных полномочий наделяет его не только правом, но и обязанностью принятия решений. Власть часто выражается в проявлении воли отдельного должностного лица, которая получает свое оформление в виде распоряжений, решений, команды. Владелец власти выражая свою волю в виде указанных актов принуждает своих подчиненных действовать соответствующим образом. При этом само лицо может не принимать участия в этих действиях.

Из сказанного следует, что действия виновного при превышении могут выходить не только за пределы его конкретных полномочий, но и за пределы предоставленной законом власти. Кроме того, совершение злоупотребления должностными полномочиями возможно посредством бездействия. В данном случае должностное лицо умышленно не исполняет свои обязанности из корыстной или иной личной заинтересованности, что объективно противоречит целям и задачам, для достижения которых оно было наделено соответствующими полномочиями. Это может иметь место в случаях, когда должностное лицо намеренно не выполняет действий, выполнить которые он обязан в силу возложенных на него законом полномочий.

Таким образом, существуют определенные трудности при разграничении таких преступлений, как злоупотребление должностными полномочиями и превышение

должностных полномочий. Они имеют ряд общих признаков: посягают на один объект, их субъектом может быть только должностное лицо, оба преступления могут быть совершены только умышленно, общественно опасные последствия этих деяний сформулированы законодателем одинаково. Но при злоупотреблении виновный действует в формальных пределах своих должностных полномочий, а при превышении он выходит за эти пределы. Отличие злоупотребления должностными полномочиями от превышения полномочий можно легко объяснить по действующему уголовному кодексу РК. По статье 361 УК РК злоупотребление описывается использованием своих служебных полномочий должностным лицом, когда это деяние было совершено из корыстной либо личной заинтересованности, а также повлекло серьезное нарушение прав и законных интересов общества. В случае превышения должностных полномочий, в отличие от злоупотребления, совершаемые действия не находятся в компетенции нарушителя. В злоупотреблении мотив является обязательным признаком (корысть либо другая личная заинтересованность; неимущественный и имущественный мотив) в отличие от превышения, которое относится к преступлению, в котором отсутствие либо наличие мотива в квалификации не имеет существенного значения. Но мотив в качестве критерия, позволяющего разграничить составы злоупотребления и превышения должностных полномочий, имеет условный характер.

Злоупотребление совершается лишь при наличии мотива, а превышение – с наличием либо отсутствием мотива. Другими словами, злоупотребление и превышение могут совершаться, к примеру, из корыстного побуждения, что приводит к рассмотрению мотива в качестве относительного критерия для разграничения данных деяний.

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года №226-V // https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=31575252
2. Соловьев О.Г., Авдеев О.Ю. Конструирование диспозиции уголовно- правовой нормы: особенности использования приемов законодательной техники // Юридические записки Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова. - Ярославль: Ярославский государственный университет им. П.Г. Демидова, 2011. - С. 194–201.
3. Греков К.А. Соотношение категорий «злоупотребление должностными полномочиями» и «превышение должностных полномочий» в уголовном праве России // Юристы-Правоведь. - 2007. - №2 (21). - С. 115–117.
4. Агыбаев А. Двойная ответственность // <https://online.zakon.kz/>
5. Попова-Логачева Ю.П. Преступления коррупционной направленности: учебное пособие. - Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2019. — 223 с.
6. Попова Ю.П. Служебные преступления: учебное пособие. - Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2010. — 336 с.
7. Семернева Н.К. Квалификация преступлений (части Общая и Особенная): научно-практическое пособие. – Екатеринбург: Издательство Уральской юридической академии, 2019. – 296 с.
8. Постановление Пленума Верховного Суда СССР «О судебной практике по делам о злоупотреблении властью или служебным положением, превышении власти или служебных полномочий, халатности и должностном подлоге» от 30 марта 1990 г. // www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_11182/
9. Методические рекомендации по разграничению коррупционных правонарушений и управленческих ошибок. 2-издание (переработанное и дополненное) / А.С. Шакаримов, Б.Ж. Сагымбеков, К.Ж. Баетов, Т.М. Мукатаев, Т.Г. Маханов, Н.С.Элімқұлов; Под общ. ред. Г.К. Шушиковой. - Косшы: Академия правоохранительных органов, 2021. – 31 с.

10. Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан от 11 мая 2007 года №1 «О квалификации некоторых уголовных правонарушений против жизни и здоровья человека» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P07000001S>

УДК 332.1(574):330.322

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ НОВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Курбанбаева Ш., Yessenov University, Ақтау қ.
Научный руководитель: Абдешов Д.Д., к.э.н., ассоц. профессор

***Аннотация.** В статье представлен комплексный анализ динамики и факторов, определяющих инвестиционную привлекательность (ИП) регионов Республики Казахстан на современном этапе. Актуальность исследования обусловлена стратегической необходимостью диверсификации экономики и обеспечения равномерного территориального развития. Показано, что, несмотря на полный переход от директивного к либеральному инвестиционному климату, сохраняется выраженная региональная диспропорция в привлечении капитала. Основное внимание уделено теоретическим и методологическим аспектам оценки ИП, включая необходимость двухуровневого (регион/отрасль) подхода и интеграции современных ESG-принципов и "зеленой" экономики. Сделан вывод о том, что устойчивое повышение ИП регионов требует не только совершенствования государственной поддержки, но и активного использования их уникальных конкурентных преимуществ, а также снижения нефинансовых рисков.*

***Ключевые слова:** инвестиционная привлекательность, региональная инвестиционная политика, инвестиционный потенциал, инвестиционный риск, региональное развитие, ESG-принципы, методология оценки.*

В условиях глобальной конкуренции и необходимости отхода от сырьевой зависимости, инвестиционная привлекательность регионов Казахстана становится ключевым фактором, определяющим темпы экономического роста, уровень жизни населения и устойчивость национальной экономики. Способность региона генерировать и эффективно использовать инвестиции — как внутренние, так и внешние — напрямую влияет на его конкурентоспособность. Исторически инвестиционная деятельность в Казахстане претерпела значительную трансформацию: от директивного планирования советского периода к формированию полноценного либерального (свободного) инвестиционного климата. Это означает, что сегодня инвесторы самостоятельно выбирают наиболее привлекательные объекты, руководствуясь исключительно экономической целесообразностью, а отношения между инвестором и субъектом предпринимательства регулируются договорным правом. Несмотря на институциональные преобразования, практические исследования и статистические данные показывают несоответствие между потенциалом регионов и фактическим объемом инвестиционных отношений. Привлечение капитала в Казахстане характеризуется следующими проблемами:

1. Региональная диспропорция: инвестиции концентрируются в финансово-промышленных центрах (Алматы, Астана) и сырьевых регионах (Атырауская, Мангистауская области), тогда как области с сильным аграрным или обрабатывающим потенциалом могут испытывать хронический дефицит капитала.

2. Недостаточная проработанность механизма инвестирования: отсутствие прозрачных и унифицированных региональных стандартов, а также сложности в получении разрешительной документации (административные барьеры).

3. Высокий уровень инвестиционных рисков: инвесторы, особенно зарубежные, по-прежнему сталкиваются с высокими политическими, административными и финансовыми рисками, включая инфляционную неустойчивость [1].

Таким образом, главной задачей Правительства и региональных исполнительных органов становится выработка активной региональной инвестиционной политики, направленной на создание подходящих условий для всех участников рынка. Инвестиционная привлекательность (ИП) — это комплексная экономическая категория, отражающая целесообразность, эффективность и уровень риска капиталовложений в конкретный регион (или отрасль) по сравнению с альтернативными вариантами. ИП всегда является функцией двух ключевых элементов:

$$\text{ИП} = \frac{\text{Инвестиционный потенциал}}{\text{Инвестиционный риск}}$$

Где инвестиционный потенциал - это совокупность объективных факторов, ресурсов и возможностей региона, включая природные, трудовые, производственные, инфраструктурные и финансовые ресурсы. А инвестиционный риск - это вероятность возникновения потерь (финансовых, репутационных, временных) или недополучения запланированной прибыли [2, с.68].

Современная парадигма инвестирования, особенно в развитых странах, ориентирована на ESG-принципы (Environmental, Social, Governance) и "зеленую" экономику. Это актуализирует необходимость включения экологических и социальных критериев в процесс оценки

ИП регионов Казахстана:

- экологический фактор (E): степень антропогенного воздействия, выбросы, рациональность использования водных ресурсов. Регионы, демонстрирующие активные программы по снижению экологического следа, становятся более привлекательными для ответственных инвесторов, использующих "зеленые" облигации и другие инструменты устойчивого финансирования.
- социальный фактор (S): качество человеческого капитала, уровень образования, социальная стабильность, миграционные потоки.
- управленческий фактор (G): прозрачность местных исполнительных органов, уровень борьбы с коррупцией, качество корпоративного управления в региональных компаниях [3, с48].

Таким образом, для Казахстана достижение высокого уровня ИП сегодня неотделимо от соответствия глобальным стандартам устойчивого развития.

Современная ситуация требует срочного практического использования научно обоснованных методов качественной и количественной оценки инвестиционных процессов. В мировой практике наиболее используемыми методами являются:

- метод рейтинговой оценки - построение интегрального индекса ИП на основе взвешивания множества частных индикаторов.
- корреляционный и факторный анализ - идентификация ключевых драйверов ИП и степени их влияния на фактический приток инвестиций.
- SWOT-анализ и сценарное моделирование - применяются для стратегического планирования и оценки потенциальных угроз и возможностей.

Для получения объективной картины, отражающей сложность региональной экономики Казахстана, целесообразно использовать двухуровневую (двухаспектную) логическую модель сравнительной оценки, которая включает:

Аспект 1: комплексная оценка ИП региона (макроуровень). Этот уровень обеспечивает всесторонний анализ внешней среды бизнеса и включает оценку следующих компонентов потенциала и риска (см. таб. 1):

Таблица 1. Индикаторы оценки инвестиционного потенциала и инвестиционного риска региона по ключевым компонентам

Компонент
Инвестиционный потенциал
Инвестиционный риск
Экономический

ВРП на душу населения, объем промышленного производства, уровень финансовой устойчивости региона. Уровень инфляции, динамика ВРП, уровень убыточности предприятий. Инфраструктурный. Плотность и качество транспортной сети (железные и автомобильные дороги), обеспеченность энергетическими мощностями. Изношенность основных фондов, стоимость подключения к коммунальным сетям. Институциональный. Уровень развития особых экономических зон (ОЭЗ), количество реализованных инвестпроектов.

Административные барьеры, уровень бюрократии, правовой риск. Аспект 2: оценка инвестиционной привлекательности отрасли (Микроуровень). Этот уровень учитывает специфические особенности конкретной отрасли (например, переработки, сельского хозяйства, туризма) внутри региона, которые невозможно сравнить одним и тем же методом:

- отраслевой потенциал: уровень фондовооруженности, технологический уровень производства, наличие квалифицированного отраслевого персонала.

- отраслевой риск: уровень финансовой устойчивости отраслевых предприятий, зависимость от импорта, конкурентная среда.

- инвестиционная активность в отрасли: доля инвестиций, направленных в основной капитал данной отрасли, от общего объема инвестиций региона.

Только учет двух этих аспектов позволяет сформировать целостное представление о целесообразности вложений в конкретный проект [3, с.51].

Несмотря на постоянную государственную поддержку, инвестиционная привлекательность регионов Казахстана остается крайне неоднородной. Условно регионы можно разделить на три основные группы:

1. Регионы-лидеры (высокий ИП): Астана, Алматы, Атырауская и Мангистауская области. Их привлекательность обусловлена наличием развитой финансовой, торговой и логистической инфраструктуры (города республиканского значения) или значительных запасов углеводородного сырья (западные регионы).

2. Регионы со средним ИП (аграрно-индустриальный потенциал): Карагандинская, Акмолинская, Павлодарская области. Эти регионы обладают высоким производственным потенциалом (машиностроение, металлургия, сельское хозяйство), но часто сталкиваются с проблемами износа основных фондов и недостаточным развитием логистики.

3. Регионы с низким ИП (требующие государственной поддержки): Жамбылская, Туркестанская и Кызылординская области. Характеризуются высокой долей сельского хозяйства, низким уровнем диверсификации и повышенными социальными рисками [4, с.22].

Успех регионов-лидеров связан с умением своевременно использовать свои конкурентные преимущества:

Атырауская область: высокий экспортный сырьевой потенциал (ЭСП) гарантирует стабильный приток валюты и высокий уровень ВРП, что создает благоприятный фон для привлечения смежных инвестиций.

Алматы и Астана: инвестиционная привлекательность здесь связана не с сырьем, а с человеческим капиталом, концентрацией финансового и управленческого потенциала, а также развитым рынком потребления.

Акмолинская область: пример успешного перехода к аграрно-индустриальному характеру. Целевое направление инвестиций в переработку (маслозаводы, хранилища) позволило региону повысить производство готовой продукции (мяса, молока, круп), что указывает на целесообразное и эффективное направление инвестиций [4, с 23].

Несмотря на высокий потенциал, инвесторы в сырьевые регионы сталкиваются с обратным влиянием суммы инвестиционного риска (СИР), который связан с повышением индексов экономического риска и неустойчивостью финансово-экономического климата. Таким образом, даже богатые ресурсами регионы должны активно работать над снижением несырьевых рисков.

Достижение высокого экономического темпа развития регионов неразрывно связано с активной инвестиционной политикой. Правительство Казахстана, реализуя политику регионального развития, направляет усилия на привлечение инвестиций в регионы со слабым развитием экономики через: Национальные проекты: финансирование из Национального фонда и республиканского бюджета направляется на субсидирование (например, компенсацию части затрат на проекты в АПК) и развитие инфраструктуры.

АО "КазИнвест" и региональные центры обслуживания инвесторов: создание единых точек контакта для сопровождения инвестиционных проектов по принципу "одного окна". Специальные экономические зоны (СЭЗ) и индустриальные зоны: предоставление налоговых и таможенных льгот для инвесторов, готовых размещать производства в приоритетных регионах [5, с.145].

По нашему мнению, для достижения по-настоящему устойчивого повышения инвестиционной привлекательности регионов (ИПР) Казахстана необходимо сфокусироваться на нескольких критически важных направлениях. Во-первых, мы должны совершенствовать механизмы оценки и планирования. Это означает, что нужно внедрять научно обоснованные нормативы потребности в основных производственных фондах на региональном уровне, а также начать использовать такие современные инструменты, как индексы декаплинга, для объективной оценки "зеленой" привлекательности, учитывающей связь экономического роста с экологической нагрузкой. Во-вторых, ключевое значение имеет снижение нефинансовых рисков. Здесь требуется усилить работу по устранению административных барьеров, добиться максимальной прозрачности земельных отношений и гарантировать эффективную правовую защиту иностранным инвесторам. В-третьих, успех зависит от целевого использования конкурентных преимуществ каждого региона. Инвестиционная политика должна быть гибкой и максимально задействовать специфические сильные стороны местности, будь то уникальный логистический потенциал транзитных областей или мощный агротехнологический потенциал Северного Казахстана. Наконец, необходимо активно развивать "зеленое" финансирование. Это подразумевает стимулирование выпуска "зеленых" облигаций региональными властями и предприятиями, что позволит целенаправленно привлекать экологически ориентированные инвестиции в модернизацию инфраструктуры и ресурсосберегающие проекты.

Список использованной литературы

1. Концепция по переходу Республики Казахстан к "зеленой экономике" (Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года No 577).
2. Гершгорин, В.М. Методология оценки инвестиционного климата региона: факторный анализ и рейтинговый подход // Региональная экономика: теория и практика. – 2019. – Т. 17, вып. 1. – С. 68-80.
3. Джунусова, А.А. Инвестиционная политика в условиях ESG-трансформации экономики Казахстана // Финансовый вестник. – 2022. – No 4. – С. 45-53.

4.Абишева, М.А. Инвестиционная привлекательность региона: теоретические и методологические аспекты // Экономика и управление: научно-практический журнал. – 2018. – No 1 (136). – С. 20-25.

5.Идрисова, А.Ж. Экономический анализ и оценка инвестиционной деятельности в агропромышленном комплексе. –Астана: Фолиант, 2020. – 288 с.

УДК 343.611:004.8

АДАМ ӨЛТІРУ ҚЫЛМЫСТАРЫН ТЕРГЕУДІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ МАҢЫЗЫ

Коньсбекова М.Р., Базархан Ш.Т. Yessenov University, Ақтау қ.

***Аннотация.** Мақалада Қазақстан Республикасында адам өлтіру қылмыстарын тергеу барысында жасанды интеллект технологияларын қолданудың теориялық және практикалық аспектілері қарастырылады. Адам өлтіру қылмыстары аса ауыр және қоғам үшін жоғары қауіпті қылмыстар санатына жататындықтан, оларды жедел, тиімді және сапалы тергеу құқық қорғау органдарының негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Қазіргі кезеңде қылмыстық іс жүргізу саласына цифрлық технологиялардың, соның ішінде жасанды интеллекттің кеңінен енгізілуі тергеу қызметінің әдістері мен мазмұнына елеулі ықпал етуде. Мақалада жасанды интеллекттің бейнебақылау материалдарын талдау, бет-әлпетті тану, криминалистикалық есептерді автоматтандыру, үлкен деректерді (BigData) өңдеу, ДНҚ-профильдер мен саусақ іздерін сәйкестендіру салаларындағы мүмкіндіктері ашып көрсетіледі. Сонымен қатар жасанды интеллектті қолданудың артықшылықтары мен тәуекелдері, дәлелдемелердің заңдылығы мен сотта жарамдылығы, жеке өмірге қол сұқпау және дербес деректерді қорғау мәселелері талданады. Автор жасанды интеллекттің тергеушіні алмастырмайтынын, тек оның кәсіби қызметін толықтыратын көмекші құрал ретіндегі рөлін негіздей отырып, оны қолданудың құқықтық және этикалық шектерін сақтаудың маңыздылығын атап көрсетеді.*

***Түйін сөздер:** адам өлтіру қылмыстары; жасанды интеллект; қылмыстарды тергеу; криминалистика; цифрлық технологиялар; дәлелдемелер; бейнебақылау; үлкен деректер (Big Data); қылмыстық іс жүргізу; адам құқықтары.*

Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабында «ең қымбат қазына – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» [1], - деп жарияланған. Осыған орай Қазақстан Республикасындағы барлық құқық салалары, оның ішінде Қылмыстық құқықта адамды қорғауды өзінің міндеті деп санайды.

Адам өлтіру қылмыстары – қоғам үшін аса қауіпті, ауыр қылмыстар санатына жатады. Мұндай қылмыстарды жедел әрі толық ашу құқық қорғау органдары қызметінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Қазіргі таңда қылмыстық іс жүргізу саласында ақпараттық технологиялар қарқынды дамып, тергеу қызметіне жаңа құралдар енгізілуде. Солардың ішінде жасанды интеллект технологиялары адам өлтіру қылмыстарын тергеудің тиімділігін арттыруда ерекше маңызға ие.

Жасанды интеллект – үлкен көлемдегі деректерді өңдеуге, талдауға және белгілі бір заңдылықтарды анықтауға қабілетті технологиялар жиынтығы. Тергеу процесінде бұл мүмкіндіктер уақытты үнемдеуге, адам факторынан туындайтын қателіктерді азайтуға және дәлелдемелерді неғұрлым объективті бағалауға ықпал етеді. Қылмыстарды ашу мен тергеуде жасанды интеллектті қолдану криминалистикадағы маңызды қадам болып табылады. Бұл технология құқық қорғау органдарының аспапты қарсе налын байытуға байланысты дәстүрлі

жұмыс әдістерін өзгертуден тұратын саланы дамыту әлеуетін көрсетеді. Жасанды интеллектті қолданудың криминалистикалық аспектілері үлкен көлемдегі деректерді талдауды, үлгіні тануды, дәлелдемелерді автоматтандырылған өңдеуді және жаңа қылмыстарды болжауды қамтиды. Электрондық цифрлық оқыту қылмыстық оқиғалардағы заңдылықтарды анықтауға, ықтимал қылмыскерлердің сипаттамаларын анықтауға және осы контекстегі жағдайдың динамикасына әсер ететін негізгі факторларды анықтауға қабілетті модельдер жасауға мүмкіндік береді.

Адам өлтіру қылмыстары қоғам үшін аса қауіпті қылмыстардың бірі болып табылады, сондықтан оларды тиімді, жедел және сапалы тергеу құқық қорғау органдарының басты міндеттерінің қатарына жатады. Қазіргі кезеңде қылмыстық іс жүргізу саласына цифрлық технологиялардың, соның ішінде жасанды интеллекттің кеңінен енуі тергеу қызметінің мазмұны мен әдістеріне елеулі ықпал етуде. Жасанды интеллект үлкен көлемдегі ақпаратты қысқа мерзім ішінде өңдеуге, талдауға және белгілі бір заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік беретін технологиялар жиынтығы ретінде адам өлтіру қылмыстарын тергеудің тиімділігін арттырудың маңызды құралына айналып отыр. Адам өлтіру қылмыстарын тергеу күрделі процесс болып саналады, себебі мұндай істерде заттай дәлелдемелердің, сараптамалардың, куәлардың айғақтарының және өзге де ақпараттардың көлемі өте ауқымды болады. Осы тұрғыда жасанды интеллект технологиялары бейнебақылау камераларынан алынған материалдарды талдау, күдіктілердің бет-бейнесін тану, олардың қозғалыс бағытын анықтауар қылықылмыстық оқиғаның мән- жайын нақтылауға айтарлықтай үлес қосады. Сонымен қатар жасанды интеллект криминалистикалық есептерді автоматтандыру арқылы саусақ іздері, ДНҚ-профильдер және баллистикалық деректерді деректер қорымен салыстырып, тұлғаны сәйкестендіру процесіне дәуір жеделдетеді. Қазіргі уақытта қылмыстардың көпшілігі цифрлық іздер қалдыратынын ескерсек, жасанды интеллекттің байланыс деректерін, геолокация мәліметтерін және әлеуметтік желілердегі ақпараттарды талдаудағы рөлі ерекше мәнге ие. Мұндай талдау қылмыскер мен жәбірленуші арасындағы байланыстарды, қылмысқа дайындық кезеңін және оқиғадан кейінгі әрекеттерді анықтауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде тергеу әрекеттері неғұрлым жүйелі түрде жоспарланып, тергеушінің уақыттық және ұйымдастырушылық ресурстары тиімді пайдаланылады.

Жасанды интеллектті қолдану адам өлтіру қылмыстарын тергеуде жеделдік пен дәлдікті қамтамасыз етіп қана қоймай, адами факторға байланысты қателіктердің алдын алуға жағдай жасайды, өйткені деректерді талдау алгоритмдер негізінде жүзеге асырылады және субъективті көзқарас ықпалы азаяды. Сонымен бірге жасанды интеллект қылмыскердің ықтимал мінез-құлқын болжау арқылы тергеудің бастапқы кезеңінде дұрыс версиялар ұсынуға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде қылмысты ашу тиімділігін арттырады. Дегенмен жасанды интеллектті қолдану барысында құқықтық және этикалық талаптарды сақтау аса маңызды болып табылады, себебі Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасына сәйкес дәлелдемелер заңды жолмен алынуы және олардың сотта жарамдылығы қамтамасыз етілуі тиіс. Осыған байланысты жасанды интеллект көмегімен алынған ақпараттың дәлелдемелік мәртебесін нақтылау, жеке өмірге қол сұқпау және дербес деректерді қорғау қағидаттарын сақтау қажеттілігі туындайды. Жасанды интеллект тергеушінің орнына шешім қабылдамайтынын, тек оның кәсіби қызметін толықтыратын көмекші құрал ретінде қолданылатынын атап өткен жөн.

Адам өлтіру қылмыстары Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес аса ауыр қылмыстар санатына жатады. Оларды тергеу келесі ерекшеліктермен сипатталады:

- дәлелдемелердің көптүрлілігі (айғақтар, заттай дәлелдемелер, сараптама қорытындылары);
- тергеу әрекеттерінің күрделілігі;
- жоғары қоғамдық резонанс;
- процессуалдық талаптардың қатаңсақталуы [2, 36.].

Осы ерекшеліктер тергеу барысында заманауи технологияларды, соның ішінде жасанды интеллектті қолданудың маңызын арттырады. Адам өлтіру қылмыстарын тергеу барысында жасанды интеллект келесі бағыттарда тиімді қолданылады:

Біріншіден, бейне бақылау жүйелеріндегі жазбаларды талдау. ЖИ бет-әлпетті тану, қозғалыс траекториясын анықтау, күдіктілердің мінез-құлқын модельдеу арқылы қылмыс жасаған тұлғаны жылдам анықтауға мүмкіндік береді.

Екіншіден, криминалистикалық деректерді өңдеу. Саусақ іздері, ДНҚ-профильдер, баллистикалық деректер сияқты мәліметтерді ЖИ көмегімен салыстыру тергеу дәлдігін арттырады.

Үшіншіден, үлкен деректерді (Big Data) талдау. Байланыс деректері, әлеуметтік желілердегі ақпараттар, қаржылық операциялар ЖИ арқылы жүйеленіп, қылмыстың мән-жайын анықтауға септігін тигізеді.

Жасанды интеллектті қолдану адам өлтіру қылмыстарын тергеуде бірқатар артықшылықтарға ие:

- жеделдік – ақпаратты қысқа мерзімде өңдеу арқылы қылмысты ашу уақыты қысқарады;
- объективтілік – деректерді талдау кезінде субъективті көзқарас азаяды;
- болжам жасау мүмкіндігі – қылмыскердің келесі әрекеттерін модельдеу арқылы алдын алу шараларын күшейтуге болады;
- тергеуші еңбегін оңтайландыру – техникалық жұмыстарды автоматтандыру арқылы тергеуші негізгі процес суалдық шешімдерге көбірек көңіл бөледі [3, 76б.].

Жасанды интеллектті қолдану барысында адам құқықтарын сақтау мәселесі ерекше маңызға ие. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексіне сәйкес, дәлелдемелер заңды жолмен алынуы және олардың шынайылығы қамтамасыз етілуі тиіс.

Осы тұрғыда ЖИ көмегімен алынған деректердің:

- заңдылығы;
- дәлелдемелік күші;
- сотта пайдалануға жарамдылығы қатаң түрде реттелуі қажет.

Сонымен қатар, жеке өмірге қол сұқпау, дербес деректерді қорғау қағидаттарын сақтау – жасанды интеллектті қолданудың негізгі шарттарының бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасында құқық қорғау органдарын цифрландыру бағытында бір қатар реформалар жүргізілуде. Адам өлтіру қылмыстарын тергеуде жасанды интеллектті енгізу:

- тергеу сапасын арттыруға;
- қылмыстардың ашылу деңгейін жоғарылатуға;
- халықаралық тәжірибеге сәйкес келетін заманауи модель қалыптастыруға мүмкіндік береді [4, 85б.].

Алайда бұл бағытта арнайы нормативтік-құқықтық база қалыптастыру, тергеушілерді оқыту және техникалық инфрақұрылымды дамыту қажет.

Жасанды интеллект күнделікті операцияларды автоматтандыру және деректерді талдау арқылы құқық қорғау органдарының сапасын жақсартуға ықпал етеді. Машиналық оқыту жүйелері әртүрлі оқиғалар мен тұлғалар арасындағы жасырын байланыстарды анықтау арқылы үлкен көлемдегі ақпаратты жылдам өңдей алады, бұл тергеу процесін айтарлықтай жылдамдатуы мүмкін. Бет пен нысанды тану бағдарламалары күдіктілерді анықтауға және әртүрлі дәлелдерден дәлелдерді табуға көмектеседі: бейне жазбалар, аудиожазбалар және фотосуреттер.

Криминалистикада жасанды интеллектті қолдануалдында тұрған сын-қатерлердің ішінде қылмыстық процесте жеке ақпаратты сақтауға және өңдеуге байланысты деректердің құпиялылығы мәселелерін бөліп көрсетуге болады. Сондай-ақ, алгоритмдердің ашықтығын қамтамасыз ету және қате айыптаулардың немесе дұрыс емес шешімдердің алдын алу үшін қолда бар мәліметтерді талдауда кемсітушілікке жол бермеу маңызды.

Қазіргі жағдайда, қылмыс өсіп, қылмыстық әрекеттерді жасаудың әдістері мен тәсілдері күрделене түскен кезде, жедел қызметкерлердің, анықтаушылардың, тергеушілердің, сондай-ақ тергеу органдары басшыларының жеке зияткерлік қабілеттері келіп түскен жедел ақпаратты талдаудың жеткілікті нәтижелілігін қамтамасыз етпейтіні анық. Осыған байланысты жедел-іздігі және қылмыстық іс жүргізу жұмыстарын зияткерлік қолдаудың жаңа, сапалы жоғары жүйесін енгізуге шұғыл қажеттілік туындайды.

Жасанды интеллект жедел-іздігі және қылмыстық іс жүргізу қызметінің заманауи тиімді әдістерінің ажырамас атрибуты болып табылады. Оның функцияларын пайдалану құқық қорғау органдары қызметкерлерінің аналитикалық және ақпараттық мүмкіндіктерін едәуір кеңейтуге, олардың шешімдерін объективті деректермен нығайтуға, сондай-ақ тергеулердің тиімділігі мен жеделдігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект адам өлтіру қылмыстарын тергеудің тиімділігін арттыруда маңызды құрал болып табылады. Ол тергеу процесін жеделдетіп қана қоймай, дәлелдемелерді жинау мен талдаудың сапасын арттырады. Дегенмен, жасанды интеллект адамды толық алмастырмайды, ол тек тергеушінің кәсіби қызметін толықтыратын көмекші құрал ретінде қолданылуы тиіс. Сондықтан жасанды интеллектті құқықтық және этикалық талаптарды сақтай отырып енгізу – қазіргі қылмыстық саясаттың маңызды бағыты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды (23.03.2019 жылғы өзгерістер мен толықтырулар енгізілген) // <http://adilet.zan.kz/kaz/>

2. Бахтеев Д.В. Искусственный интеллект в следственной деятельности: задачи и проблемы // Российский следователь. 2020. № 9. С. 3-6.

3. Қылмыстардың жекелеген түрлерін тергеу әдістемесі: Оқу құралы / Д.И.Ашимова, А.З.Жангушуква, Е.Ж.Беиосв, К.А.Ернишев.-Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы ЖУ баспабөлімі, 2020. - 185б.

4. Криминалистік тактика: Оқу-тәжірибелік құралы / Р.Б. Тапалова, Г.Х. Найманова, Н.С. Темірболат. А.А. Арын. - Алматы: Қазақ университеті, 2014. - 114б.

УДК 340:004.896

КИБЕРҚҰҚЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ АЯСЫНДА РОБОТОТЕХНИКАНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Асқатова Ж.А., Yessenov University, Ақтау қ.

***Аннотация.** Мақалада робототехника мен жасанды интеллекттің қарқынды дамуына байланысты туындайтын құқықтық мәселелер киберқұқық тәжірибесі тұрғысынан және Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі контекстінде кешенді түрде талданады. Автономды жүйелердің дербес шешім қабылдау қабілеті ұлттық заңнаманың технологиялық өзгерістерге бейімделу қажеттігін көрсетеді. Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың цифрландыру, ақпараттық қауіпсіздік, дербес деректерді қорғау және технологиялық құқық саласындағы еңбектері зерделенеді. Робототехниканы құқықтық реттеудің негізгі теориялық бағыттары айқындалып, киберқұқықта қалыптасқан қағидаттарды Қазақстан жағдайында қолданудың өзектілігі негізделеді.*

Түйін сөздер: киберқұқық, робототехника, жасанды интеллект, Қазақстан Республикасының заңнамасы, автономды жүйелер, құқықтық реттеу.

Робототехника мен жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының дамуы қазіргі заманғы қоғамның әлеуметтік-экономикалық және құқықтық құрылымына елеулі ықпал етуде. Бұл үдеріс Қазақстан Республикасында да белсенді сипат алып, мемлекеттік басқару, өнеркәсіп, көлік, медицина, білім беру және қызмет көрсету салаларында кеңінен қолданылуда. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында автоматтандырылған жүйелерді енгізу, интеллектуалды басқару және деректерге негізделген шешім қабылдау тетіктері кең таралуда.

Алайда цифрлық технологиялардың мұндай қарқынды дамуы құқықтық реттеудің жеткіліктілігі мәселесін күн тәртібіне шығарады. Әсіресе автономды жүйелердің физикалық және цифрлық ортада дербес әрекет етуі дәстүрлі құқықтық нормалардың технологиялық шындыққа толық сәйкес келмейтінін көрсетеді. Осы тұрғыда робототехниканы құқықтық реттеу мәселесі тек техникалық немесе салалық сипатта емес, іргелі теориялық мәселе ретінде қарастырылуы тиіс.

Киберқұқық – ақпараттық-коммуникациялық технологиялар дамуына байланысты қалыптасқан қоғамдық қатынастарды реттейтін құқық саласы. Ол интернет, цифрлық платформалар, дербес деректер, ақпараттық қауіпсіздік және алгоритмдік басқару мәселелерін қамтиды. Робототехника осы қатынастардың логикалық жалғасы ретінде киберқұқықтың жаңа объектісіне айналып отыр.

Шетелдік ғылыми әдебиеттерде робототехника «кибер-физикалық жүйе» ретінде сипатталады, яғни ол цифрлық алгоритмдер мен нақты физикалық әрекеттердің бірлігін білдіреді. Осы ерекшелік роботтарды дәстүрлі техникалық құрылғылардан ажыратып, оларды құқықтық салдары бар автономды субъектілерге жақындатады. Л. Лессигтің тұжырымдауынша, код пен алгоритм құқықтық реттеудің баламалы формасына айналып, мінез-құлықты құқықтан кем емес деңгейде реттейді.

Қазақстандық құқықтық ғылымда да киберқұқықтың дамуы цифрландыру үдерістерімен тығыз байланыстырылады. Отандық ғалымдар ақпараттық қауіпсіздік, электрондық үкімет және цифрлық құқықтар саласында киберқұқықтың қалыптасуын талдай отырып, технологиялық дамудың құқықтық тәуекелдерін атап өтеді. Бұл тәуекелдер робототехника саласында да айқын көрініс табады.

Киберқұқық тәжірибесінде қалыптасқан негізгі қағидаттар робототехниканы құқықтық реттеуде де маңызды рөл атқарады. Олардың қатарына қауіпсіздік, ашықтық, болжамдылық, дербес деректерді қорғау және жауапкершілік қағидаттары жатады.

Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» және «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заңдары цифрлық ортадағы қатынастарды реттеуге бағытталғанымен, робототехникаға қатысты нақты нормалар әлі де жеткіліксіз. Роботтардың бағдарламалық кодқа, машиналық оқыту алгоритмдеріне және үлкен деректерге тәуелділігі оларды тек мүлік объектісі ретінде емес, құқықтық салдары бар күрделі технологиялық жүйе ретінде қарастыруды талап етеді. Осы тұрғыда робототехниканы реттеу тек тыйым салу немесе шектеу арқылы емес, алдын ала құқықтық модельдер мен стандарттарды қалыптастыру арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Адам мен робот арасындағы өзара әрекеттесу мәселесі Қазақстан жағдайында да ерекше өзектілікке ие. Интеллектуалды көмекшілер, автоматтандырылған қызмет көрсету жүйелері, медициналық роботтар және смарт-қалаларда қолданылатын роботтандырылған технологиялар азаматтардың күнделікті өміріне еніп келеді. Бұл технологиялар адамның шешім қабылдауына, сеніміне және мінез-құлқына тікелей немесе жанама түрде ықпал етуі мүмкін. Отандық зерттеулерде азаматтардың цифрлық сауаттылығы мен құқықтық қорғалу деңгейінің жеткіліксіздігі жиі атап өтіледі. Осыған байланысты робототехника саласында пайдаланушылардың құқықтарын қорғауға

бағытталған арнайы құқықтық тетіктерді дамыту қажеттігі туындайды. Атап айтқанда, алгоритмдердің түсіндірмелілігі, пайдаланушыға ақпарат беру міндеті және технологиялық тәуекелдер туралы ескерту институттары маңызды мәнге ие.

Автономды жүйелер үшін жауапкершілік мәселесі Қазақстан Республикасының азаматтық құқық жүйесі үшін аса күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Егер роботтың немесе жасанды интеллект жүйесінің дербес әрекеті нәтижесінде зиян келтірілсе, жауапты субъектіні анықтау қиындық туғызады.

Ұлттық құқық ғылымының өкілдері цифрлық технологиялар контекстінде жауапкершіліктің дәстүрлі институттарын қайта қарау қажеттігін атап өтеді. Киберқұқықта қолданылатын көпдеңгейлі жауапкершілік үлгілері (өндіруші, бағдарламалаушы, оператор және пайдаланушы жауапкершілігі) Қазақстан заңнамасына бейімделуі мүмкін. Мұндай тәсіл робототехниканы құқықтық реттеудің икемді және тиімді моделін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Робототехниканың физикалық ортада қолданылуы алгоритмдік қателер мен кибершабуылдардың ауыр салдарға әкелу қаупін арттырады. Қазақстандық зерттеулерде ақпараттық және киберқауіпсіздік ұлттық қауіпсіздіктің маңызды элементі ретінде қарастырылады. Осы тұрғыда киберқұқықта қалыптасқан алдын ала реттеу тетіктерін, яғни сертификаттау, тәуекелдерді бағалау және құқықтық эксперименттерді робототехника саласына енгізу отандық құқықтық саясаттың басым бағыттарының бірі болуы тиіс. Робототехниканы құқықтық реттеу мәселесі тек қолданыстағы нормаларды бейімдеумен шектелмей, институционалдық деңгейде жаңа құқықтық механизмдерді қалыптастыруды талап етеді. Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде технологиялық инновацияларды реттеу көбіне салалық заңнама шеңберінде жүзеге асырылуда, алайда автономды роботтандырылған жүйелердің кешенді сипаты бірыңғай құқықтық тәсілді қажет етеді. Осы тұрғыда робототехника мен жасанды интеллектті реттеудің ұлттық стратегиясын әзірлеу өзекті болып табылады. Институционалдық тұрғыдан алғанда, робототехниканы құқықтық реттеу мемлекеттік органдар, ғылыми қауымдастық және жеке сектор арасындағы өзара әрекеттесуге негізделуі тиіс. Қазақстандық тәжірибеде цифрландыру саласындағы құқықтық бастамалар көбіне эксперименттік сипатта енгізілуде.

Бұл киберқұқықта кеңінен қолданылатын «реттеуші құмсалғыш» тетігін робототехника саласында да қолдану мүмкіндігін көрсетеді. Мұндай тетік автономды жүйелерді нақты құқықтық ортада сынақтан өткізіп, ықтимал тәуекелдерді алдын ала анықтауға мүмкіндік береді. Робототехника саласындағы құқықтық реттеудің болашағы халықаралық тәжірибені ескерумен тығыз байланысты. Еуропалық Одақта жасанды интеллект туралы акт жобалары тәуекелге негізделген тәсілді енгізуді көздейді.

Қазақстан үшін бұл модель автономды жүйелерді қауіптілік деңгейіне қарай жіктеу және соған сәйкес құқықтық талаптарды белгілеу тұрғысынан пайдалы болуы мүмкін. Мұндай тәсіл ұлттық заңнаманың икемділігін арттырып, инновациялық дамуға кедергі келтірмей, азаматтардың құқықтары мен қауіпсіздігін қорғауға жағдай жасайды.

Сонымен қатар, робототехниканы құқықтық реттеуде этикалық өлшемдерді ескеру маңызды. Автономды жүйелердің шешім қабылдау логикасы адам қадір-қасиетіне, жеке өмірге қол сұқпаушылыққа және кемсітпеу қағидаттарына қайшы келмеуі тиіс. Қазақстандық құқықтық ғылымда этика мен құқықтың өзара байланысы мәселесі әлі де жеткілікті деңгейде зерттелмегенімен, робототехника саласында бұл бағыттың маңызы арта түсуде.

Осыған байланысты құқықтық нормаларды әзірлеу кезінде этикалық кодекстер мен кәсіби стандарттарды құқықтық реттеумен ұштастыру орынды.

Жалпы алғанда, робототехниканы құқықтық реттеудің институционалдық және болашақ даму аспектілерін ескеру Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесін технологиялық прогреске бейімдеуге мүмкіндік береді. Киберқұқық тәжірибесіне сүйенген кешенді және алдын ала реттеу тәсілі автономды технологиялардың қоғам мүддесіне сай әрі қауіпсіз қолданылуын қамтамасыз ететін маңызды фактор болып табылады.

Қорытындылай келе, киберқұқық тәжірибесі аясында робототехниканы құқықтық реттеу Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесін технологиялық өзгерістерге бейімдеудің маңызды шарты болып табылады.

Отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері цифрлық құқықтың теориялық негізін қалыптастырып, робототехника саласында құқықтық реттеудің кешенді моделін әзірлеуге мүмкіндік береді. Алдын ала, пәнаралық және жүйелі құқықтық реттеу автономды технологиялардың Қазақстан қоғамына қауіпсіз әрі тиімді енгізілуін қамтамасыз етеді және ұлттық құқықтық жүйенің тұрақты дамуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Robotics and the Lessons of Cyberlaw. California Law Review, 103(3), 513–563.
2. Сартбаев, Қ. С. (2019). Қазақстан Республикасындағы ақпараттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету. Алматы: Жеті Жарғы.
3. Lessig, L. (2006). Code: Version 2.0. Basic Books.
4. Алимжанова, Г. К. (2021). Қазақстан Республикасындағы дербес деректерді қорғаудың құқықтық негіздері. ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы, №2.
5. Solum, L. B. (1992). Legal Personhood for Artificial Intelligences. North Carolina Law Review, 70, 1231–1287.
6. Brownsword, R. (2008). Rights, Regulation and the Technological Revolution. Oxford University Press.
7. Нұрмағамбетов, Ә. М. (2022). Кибер құқық және ұлттық қауіпсіздік мәселелері. Астана: ЕҰУ баспасы.

УДК 340:004.8

ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жакупова Г.А., Құдайберген Ә.А.,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Аннотация. Мақалада «жасанды интеллект» ұғымының қалыптасу тарихы, мазмұны және оның құқықпен арақатынасы кешенді түрде талданады. Интеллект ұғымының философиялық және технологиялық негіздері қарастырылып, жасанды интеллекттің адамға тән ойлау, талдау, пайымдау және шешім қабылдау қабілеттерін модельдеу мүмкіндіктері ашып көрсетіледі. Автор жасанды интеллектті қолданудың құқықтық салдарын, соның ішінде кемсітушілік тәуекелдері, алгоритмдік біржақтылық, бақылау мен жауапкершілікті айқындаудың күрделілігі, сондай-ақ жеке құқықтар мен бостандықтарға ықпалын зерделейді. Жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесі, оны құқық объектісі немесе құқық субъектісі ретінде тану мәселелері, автономды жүйелердің қызметі нәтижесінде келтірілген зиян үшін азаматтық және қылмыстық жауапкершілікті айқындау проблемалары талқыланады. Сонымен қатар жасанды интеллектті құқықтық реттеудің қазіргі жағдайы мен болашағы, ұлттық және халықаралық тәжірибеде қалыптасып келе жатқан нормативтік-құқықтық бастамаларға талдау жасалады. Мақалада жасанды интеллекттің адамды алмастырмайтын, бірақ құқық қолдану қызметін толықтыратын күрделі технологиялық құбылыс екендігі негізделіп, оны дамыту мен пайдалануда құқықтық және этикалық талаптарды сақтаудың маңыздылығы көрсетіледі.

Түйін сөздер: жасанды интеллект; интеллект ұғымы; құқық және технология; құқықтық реттеу; алгоритмдік біржақтылық; кемсітушілік; жауапкершілік; құқық субъектісі; автономды жүйелер; цифрлық құқық.

«Интеллект» терминінің ұзақ әрі күрделі тарихы бар. Бұл сөздің өзі латын тіліндегі *inter* — «арасында» және *legere* — «таңдау» немесе тура мағынасында «оқу» деген сөздерден шыққан. Сондықтан интеллекті болу дегеніміз — өзін және қоршаған әлемді түсіну үшін әртүрлі нәрселердің арасындағы айырмашылықтарды ажырата білуде пайтуға болады. Жасанды интеллект термині адамның түсіну, ұғыну, маңыздыны маңызсызданажырату қабілетін компьютерлік бағдарламалар жасау арқылы қайталауға болады дегенді білдіреді. Мұндай бағдарламалар белгілі бір жағдайды талдау, саралау және түсіну тұрғысынан адаммен тең, тіпті кейде одан да жақсы болуы мүмкін.

Алайда жасанды интеллекті бар бағдарламалардың мүмкіндіктері әртүрлі. Кейбір бағдарламалар тек өте қарапайым тапсырмаларды, мысалы, сандарды қосуды ғана орындай алады және мұндай бағдарламаларды шын мәнінде «интеллектті» деп атау қиын. Ал басқа бағдарламалар шахмат ойнау немесе күрделі медициналық емдеу үдерістерін модельдеу сияқты өте күрделі міндеттерді орындай алады.

Жасанды интеллектті пайдалану әрдайым оңай емес. Осыған байланысты дәрістің екінші мәселесіне көшейін: құқық пен жасанды интеллекттің арақатынасы қандай? Біз қазірдің өзінде компьютерлерімізде, телефондарымызда және қоғамдық орындарда көптеген ЖИ қолданбаларымен бетпе-бет келіп отырмыз, және көп жағдайда құқықтық жүйелеріміз бұл инновацияларды реттеуге дайын. Бұрын құқықтық жүйелер интернет немесе телефон сияқты технологиялық жаңалықтар мен қалай жұмыс істесе, жасанды интеллектке қатысты да солай әрекет ете алады. Бұл кем дегенде жасанды интеллекттің үш аспектісіне қатысты.

Құқықтық тұрғыдан алғанда, бірінші аспект — артықшылықтардың, мүдделердің және алалаушылықтардың бұзылу қаупінің болуы. Жасанды интеллекті бар бағдарламаларды әзірлейтін адамдардың көзқарастары мен ұстанымдары сол бағдарламалардың өзінде көрініс табады. Белгілі бір дәрежеде бұл сөзсіз жағдай, себебі біздің сенімдеріміз бен мүдделеріміз әрқашан атқаратын ісімізге әсеретеді. Алайда бұл жағдай ЖИ контекстінде ерекше мәселе туындатады, өйткені жасанды интеллект құралдары өте қуатты болуы мүмкін [1, 36.]. Мысалы, бір полиция қызметкерінің күдіктілерге ұлтына қарай әртүрлі қарым- қатынас жасауы — бір мәселе, ал полиция жалпы алғанда этникалық ерекшеліктерге байланысты күдіктілерді жүйелі түрде әртүрлі бағалайтын жасанды интеллект бағдарламасын қолданса — бұл мүлде басқа, әлдеқайда күрделі мәселе. Мұндай жағдайда алаңдаушылық толық негізді болады, себебі көптеген бет-әлпетті тану бағдарламалары ақ нәсілді емес этникалық топтарға қатысты дұрыс жұмыс істемеген. Құқықтық тұрғыдан алғанда, бұл жасанды интеллект қолданбаларының кемсітушілік әлеуетін түсіну мен ескеру аса маңызды екенін білдіреді. Жасанды интеллект өз жасаушыларынан артық немесе кем дәрежеде бір жақты (алалаушы) болмауы мүмкін. Алайда ЖИ бағдарламаларын өте кең ауқымда оңай қолдануға болатынына байланысты, ол өз жасаушыларының бір жақтылықтарын күшейтіп жібереді.

Екінші аспект — жасанды интеллект бағдарламаларын бақылаудың күрделілігіне қатысты. Егер адам қателік жіберсе, сол қателік үшін жауапкершілікті адамның өзіне жүктеу оңай. Ал егер машина қателік жасаса, мысалы, автокөлік істен шықса, көбіне оны жасаған адам жауапты деп айтуға болады. Бірақ неғұрлым күрделі жасанды интеллект бағдарламалары жағдайында бұл мәселе әлдеқайда қиын. Себебі жасанды интеллект бағдарламасының қалай жұмыс істейтінін егжей-тегжейлі болжау әрдайым мүмкін бола бермейді. Сонымен қатар, әсіресе кейіннен, жасанды интеллект бағдарламасының белгілі бір шешімге қалай және не үшін келгенін түсіндіру де әрдайым мүмкін емес.

Мысалы, денсаулық сақтау саласында кейбір алгоритмдер науқасты емдеудің ең тиімді жолын болжай алады, алайда бұл ұсыныстардың нақты қандай негізде жасалатынын түсіну өте қиын. Сондықтан құқықтық тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект бағдарламаларының жұмысын қалай бақылау керектігі және жоспарланғандай болмаған жағдайда кім жауапты болуы тиіс екендігі туралы өте мұқият ойлану қажет.

Үшінші және соңғы аспект — құқықтық тұрғыдан проблемаландыруды қажеттететін мәселе — белгілі бір жасанды интеллект бағдарламасының не үшін және қандай мақсатта қолданылатыны туралы «неге?» деген сұрақ. Жасанды интеллект адамдарды бақылау үшін пайдаланылуы мүмкін, мысалы, олардың мінез-құлқын қадағалау арқылы. Сонымен қатар ол адамдардың мүмкіндіктерін кеңейту үшін де қолданылуы мүмкін, мысалы, автономды көліктердің көмегімен адамның қозғалу қабілетін арттыру арқылы. Белгілі бір дәрежеде бұл «неге?» деген сұрақ — жасанды интеллектті не үшін қолданамыз деген мәселе — саяси және философиялық сұрақ болып табылады. Алайда бұл сонымен қатар құқықтық сұрақ та, себебі ол жасанды интеллект бағдарламаларын кез келген басқа өнер табыс сияқты (мысалы, фотоаппарат секілді) қарастыру керек пе, әлде жасанды интеллектті қолдану кезінде туындайтын жоғары тәуекелдерді ескере отырып, оған әлдеқайда сақтықпен қарау қажет пе дегенді анықтайды. Құқықтық салада жиі кездесетіндей, бұл сұрақтарға нақты және бір мәнді жауаптар жоқ. Алайда осы курстың негізгі мақсаттарының бірі — жасанды интеллекттің қалай реттелуі тиіс екендігі туралы өз пікіріңізді қалыптастыруға көмектесу. Осылайша, біз жасанды интеллекттің анықтамасы мен құқықпен байланысы туралы қысқаша тоқталдық. Ал бұл аспектілерді түсіну — жасанды интеллект туралы өз көзқарасыңызды қалыптастырудың маңызды алғышарты болып табылады [2, 3б.].

Алайда бұл сұрақтың тағы бір, жиі назардан тыс қалатын қыры бар. Ол — жасанды интеллект нақты қай аппараттық құралдарда (hardware) жұмыс істейтіні. Келесі кезекте біз дәл осы мәселені қарастырамыз. Жасанды интеллект саласындағы технологиялық прогресс бүкіл әлемде өзекті тақырып қайналғандықтан, адамдар жасанды интеллектті дамыту мүмкін бе және ол құқықтық жүйеге қалай әсер етеді деген сұрақтарды қоя бастады. Қазіргі таңда жасанды интеллект тек заңгерлердің жұмысын жеңілдетіп қана қоймай, кейбір жағдайларда олардың еңбегін алмастыра да алады. Көптеген елдерде құжаттарды онлайн түрде тапсыру, сот отырыстарын қашықтан өткізу мүмкіндіктері енгізілген. Бұл сот процестерін жүргізуге кететін уақыттық және қаржылық шығындарды едәуір азайтады, сондай-ақ процесс субъектілерінің тікелей физикалық байланысын шектейді, бұл пандемия мен карантин шаралары кезеңінде ерекше маңызға ие болды. Сонымен қатар виртуалды кеңістікте қарым-қатынас жасау барысында дәстүрлі сот отырыстарына тән кейбір факторлардың жойылатынын да атап өткен жөн. Мысалы, айыпталушы мен куәлардың вербалды емес мінез-құлқы (ым-ишара, дауыс ырғағы), судья немесе алқабилердің пікіріне белгілі бір дәрежеде әсер етуі мүмкін болатын жайттар ескерілмей қалады.

Жасанды интеллект — адамзат қабелгілі технологиялардың ішіндегі ең ірі жетістіктердің бірі болып табылады және оны қолданудың көптеген артықшылықтары мен пайдалы тұстары бар екені мойындалады. Жасанды интеллекттің даму кезеңдері мен оның кеңінен қолданылуын ескере отырып, бұл саланы құқықтық реттеу мәселесіне қатысты бір жақты пікір әлі қалыптаспаған. Белгісіздік жасанды интеллекттің құқық объектісі ме, әлде құқық субъектісі ме ретінде қабылдануында жатыр. Осы жұмыста біз жасанды интеллект саласын реттеуге бағытталған алғашқы заңнамалық бастамаларды айқындадық. Талқылауды құқықтық деңгейге көшіру үшін бір қатар негізгі мәселелерді нақтылау қажет. Жасанды интеллекттің өзі қазіргі және болашақтағы құқық саласы үшін үлкен сын-қатер болып табылады.

Жасанды интеллект ұғымы уақыт өте келе өзгеріп отырды. Қазіргі таңда ЖИ-дің бірыңғай құқықтық анықтамасы жоқ, алайда әртүрлі елдерде тиісті заңнамалық базаны қалыптастырудың бастапқы кезеңдері байқалады. Бұл заңнамаларға ортақ сипат — құқықпен жасанды интеллектті қолдану шектерінің арасындағы қатынасты анықтауға ұмтылу. Осы мақалада айқындалған және талданған негізгі қазіргі және болашақтағы құқықтық мәселелер жасанды интеллекттің құқықтық тұлғалығы туралы идеяларды зерттеуді, сондай-ақ автономды түрде немесе үшінші тұлғалардың, яғни пайдаланушылардың әрекеті нәтижесінде

зиян келтірген интеллектуалды машиналарға азаматтық және қылмыстық жауапкершілікті айқындауды қамтиды [3, 36].

Жасанды интеллект — әдетте адам интеллектісін талап ететін тапсырмаларды орындай алатын «ақылды» машиналарды құрастыру мен айналысатын компьютерлік ғылымның кең саласы ретінде анықталады. Демек, жасанды интеллект контексіндегі интеллект деп біз жоспарлау, пайымдау, мәселе шешу, қабылдау, білімді ұсыну, шығармашылық сияқты әрекеттерді орындау қабілетінт үсінеміз. Жасанды интеллект — адам интеллектісінің көмегімен ғана орындалатын тапсырмаларды атқараалатын түрлі компьютерлік жүйелерді жасау мен дамытуды білдіреді. Бұл дегеніміз, жасанды интеллект арқылығылым «адамдық емес» интеллект көмегімен механикалық үдерістерді жоюға мүмкіндік алды. Күнделікті өмірде қолданылатын жасанды интеллект мысалдарына өздігінен жүретін көліктер, навигациялық жүйелер, интернет арқылы адамдардың қарым-қатынас жасауына мүмкіндік беретін компьютерлік немесе мобильді бағдарламалар, компьютерлік ойындар және басқа да жүйелер жатады. Жасанды интеллектті тиімді пайдалану — қазіргі заманғы ғылымның ең үлкен жетістіктерінің бірі. Жасанды интеллект машиналарға өз тәжірибесінен үйренуге, жаңа жағдайларға бейімделуге және адам сияқты тапсырмаларды орындауға мүмкіндік берді. Ғылым жасанды интеллектті экономикалық, құқықтық және техникалық салалардан бастап қызметтің барлық бағыттарына енгізді, бұл оның кең ауқымды міндеттерді орындауына жол ашты. Мұндай жасанды интеллектті бар бағдарламалық жүйелер кей жағдайларда адам интеллектісінен де асып түсетін даму деңгейін айқындайды.

Жасанды интеллект алдын ала бағдарламаланған механизмдер мен машиналар арасында қолданылады. Сонымен қатар, машина операцияларды бұрын енгізілген деректер негізінде орындайтындықтан, жасанды интеллект күрделі есептеулер арасындағы қиын мәселелерді шешуге мүмкіндік береді және қателіктердің ықтималдығын едәуір төмендетеді. Жасанды интеллектті құқықтық мағынада тұлға ретінде жіктеуге болмайды. Расында да, жасанды интеллектті жасау — құқықтық жүйе бұрын-соңды не адамдармен, не өзге субъектілермен байланыстырып көрмеген құбылыс. Көптеген авторлар бүгінгі таңда жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесін құқық бұрын кездескен «жартылай-құқықтық» құбылыстармен салыстырады. Сондай-ақ бір қатар зерттеушілер жасанды интеллекттің қазіргі құқықтық жағдайын құқық бетпе-бет келген «квази-реалдылықтармен» салыстырады.

- Жасанды интеллекттің құқықтық тұлғалығы мәселесіне келсек, кейбір заңгерлер жасанды интеллекттің этикалық мінез-құлқы мен этикасын талқылаудың мағынасы бар болса, оны құқық субъектісі ретінде тану туралы құқықтық пікірталастың да мәні бар депесептейді. Құқық субъектісі мәртебесі конституциялық құқықтарды толық көлемде жүзеге асыру жолындағы маңызды қадам, өйткені жасанды интеллект заңды түрде тұлға ретінде танылған сәттен бастап оған конституциялық қорғау қолданылады [4, 36].

Конституциямен кепілдік берілген құқықтар мен бостандықтардың бірі — сөз және сенім бостандығы. Бұл жағдайда белгісіздік жасанды интеллект арқылы осы жеке бостандықтардың қалай көрініс табатынында жатыр. Роботтар немесе басқа да құрылғылар жағдайында ой еркіндігі толықтай автономды емес. Мәселе жасанды интеллектке өз тәжірибесінен үйренуге және бұрынғы тәжірибесіне сүйене отырып дер бес шешім қабылдауға мүмкіндік берілген кезде одан әрі күрделене түседі. Өздігінен шешім қабылдау қабілетіне байланысты машиналық оқыту, сараптамалық жүйелер немесе нейрондық желілер сияқты жүйелі кәдістерді енді жай ғана объектілер ретінде қарастыру мүмкін емес. Дегенмен жасанды интеллекттің құқық субъектісі ретіндегі мәртебесіне қатысты пікір талас әлі де ашық күйінде қалып отыр, алайда қазіргі таңда мемлекеттердің бұл саланы басқару үшін нақты шаралар қабылдайтын уақыты келді [5, 36].

Жасанды интеллект пен заңнамаға қатысты туындайтын негізгі талқылау тақырыбы — жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесі. Жаңа цифрлық технологиялар саласындағы құқық субъектілері мен құқықтық реттеу мәселелері — ең күрделі құқықтық

проблемалардың бірі. Жасанды интеллектті құқықтық реттеу алдағы көптеген жылдар бойы ең маңызды құқықтық мәселелердің бірі болып қала береді. Егер қолданыстағы құқықтық базаны өзгерту арқылы нақты жауаптар табылса, құқықтық доктрина мәселелері әлдеқайда айқын болар еді. Яғни, егер жасанды интеллект құқықтық жүйенің бір бөлігіне айналса, онда жүйеде құқықты көзгерістердің болуы сөзсіз. Бүгінде жасанды интеллект — дамыған әрі инновациялық технология түрі. Оның дамуы адам атқаратын жұмыс пен рәсімдерді механикалық түрде жеңілдету арқылы күнделікті өмірімізді оңайлатуға бағытталған. «Жасанды интеллект» ұғымының көптеген анықтамалары бар, алайда бірыңғай құқықтық анықтамаәліқалыптаспаған. Алғашқыкомпьютерлерпайдаболып, жасанды интеллект ұғымы таныла бастаған уақыттан бастап бүгінгі күнге дейін интеллектуалды жүйелердегі формалар түбегейлі өзгерістерге ұшырады.

«Жасанды интеллект» термині адамның ойлау қабілетіне ұқсас, бірақ әлдеқайда жылдам әрі тиімді дербес ойлау қабілетін білдіреді. Жасанды интеллект технологияға негізделген және адамнан көп уақыт пен күш талап ететін механикалық үдерістерді әлдеқайда тез әрі дәл орындай алады. Жылдар бойы жасанды интеллекттің түрлі формалары адамдардың өмірі мен еңбегін жеңілдету үшін әртүрлі салаларда қолданылып келеді. Адамдар оны пайдаланудың артықшылықтары мен пайдалы тұстарын жақсы түсінеді. Адамдар жасанды интеллектті жетілдіруге және жаңа технологияларды дамытуға үнемі ұмтылады, осылайша оларды өз қажеттіліктеріне бейімдейді. Бүгінде жасанды интеллектті оныңбарлықкөріністерінде, барлықжердекездестіругеболады. Алайда интеллектуалды жүйелер өмірімізге көптеген артықшылықтар әкелгенімен қатар, жасанды интеллектті қолданудың елеулі кемшіліктері де бар екені белгілі. Әртүрлі ғалымдар жасанды интеллекттің (ЖИ) мәні мен әсері туралы әрқилы пікір білдіреді.

Бір тұтас құқықтық база қалыптаспағанына қарамастан, мемлекеттер жасанды интеллект саласын реттейтін құқықтық актілер мен нормаларды әзірлеу бойынша алғашқы қадамдарды жасады. Көптеген елдердегі қолданыстағы заңнамалық актілерді нақтыталдау нәтижесінде, заң шығарушының жасанды интеллект саласын реттеуге ұмтылысы осы технологияларды пайдаланудың кемшіліктерімен, олардың кеңінен қолданылуымен және көптеген үдерістердің даму бағытына әсер ету қабілетімен байланысты екені анықталды.

Бірде-бір құқықтық акт жасанды интеллекттің нысандарын толық әрі жан-жақты түрде реттемейді. Қолданыстағы заңнамалар жасанды интеллект саласында тиісті реттеу жүйесін қалыптастырудың бастапқы кезеңінде ғана тұр. Корпоративтік емес жасанды интеллектті қолданудан туындайтын өзге де мәселелерге қылмыстық жауапкершілік, сондай-ақ автономды жасанды интеллекттің немесе оны үшінші тұлғалардың пайдалануы нәтижесінде келтірілген зиян жатады. Жасанды интеллекттің ықтимал құқықтық тұлғалығы мен оның қызметін талдау негізінде, зиян келтірген жасанды интеллектті әзірлеген немесе бағдарламалаған тұлғаны қылмыстық жауапкершілікті айқындаудың ең қолайлы моделі ретінде ұсынуға болады. Қылмыс жасалған кездегі азаматтық-құқықтық жауапкершілікке қатысты да осы логика қолданылады.Тәжірибе мен практика көрсеткендей, жасанды интеллектті толықтай сенімді деп санауға болмайды. Бұл жағдай мемлекеттер үшін жасанды интеллектті заңсыз пайдалану мен оның жағымсыз салдарының алдын алу мақсатында құқықтық реттеуді күшейту қажеттігін көрсететін маңызды белгі болуы тиіс. Көптеген ғалымдар әртүрлі құқық бұзушылықтарды жасауға «қатысқан» интеллектуалды жүйелерге қатысты жазалау жүйесін енгізуді ұсынады. Мұндай тәсіл болашақта жасанды интеллектті қолданудың жағымсыз салдарынан сақтанудың тиімді жолы болуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.Балашова, А.И. Искусственный интеллект в авторском и патентном праве: объекты, субъектный состав правоотношений, сроки правовой охраны А.И. Балашова //Журнал Суда по интеллектуальным правам. 2022. № 2 (36). С. 90—98.
- 2.Бахтеев Д.В. Искусственный интеллект в следственной деятельности: задачи и проблемы // Российский следователь. 2020. № 9. С. 3-6.
- 3.Сесицкий, Е.П. Проблемы правовой охраны результатов, создаваемых системами искусственного интеллекта: Дис.канд. юрид. наук. М., 2018. -218 с.
- 4.Морхат, П.М. Правосубъектность искусственного интеллекта в сфере права интеллектуальной собственности: гражданско-правовые проблемы. Дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2018. -420 с
- 5.Искусственный интеллект в Казахстане: опасность или прорыв [Электронный ресурс]. - Режим доступа:<https://www.caravan.kz>

УДК 342(574):342.7

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМДІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ТЕТІГІ

Айтеке К. А., М.Әуезов атындағы ОҚУ Шымкент қ., Қазақстан

Аннотация. Мақалада әлеуметтік конституционализм қазіргі заманғы конституциялық дамудың кеңейтілген моделі ретінде қарастырылады. Бұл модельде конституциялық нормаларды іске асыру мен қорғаудың негізгі субъектілері тек мемлекеттік органдармен шектелмей, азаматтар, әлеуметтік топтар және азаматтық қоғам институттарын қамтиды. Зерттеуде Қазақстан Республикасында әлеуметтік конституционализмді қамтамасыз етудің нормативтік-құқықтық және институционалдық негіздері саяси жаңғыру мен демократиялық реформалар жағдайында талданады. 2022 жылғы референдум нәтижесінде жаңартылған Конституцияның, Конституциялық Соттың, сондай-ақ қоғамдық қатысумен мемлекеттік биліктің ашықтығын арттыруға бағытталған заңнамалық актілердің рөлі айқындалады. Әлеуметтік конституционализмді іске асыру тетігінің құрылымы, оның қызмететуіндегі өзекті мәселелер мен оларды жетілдіру жолдары анықталады. Автор әлеуметтік конституционализмді адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауды, азаматтық белсенділікті арттыруды және мемлекет пен қоғам арасындағы тиімді диалогты қамтамасыз ететін демократиялық мемлекетті дамытудың маңызды құралы ретінде негіздейді.

Түйін сөздер: әлеуметтік конституционализм; Қазақстан Республикасының Конституциясы; азаматтық қоғам; конституциялық қағидаттар; институционалдық тетік; адам құқықтары мен бостандықтары; қоғамдық қатысу; конституциялық бақылау; құқықтық мәдениет; демократиялық даму.

Қазіргі жағдайда әлеуметтік конституционализм конституциялық құрылымның кеңейтілген моделі болып табылады, онда конституциялық принциптерді іске асырудың негізгі субъектілері тек мемлекеттік институттар ғана емес, сонымен қатар қоғам, азаматтар, әлеуметтік топтар, үкіметтік емес ұйымдар болып табылады. Саяси жаңғыру және демократиялық институттарды нығайту процестерін бастан өткеріп жатқан Қазақстан үшін әлеуметтік конституционализмді қамтамасыз етудің тиімді тетігін қалыптастыру өзекті

міндетке айналуға. Әлеуметтік конституционализм – бұл мемлекеттің тұрақты дамуы қоғамның конституциялық нормаларды іске асыруға және қорғауға белсенді қатысуымен қамтамасыз етілетін тұжырымдама. Оның негізгі белгілеріне мыналар жатады: жеке тұлғаның, оның құқықтары мен бостандықтарының басымдығы; мемлекет пен қоғамның өзара жауапкершілігі; қоғамдық қатысуды институттандыру; «мемлекет – азамат – азаматтық қоғам институттары» диалогтық моделін дамыту; мемлекеттік органдардың ашықтығы мен есептілігі.

Қазіргі конституционализм аясында мемлекет Конституцияның жалғыз кепілі болуды тоқтатады – бұл рөл қоғаммен, әлеуметтік институттар мен және азаматтармен бөлісіледі. Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік конституционализм конституциялық нормаларды іске асыруда және қорғауда қоғамның рөлін күшейтуге бағытталған қазіргі мемлекеттілікті дамытудың негізгі бағыты болып табылады. Бұл тұжырымдама адамның құқықтары мен бостандықтарын ресми түрде бекітуді ғана емес, сонымен бірге мемлекет пен азаматтар конституциялық процестіңтең құқылы субъектілері ретінде әрекеттетін нормативтік-құқықтық жағдайларды құруды да білдіреді. Сондықтан әлеуметтік конституционализмнің нормативтік-құқықтық негіздерін зерттеу елдің саяси модернизациясы жағдайында өте маңызды.

Нормативтік қамтамасыз етудің басты көзі 2022 жылғы референдум нәтижесінде жаңартылған Қазақстан Республикасының Конституциясы болып табылады. Негізгі заңға азаматтық қоғамның рөлін күшейтетін, конституциялық бақылау тетіктерін кеңейтетін және «халық үніне құлақ асатын мемлекет» қағидаттарын бекітетін өзгерістер енгізілді. Конституция Қазақстанды демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекет деп жариялайды, бұл әлеуметтік жауапкершілік, саяси қатысу және жеке адамның құқықтарын қорғау үшін негіз жасайды [1].

Конституциялық принциптердің қолданылуын қамтамасыз ететін негізгі институттардың жұмыс істеу тәртібін реттейтін конституциялық заңдар маңызды рөл атқарады. Реформадан кейін азаматтардың өтініштері үшін қолжетімді болған «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» Конституциялық заңның маңызы ерекше. Бұл институт адам құқықтарын қорғау кепілдіктерін күшейтеді және қоғам Конституцияның белсенді қорғаушысы болатын құқықтық мәдениеттің қалыптасуына ықпал етеді. Әлеуметтік конституционализмді нормативтік-құқықтық қамтамасыз ету сонымен қатар мемлекеттің қоғамдық қатысуы мен ашықтығын кеңейтуге бағытталған заңдарды қамтиды. Олардың қатарында «Құқықтық актілер туралы», «Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы», «Ақпаратқа қол жеткізу туралы», «Медиа туралы», «ҮЕҰ туралы» және «Қоғамдық тыңдаулар туралы» заңдар бар. Бұл актілер мемлекет пен қоғамның диалогына жағдай жасайды, азаматтардың мемлекеттік шешімдерді талқылауға қатысуға, билік органдарының қызметін бақылауға және өз құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді [2].

Адам құқықтары жөніндегі Ұлттық жоспар, азаматтық қоғамды дамыту тұжырымдамасы, Қазақстанның 2050 жылға дейінгі Даму стратегиясы сияқты стратегиялық құжаттар нормативтік базаның ажырамас бөлігі болып табылады. Олар дамудың ұзақ мерзімді бағыттарын белгілейді және қоғамның саяси процестерге қатысуы ерекшелік емес, нормаға айналатын институционалдық жағдайларды қалыптастырады.

Осылайша, Қазақстандағы әлеуметтік конституционализмнің нормативтік- құқықтық негіздері Мемлекет пен қоғамның өзара іс-қимылын нығайтуға бағытталған құқықтық актілердің тармақталған жүйесін білдіреді. Олардың ерекшелігі-мемлекеттік биліктің ашықтығына, қоғамдық бақылау тетіктерін дамытуға және азаматтардың конституциялық құндылықтарды іске асырудағы рөлін арттыруға бағдарлану. Жалғасып жатқан саяси реформалар жағдайында бұл жүйе тек заңды ірге тасқа ғана емес, сонымен бірге қоғамдық өмірді демократияландыру құралына айналады. Бұл Конституцияның тек заңды құжат

болуын тоқтатып, әділеттілікті, теңдікті және әлеуметтік келісімді қамтамасыз ететін тірі механизмге айналуына ықпал етеді.

Әлеуметтік конституционализм- бұл мемлекет жұмысының қазіргі моделі, онда конституциялық нормаларды қамтамасыз етуде тек мемлекеттік құрылымдар ғана емес, сонымен бірге қоғамдық институттар да маңызды рөл атқарады. Ол азаматтық қоғамның адам құқықтарын қорғауға, мемлекеттік органдардың қызметін бақылауға, сондай-ақ мемлекеттік саясатты қалыптастыруға және іске асыруға белсенді қатысуын көздейді. Бұл жағдайда институционалдық механизм конституциялық тәртіптің тұрақтылығын және мемлекеттің демократиялық дамуын қамтамасыз ететін негізгі элементке айналады. Институционалдықтың бұл конституциялық нормалардың іске асырылуын, қорғалуын және дамуын қамтамасыз ететін мемлекеттік және қоғамдық институттар жүйесі. Ол конституциялық қатынастар субъектілерінің ұйымдық құрылымдарын, құзыреттерін, қызмет нысандарын және өзара іс-қимылын қамтиды. Мұндай механизмнің негізі: мемлекеттік органдар – конституциялық нормалардың іске асырылуына және қорғалуына кепілдік береді; азаматтық қоғам институттары-қоғамдық бақылауды жүзеге асырады, әлеуметтік сұраныстарды қалыптастырады және саяси процестерге қатысады; коммуникациялық платформалар-мемлекет пен қоғамның өзара іс-қимылын қамтамасыз етеді; сот-құқықтық институттар-жеке құқықтар мен заңның үстемдігін қорғауға жағдай жасайды [3].

Президент Конституцияның кепілі болып табылады және биліктің тұрақтылығы мен тепе-теңдігін қамтамасыз етеді. Парламент азаматтардың мүдделерін білдіру және қоғамның қатысуы үшін құқықтық жағдайлар жасау арқылы заңнамалық базаны қалыптастырады. Үкімет мемлекеттік саясатты іске асырады, ал министрліктер мен әкімдіктер оны жергілікті жерлерде іске асыруды қамтамасыз етеді, халықпен және азаматтық қоғам институттары мен өзара іс-қимыл жасау үшін жағдай жасайды. Соттар жеке құқықтарды қорғау арқылы заңның үстемдігін қамтамасыз етеді. Конституциялық құқықтарды қорғауды және заңдардың негізгі заңға сәйкестігін бақылауды қамтамасыз ете отырып, азаматтар мен институттардың өтініштерін қарайтын Конституциялық сот маңызды рөл атқарады. Прокуратура заңдылықтың сақталуын қадағалайды, ал адам құқықтары жөніндегі уәкіл азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғайды, мемлекеттік құрылымдарға қоғамдық бақылауды күшейтеді. Институттардың белсенді дамуына қарамастан, проблемалар бар: қоғамдық құрылымдардың Тәуелсіздігінің жеткіліксіздігі; жекелеген әлеуметтік топтардың құқықтық мәдениетінің төмендігі; ҰЕҰ-ның мемлекеттік процестерге ресми қатысуы; кейбір мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығы жеткіліксіз; өңірлердегі коммуникациялық платформалардың нашар дамуы.

Бұл проблемаларды еңсеру қоғамдық бақылаудың рөлін күшейтуді, заңнамалық базаны жетілдіруді және халықтың құқықтық мәдениетін дамытуды талап етеді. Әлеуметтік конституционализмді қамтамасыз етудің институционалдық тетігі демократиялық мемлекеттің дамуы мен конституциялық құндылықтарды нығайтудың іргелі негізін білдіреді. Оның басты ерекшелігі - мемлекет пен қоғамның конституциялық нормаларды іске асыруға және қорғауға тең қатысуы. Бұл тетіктің тиімді жұмыс істеуі азаматтық қоғам институттарын дамытуды, мемлекеттің ашықтығын арттыруды, азаматтардың құқықтарын сот арқылы қорғауды күшейтуді және тұрақты құқықтық мәдениетті қалыптастыруды талап етеді.

Азаматтық қоғам институттары қызметі ұжымдық және жеке мүдделерді қорғауға, қоғамдық диалогты дамытуға және мемлекеттік басқаруға қатысуға бағытталған мемлекеттен тәуелсіз ұйымдар мен азаматтардың бірлестіктерін білдіреді. Азаматтық қоғам институттарының негізгі сипаттамаларына мыналар жатады: мемлекеттік құрылымдардан автономия; қалыптастырудың еріктілігі; қоғамдық мүдделерге бағдарлау; билікті бақылауды жүзеге асыру мүмкіндігі; азаматтардың саяси және әлеуметтік процеске қатысуы. Азаматтық қоғам институттары бірлестіктер бостандығына, сөз бостандығына, қоғамдық бастамаларға

қатысу және мемлекеттік қысымсыз жұмыс істеу құқығына кепілдік беретін құқықтық мемлекет шеңберінде жұмыс істейді [4].

Азаматтық қоғам институттары мынадай негізгі функцияларды орындайды: құқық қорғау – азаматтардың құқықтарын мен бостандықтарын қорғау; бақылау — мемлекеттік органдардың қызметіне қоғамдық бақылау; коммуникативтік-мемлекет пен қоғам арасындағы диалогты қамтамасыз ету; әлеуметтік-саяси-мемлекеттік шешімдер қабылдауға қатысу; мәдени-тәрбиелік-құқықтық мәдениет пен азаматтық белсенділікті арттыру; инновациялық-жаңа идеяларды әзірлеу, жобалар мен әлеуметтік модельдер. Бұл функциялар демократиялық процестердің тұрақтылығын қамтамасыз етеді және биліктің шоғырлануына жол бермейді. Азаматтық қоғам институттары мемлекет пен қоғам мүдделерінің тепе-теңдігін, адам құқықтарын қорғауды және азаматтардың әлеуметтік белсенділігін дамытуды қамтамасыз ететін демократиялық жүйенің маңызды элементі болып табылады. Олардың тиімді жұмыс істеуі жетілген құқықтық мемлекеттің қалыптасуына, тұрақты саяси жүйенің құрылуына және әлеуметтік тұрақтылықты нығайтуға ықпал етеді. Азаматтық қоғам институттарын одан әрі дамыту заңнаманы жетілдіруді, қоғамдық бастамаларды қолдауды және халықтың азаматтық мәдениетінің деңгейін арттыруды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Әлеуметтік конституционализм адам құқықтарын қамтамасыз ету, азаматтардың қатысуы, биліктің ашықтығы және басқару институттарының тиімділігі Тұрақты дамудың негізі болып табылатын мемлекет пен қоғамның өзара іс-қимылының заманауи моделі ретінде қарастырылады. Жаһандық трансформациялар мен әлеуметтік сын-қатерлерді күшейту жағдайында әлеуметтік конституционализм тетіктерін жетілдіру мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Ол Конституция нормаларын ресми сақтауды ғана емес, сонымен қатар азаматтар саяси процестің белсенді қатысушылары болып, мемлекеттік институттар қоғам мүддесі үшін жұмыс істейтін жағдайлар жасауды көздейді. Осы тетікті жетілдірудің негізгі бағыттарының бірі азаматтық қоғам институттарын нығайту болып табылады. Қоғамдық бірлестіктер, үкіметтік емес ұйымдар, сараптамалық алаңдар мен БАҚ кері байланысты қамтамасыз ете отырып және азаматтық қатысу мәдениетін қалыптастыра отырып, қоғам мен мемлекет арасындағы делдал рөлін атқаруға тиіс. Ашық деректер, қоғамдықтаулар және цифрлық кері байланыс платформалары сияқты қоғамдық бақылау құралдарын дамыту билікке деген сенімділікті арттыруға және қабылданған шешімдердің сапасын жақсартуға ықпал етеді.

Келесі маңызды бағыт-халықтың құқықтық мәдениетін арттыру. Азаматтардың өз құқықтарын мен міндеттеріне саналы көзқарасынсыз Конституционализм мүмкін емес. Білім беру бағдарламаларына құқықтық ағартуды кеңінен енгізу, ақпараттық кампаниялар өткізу, консультациялық құқықтық көмекті дамыту құқықтық сананы нығайтуға және әлеуметтік жауапкершілікті ынталандыруға мүмкіндік береді. Құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейіне ие азаматтар өз құқықтарын неғұрлым белсенді қорғауға, қоғамдық бастамаларға қатысуға және мемлекеттік органдардың қызметін бақылауға қабілетті.

Мемлекеттік басқаруды жаңғыртудың маңызы зор. Билік институттарының тиімділігін арттыру, шешім қабылдау процестерін цифрландыру, бюджеттік операциялардың ашықтығы және мемлекеттік құрылымдар қызметінің ашықтығы заңдылықты нығайтуға және конституциялық нормалардың орындалуына жағдай жасайды. «Ашық үкімет» тетіктерін, электрондық сервистерді, сондай-ақ мемлекеттік қызметтерді әуелсіз бағалау құралдарын енгізу мемлекеттің қоғаммен өзара іс-қимылының сенім мен өзара жауапкершілікке негізделген жаңа моделін қалыптастырады.

Заңнамалық базаны жетілдіруге ерекше назар аудару керек. Конституциялық нормалар жаңа әлеуметтік шындыққа сәйкес келетін салалық заңдарды жаңарту арқылы күшейтуді талап етеді. Әлеуметтік осал санаттардың құқықтарын қорғауды, қоғамдық бақылауды дамытуды және сыбайлас жемқорлыққа қарсы тетіктерді нығайтуды қамтамасыз ететін заңдарды қабылдау әлеуметтік конституционализмнің тұрақты жүйесін құруға ықпал етеді.

Заңнамалық бастамалардың қоғамды сарапшылардың қатысуымен зірленуі маңызды, бұл құқықтық жүйені азаматтардың қажеттіліктеріне бейімделген және бағдарланған етуге мүмкіндік береді [5].

Осылайша, Қазақстан Республикасында әлеуметтік конституционализмді қамтамасыз ету тетігі әлеуметтік әділеттіліктің, теңдіктің және адам құқықтарын қорғаудың конституциялық қағидаттарын іске асыруға бағытталған құқықтық, институционалдық және ұйымдастырушылық құралдардың кешенді жүйесі болып табылады. Әлеуметтік кепілдіктерді бекітетін конституциялық нормалар мемлекеттік билік органдарының, азаматтық қоғам институттарының қызметі арқылы, сондай-ақ қоғамдық бақылау және мемлекеттік басқаруды цифрландыру тетіктерінің жұмыс істеуі арқылы өзінің практикалық көрінісін табады.

Жүргізілген талдау Қазақстанда әлеуметтік конституционализмнің маңызды элементтері: жаңартылған Конституция, жаңғыртылған мемлекеттік саясат, азаматтардың құқықтарына баса назар аударуды күшейту және билік органдарының ашықтығын арттыру қалыптасқанын бекітуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл жүйені одан әрі жетілдіру азаматтық белсенділікті нығайтуды, қоғамның шешім қабылдауға қатысуын кеңейтуді, сондай-ақ әлеуметтік бағдарламаларды іске асырудың тиімділігін арттыруды және олардың орындалуын бақылауды талап етеді.

Қазақстанда әлеуметтік конституционализмді дамыту перспективалары азаматтық қоғам институттарының ролін күшейтумен, халықтың құқықтық мәдениетінің деңгейін арттырумен, заңнаманы жетілдірумен және транспаренттілік пен есептілік қағидаттарына негізделген басқарудың инновациялық нысандарын енгізумен байланысты. Осы бағыттардағы дәйекті жұмыс кезінде ғана конституциялық құрылыстың тұрақтылығын, әлеуметтік тұрақтылықты және мемлекет пен қоғамның үйлесімді дамуын қамтамасыз етуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
2. «Қазақстан Республикасының Әлеуметтік кодексі» Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 20 сәуірдегі № 224-VII Кодексі (2025.20.11. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Әбдірахманов, Ж. Конституциялық құқық негіздері. – Алматы, 2020. – Беттер: 45–80, 102–130.
4. Тұрсынов, Б. Әлеуметтік конституционализм: теория және практика. – Астана, 2021. – Беттер: 15–50, 70–95.
5. Сәрсенбаев, А. Азаматтардың әлеуметтік құқықтары және олардың қорғалуы. – Алматы, 2019. – Беттер: 23–60.

УДК 343.575

ЗАМАНАУИ ҚОҒАМДАҒЫ ЕСІРТКІ ҚЫЛМЫСТАРЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

СериевБ.А., Бакбергенқызы Т.
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Аннотация. Мақалада заманауи қоғамдағы есірткі қылмыстарының құқықтық және әлеуметтік аспектілері кешенді түрде талданады. Есірткі заттарының заңсыз айналымы қоғамдық қауіпсіздікке, азаматтардың өмірі мен денсаулығына, әсіресе жастардың болашағына елеулі қатер төндіретін әлеуметтік-құқықтық проблема ретінде қарастырылады. Зерттеуде есірткі қылмыстарының түрлері, олар үшін көзделген қылмыстық және әкімшілік жауапкершілік, сондай-ақ Қазақстан Республикасының конституциялық қағидаттары аясында мемлекет пен қоғамның бірлескен іс-қимылының маңызы ашып көрсетіледі. Жастар арасындағы нашақорлықтың таралуы ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіп ретінде бағаланып, алдын алу шараларының, құқықтық білім берудің және әлеуметтік профилактиканың рөлі негізделеді. Сонымен қатар, заманауи цифрлық технологиялар мен инновациялық тәсілдерді қолданудың есірткі қылмыстарының алдын алудағы тиімділігі көрсетіледі. Автор есірткі қылмыстарымен күресте жазалаушы шаралармен қатар, әлеуметтік қолдау, құқықтық сана мен мәдениетті арттыруға бағытталған кешенді саясаттың қажеттігін дәлелдейді.

Түйін сөздер: есірткі қылмыстары; нашақорлық; жастар; қоғамдық қауіпсіздік; қылмыстық жауапкершілік; профилактика; құқықтық мемлекет; құқықтық сана; әлеуметтік жауапкершілік; цифрлық технологиялар.

Қазіргі қоғамда есірткі қылмыстары – әлеуметтік, экономикалық және құқықтық салдары терең проблемалардың бірі болып табылады. Бұл құбылыс тек қана қылмыстық құқық саласына қатысты емес, сонымен қатар қоғамның қауіпсіздігі мен азаматтардың өмір сүру сапасына тікелей әсер етеді. Есірткі заттарының заңсыз айналымы құқықтық тәртіпке қауіп төндіріп, жастар арасында құқық бұзушылық деңгейін арттырады. Сондықтан заманауи қоғамдағы есірткі қылмыстарын тек қылмыстық құқық тұрғысынан емес, әлеуметтік-құқықтық, профилактикалық және қоғамдық қауіпсіздік аспектілерінде қарастыру қажет.

Есірткі қылмыстарына қарсы күрес – құқықтық мемлекеттің негізгі функцияларының бірі. Бұл күрес жазалау шараларымен шектелмей, әлеуметтік қолдау, білім беру, ақпараттық және профилактикалық жұмыстар арқылы жүзеге асуы қажет. Құқықтық мемлекет қағидатының жүзеге асуы аясында есірткі қылмыстарына қарсы күрес мемлекет пен қоғамның бірлескен іс-қимылын талап етеді. Есірткі қылмыстарының алдын алу мен қатаң құқықтық реттеу тек жазалаушы шаралармен шектелмей, әлеуметтік қолдау, білім беру және ақпараттық жұмыстар арқылы да жүзеге асуы тиіс.

Есірткі қылмыстары – бұл есірткі заттарын заңсыз өндіру, тарату, сақтау, өткізу және тұтынумен байланысты әрекеттер. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде осы санатқа жататын құқық бұзушылықтар нақты сипатталған. Құқықтық тұрғыдан алғанда, есірткі қылмыстары бірнеше топқа бөлінеді:

1. Өндіру және дайындау – заңсыз өндіріс, өсіру немесе синтездеу.
2. Тарату және өткізу – заңсыз сату немесе тарату әрекеттері.
3. Иелену және сақтау – заңсыз мақсатта сақтау, қолдану үшін жеткізу әрекеттері.
4. Тұтыну – есірткі заттарын заңсыз пайдалану.

Құқықтық нормалар есірткі қылмыстарына қатысқан тұлғаларды жауапкершілікке тарту, олардың мінез-құлығын түзету және қоғамды қорғау мақсатында қатаң реттелген.

Сонымен қатар, заңнамада алдын алу шаралары, әлеуметтік реабилитация және психологиялық көмек көрсету мәселелері де қарастырылған.

Конституциялық құқық тұрғысынан әрбір азаматтың негізгі құқықтары, соның ішінде өмірге, денсаулыққа және қауіпсіздікке құқық қорғалады. Есірткі қылмыстары осы негізгі құқықтарға қауіп төндіреді. Конституциялық принциптер құқықтық мемлекет аясында қылмыстарға қарсы күрестің негізгі бағыттарын анықтайды және құқық қорғау органдарының әрекеттерін заңды негізде жүзеге асыруын қамтамасыз етеді.

Есірткі қылмыстары тек қылмыстық жауапкершілікке тартуды талап етпейді, сонымен қатар әлеуметтік тұрғыдан да елеулі зардаптар туғызады. Бұл құбылыс қоғамның әрбір мүшесінің психологиялық, экономикалық және мәдени жағдайына әсер етеді. Әлеуметтік жауапкершілік мынадай аспектілерді қамтиды:

1. Отбасылық бақылау – жастарды құқық бұзушылықтан сақтауда негізгі рөл атқарады.
2. Білім беру жұмыстары – мектептерде профилактикалық сабақтар мен ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізу.
3. Қоғамдық сананы қалыптастыру – жастар арасында есірткі қылмыстарының теріс салдарын көрсету, құқықтық мәдениетті дамыту.

Әлеуметтік жауапкершілік пен құқықтық регламент бір-бірін толықтырып, есірткі қылмыстарымен күресте кешенді шаралар жүйесін құруға мүмкіндік береді.

Заманауи қоғамда есірткі қылмыстарымен күрес тек жазалау шаралары меншектелмей, инновациялық әдістер мен технологияларды қолдануды талап етеді. Мысалы, білім беру саласында цифрлық платформалар мен аналитикалық құралдарды қолдану жастардың құқықтық сауаттылығын арттыруға мүмкіндік береді. Мұндай құралдар:

- қауіпті мінез-құлықты ерте анықтау;
- құқық бұзушылық тәуекелін бағалау;
- ақпараттық және психологиялық қолдау көрсету;
- оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру.

Сонымен қатар, құқық қорғау органдарының заманауи бақылау және талдау жүйелері есірткі қылмыстарының алдын алу және қылмыскерлерді анықтау мүмкіндігін арттырады.

Жаһандық деңгейде қоғамның ең өзекті мәселесінің бірі, қатерлі дерт – нашақорлықтың жастар арасында кеңінен таралуы болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 29-шы бабының 1-ші тармағына сәйкес «Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулығын сақтауға құқығы бар.» [1] делінген, яғни бұл дегеніміз өз кезегінде ұлт денсаулығына қауіп төндіретін нашақорлықтың алдын алу шараларын қамтиды.

Есірткіге тәуелділік – азаматтардың денсаулығына зиян келтіретін дерт қана болып табылмайды, ол тікелей ұлттық гендік қорымыздың бұзылуына алып келеді, сонымен қатар есірткі қай кезде болмасын қоғамда қылмыстың артуына алып келетіндігі айдан анық. Есірткі және есірткі бизнесі қатысты қылмыстар әлеуметтік сипатқа ие және қылмыскердің жас ерекшелігіне байланысты қандайда бір критерийлер тән емес. Дегенмен осы дертке тәуелділікке ұшырайтын топ ол әрине, мемлекетіміздің дамуының ең негізгі, түбірлі күші – жастар екендігі мәлім.

Жастар арасында есірткі заттардың таралу проблемасы Қазақстан Республикасындағы қоғамның ұлттық қауіпсіздігі мен орнықты дамуы үшін аса өткір және қауіпті қатерлердің бірі болып қала береді. Үнді зерттеушісі, профессор Анкур Шарманың пайымдауынша «Жасөспірім-бұл маңызды физикалық, эмоционалдық және әлеуметтік өзгерістермен сипатталатын дамудың маңызды кезеңі, оның барысында адамдар қауіпті мінез-құлыққа, соның ішінде есірткіні қолдануға осал бола бастайды. Есірткі мен ерте танысу ұзақ мерзімді денсаулық проблемаларына, оқу үлгерімінің төмендеуіне, шиеленісті қарым-қатынасқа және ересек жаста тәуелділіктің даму қаупінің жоғарылауына әкелуі мүмкін» [2, 122 б.] Яғни жастар ең сезімтал және осал әлеуметтік топ бола отырып, көбінесе есірткі сатушылардың негізгі нысанасына айналады және тұтынушылар немесе делдал дар ретінде есірткі саудасына қатысады. Есірткі саудасында жастардың көп тәуекелге баратыны сөзсіз, себебі олар жеңіл ақша табуды көздеп, саналы түрде бұл әрекеттің соңы қандай салдарларғы апаратындығын толық түсінбей қалады. Нашақорлық тек қана азаматтардың денсаулығына зиянды әсер етпейді, ол өз кезегінде қоғамдық әлеуетті төмендетеді және ұлттық геномға қауіптілік төндіреді. Сонымен қатар, алкогольге тәуелділік, есірткі және қылмыс арасында

тікелей байланыстылық бар деп есептейміз, яғни жастардың нашақорлыққа қарсы құқықтық саналарын арттырудың әлеуметтік-құқықтық маңыздылығын арта түсіреді.

Осыған байланысты жастарда есірткіге қарсы сананың қалыптасуы ерекше мәнге ие болады. Алайда, есірткіге қарсы күресте алдын алу және репрессиялық шараларды реттейтін нақты құрылған құқықтық базасыз тиімді алдын алу мүмкін емес. Заңнамалық бастамалар, Мемлекеттік бағдарламалар, әкімшілік және қылмыстық-құқықтық шаралар-мұның бәрі есірткіге қарсы саясаттың құқықтық негізін құрайды.

Жастар арасында есірткінің таралуына қарсы ісқимылдың ең басты тәсілі ол – алдын алу шаралары болып табылады. Яғни превентивтік шаралар ретінде еліміздің жас буын аарасында есірткіге қарсы сауаттылықтарын арттыру, есірткіге төзбеушілік мәдениеттілігін қалыптастыру білім беру мен құқықтық сананы дамыту ең негізгі аспектілер болып табылатындығы анық. Нашақорлыққа қарсы сананы қалыптастыру мақсатында білім беру ол тек сана биігін көтеріп қана қоймай, сонымен қатар жастар арасында құқықтық мәдениеттілікті дамыта отырып, рухани ғана емес дені сау азаматтық қоғамды қалыптастырады, ол өз кезегінде жастардың жауапкершіліктерін арттыруына ықпал етеді. ҚР Қылмыстық және Әкімшілік құқық бұзушылық кодекстері халықтың денсаулығына, әсіресе есірткінің заңсыз айналымы саласындағы қылмыстардың алдын алуға бағытталған баптарды қамтиды. Атап айтсақ қылмыстық кодекстің 296-303 баптар есірткінің заңсыз айналымы үшін жауапкершілікті реттейді, оның ішінде есірткіні, әсіресе кәмелетке толмағандарға таратудың қатаң шараларын қарастырады. Бұл нормалар жазалаушы ғана емес, сонымен қатар жастарды заңсыз әрекеттерге тартудың алдын алу мақсатына да көздейтіндігі анық.

Қазақстан Республикасында Нашақорлыққа және есірткі бизнесіне қарсы күрестің 2023 – 2025 жылдарға арналған кешенді жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 29 маусымдағы № 508 қаулысына сәйкес есірткінің заңсыз айналымының жыл сайынғы көлемі шамамен 20-25 тоннаны құрайды, оның 95%-дан астамы каннабис тобындағы есірткіге, 5%-ға жуығы синтетикалық есірткіге, ал 1%-дан азы апиинға, героинге және заттардың өзге де түрлеріне тиесілі. 2022 жылы оларды тәркілеу көрсеткіштері: жалпы саны – 15,9 тонна, оның ішінде «синтетика» – 582,9 кг (3,6%), героин мен апиин – 172,7 кг (1%), марихуана мен гашиш – 6,7 тонна (42%), каннабис – 8,5 тонна (53,2%) [3]. Өз кезегінде жастар арасында кеңінен таралған есірткі ол синтетикалық есірткі болып табылатындығы анық. Осыған орай «Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2023 - 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 247 қаулысының 5.6 бөлімінде «Жас ұрпақтың денсаулығын сақтау үшін психикалық, мінез-құлық бұзылыстарының, оның ішінде психоактивті заттарды, есірткі қолданумен байланысты, сондай-ақ жастар арасында суицидтік әрекеттердің алдын алуға бағытталған іс-шаралар кешені үнемі өткізілетін болады» деп нақтыланған [4].

Заманауи қоғамдағы есірткі қылмыстарының құқықтық және әлеуметтік аспектілері тығыз байланысты. Құқықтық мемлекет қағидаттары аясында мемлекет есірткі қылмыстарына қарсы күресті ұйымдастыруда конституциялық құқықтарды сақтау, азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету және әлеуметтік профилактикалық шараларды үйлестіру қажет. Әлеуметтік жауапкершілік пен құқықтық регламент кешенді түрде қолданылған жағдайда ғана есірткі қылмыстарын азайтуға және қоғамдағы қауіпсіздік деңгейін көтеруге болады.

Сонымен қатар, заманауи технологияларды, оның ішінде цифрлық платформаларды қолдану профилактика мен құқықтық білім беруде тиімді механизм болып табылады. Бұл әдістер жастардың құқықтық сауаттылығын арттыруға, қылмысқа қарсы мәдениетті қалыптастыруға және қоғамдағы есірткі проблемасының алдын алуға ықпал етеді.

Осылайша, есірткі қылмыстары мәселесін шешуде құқықтық және әлеуметтік шараларды үйлестіру, профилактикалық жұмыстарды күшейту және заманауи технологияларды енгізу – құқықтық мемлекеттің маңызды элементі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды (23.03.2019 жылғы өзгерістер мен толықтырулар енгізілген) // <http://adilet.zan.kz/>

2 В.А. Seriev, B.R.Taubayev, Muratova A Law enforcement practice and criminal liability for gambling addiction: international experience and prospects for improvement, қазақстан республикасы ПМ. Есболатов атындағы Алматы академиясының ғылыми еңбектері №4(81).– Алматы, 2024. – 293-30166.

3 Қазақстан Республикасында Нашақорлыққа және есірткі бизнесіне қарсы күрестің 2023 – 2025 жылдарға арналған кешенді жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 29 маусымдағы № 508 қаулысы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/>

4 «Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2023 - 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 247 қаулысы // <https://adilet.zan.kz/kaz>

УДК 342.56:004

ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ БАРЫСЫНДАҒЫ СОТ ЖҮЙЕСІНЕ ЕНГІЗІЛГЕН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ БАҒДАРЫ

Ажиметова З.А., М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қ.

***Аннотация.** Мақалада Қазақстан Республикасында сот жүйесі мен әділет саласын цифрлық трансформациялау үдерісі, электрондық үкімет пен заманауи ақпараттық технологияларды енгізудің құқықтық және институционалдық негіздері талданады. Зерттеуде электрондық сот төрелігінің дамуы, сот процестерін бейне-дыбыс таспаға жазу, «Сот кабинеті» ақпараттық сервисі және өзге де цифрлық сервистердің сот қызметінің ашықтығын, жариялылығын және қолжетімділігін арттырудағы рөлі қарастырылады. Сонымен қатар, әділет органдарында «Е-Заңнама», жасанды интеллектке негізделген құқықтық кеңесші, смарт-ассистенттер, цифрлық сот орындаушысы сияқты жобалардың енгізілуі норма шығармашылығының тиімділігін арттыруға, бюрократиялық кедергілерді азайтуға және сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендетуге ықпал ететіні көрсетіледі. Автор цифрлық технологияларды қолдану азаматтардың құқықтық мәдениетін дамытуға, уақыт пен қаржылық ресурстарды үнемдеуге, сондай-ақ сот билігі мен құқық қорғау органдарына деген қоғамдық сенімді нығайтуға мүмкіндік беретінін негіздейді. Қорытындылай келе, сот және әділет саласындағы цифрландыру құқықтық мемлекетті қалыптастырудың және демократиялық институттарды дамытудың маңызды тетігі ретінде бағаланады.*

***Түйін сөздер:** цифрлық технологиялар; электрондық үкімет; электрондық сот төрелігі; сот жүйесі; ақпараттық сервистер; жасанды интеллект; Е-Заңнама; цифрлық трансформация; құқықтық мемлекет; соттың ашықтығы.*

Цифрлық технология дамыған заманда құжат айналымның онлайн жүйесі қай салада болмасын өзінің ыңғайлылығымен, дербестігімен айқындалады. Осы бағытта әрине электронды үкімет порталы мемлекеттің халықпен қарым-қатынас жұмысының сапасының артуына ықпал етіп, тиімді, ашық әрі, азаматтарға қолжетімді бола түсті.

Бүгінде республика соттарында сот төрелігін іске асыру процесін анағұрлым жетілдіруде, сот қызметіне интернет арқылы қолжеткізуде және сот процесінің анықтығын қамтамасыз етуде ықпал ететін жаңа ақпараттық технологиялар кеңінен қолданылып келе жатыр.

Ал сот жүйесіне енгізілген заманауи ақпараттық технологиялар электронды инновациялық сот төрелігін атқарумен ұштасады. Бұл сот қызметінің ашықтығы мен жариялылық қағидатын ұстанып, халықтың сотқа деген қол жетімділігі мен сенімін арттыруға өз септігін тигізеді.

Бүгінгі технология дамыған заманда қағазбастылық мәселесі электронды үкімет жобасының арқасында халықтың пайдасына қарай шешілді. Елбасымен айқындалған «100 қадам» Ұлт жоспары шеңберінде сот жүйесінің алдына бірқатар тапсырмалар қойылды. 100 қадамның 20-қадамына сәйкес, барлық сот процесстерін бейне-дыбыстаспаға жазу шараларын енгізу міндеттелген болатын. Бейнетаспаны монтаждаумен өзге әрекеттер жасауға жол берілмейді. Өйткені сот процесі басталған уақытта бейнежазу құрылғысы іске қосылып, сот процесінің басталған және аяқталған уақыты толық көрініп тұрады. Бұл сот процесстерінің белгіленген уақытта кешіктірілмей басталуына ықпал етіп, сот істерінің созбалаңға салынуына тыйым салудың кепілі болып табылады.

Қазіргі таңда елордалық соттарда барлық сот отырыстары 100 пайызға бейне-дыбыстаспаға жазу құрылғыларымен қамтылған. Яғни, сот отырыстары жазылған дыбыс-бейнетаспамен сотқа қатысушы жақтартаны саалады, әрі оны талап ете алады. Бұл бағыттың өзі әрбір сот отырысыныңа шықтығын айқындайтын фактор іспеттес. Азаматтық және қылмыстық процессуалдық заңнамаларда бұл бағыт жөнінде арнайы норма қарастырылып, аталмыш үрдіс заңмен көзделген.

Сондай-ақ, сот жүйесін қолжетімді ету және оны оңтайландыру мақсатында Жоғарғы Сот 2014 жылы «Сот кабинеті» ақпараттық сервисін іске осты. Сондай-ақ, жергілікті соттардың интернет-ресурстарында азаматтар үшін қолайлы атты «Сот құжаттарымен танысу», «Сотқа шақыру қағазы», «Сот істерін қарау кестесі» бірқатар сервистеріскеқосылып, бүгінгі таңда халыққа қызмет атқаруда. Аталған сервистер арқылы азаматтар онлайн режимде электрондық түрде талап арыз бере алады және сот актісімен жедел түрде таныса алады.

«Сот құжаттарымен танысу» сервисі ашықтықпен жылдамдықты қамтитын электронды сот құжаттарымен танысуға арналған. Яғни, сотқа талап арыз өткізген азамат қолма-қол құжаттың тіркелгендігін растайтын түбіртекті алады. Соңынан ұялы телефоны арқылы логин мен құпия сөз көрсетілген электронды хабарлама алып, сол ақпараттарды енгізу жолымен шығарылған сот актісімен танысу мүмкіндігіне ие болады.

Электрондық ақпараттық сервистер бүгінде сотқа қатысуш тараптардың, адвокаттардың сұранысына ие болып, бұқарахалықтың кең қолданысында отыр. Бұл бағытты жетілдірудің өзі азаматтардың құқықтық мәдениетінің жетілуіне, олардың өздерінің конституциялық құқықтарын еркін пайдаланып, құқықтарымен бостандықтарының сақталауы, қорғалуына көп көмек береді. Сандық электронды қолы бар әрбір азаматтары уақыттарын үнемдей отырып, кез-келген уақытта интернет желісі арқылы талап арыздарын, шағым мен наразылықтарын жолдай алады. Тұтынушы өзіне ыңғайлы кез келген уақытта сот құжатымен, істің тарихымен, өзге де деректерімен танысып, сот актісін басып шығара алады. Бұл сот саласындағы жүргізіліп жатқан тың реформалар мен жаңашылдықтар құқықтық саясаттың басты қағидаттарын басшылыққа алып, мемлекет пен қоғам институттарын одан әрі демократияландыруға бағытталған. Еліміздің тәуелсіздігі жылдары

ішінде демократиялық және құқықтық мемлекеттің сұранысына сай жасақталған сот жүйесі қалыптасып, тұтастай алғанда толық қанды жұмыс атқарып келеді. Электрондық озық технологиялардың қолданылуы судьялар мен сот мәжілісінің хатшыларының жүктемесінің жеңілдеуіне, сот отырысының хаттамасындағы ескертулерді азайтуға, сот ісін жүргізу рәсімін жеңілдетуге ықпалын тигізіп, халықтың сотқа қолжетімділігі мен сенімін арттырады. Заманауи ақпараттық технологияны сот жүйесіне енгізу және оны одан әрі жетілдіру сөзсіз сот билігінің беделін жоғарылатуда, халық сенімін арттыруға септігін тигізеді.

Тәуелсіз жылдар ішінде сот жүйесінің тұрақты іргетасы қаланып, сот төрелігін іске асыру сапасының жақсарып, халықтың сотқа деген сенімі артып келеді. Электронды озық технологияларды қолдану сот қызметкерлерінің ғана емес, сотқа жүгінетін адамдардың да уақытын үнемдемек. Бұл ақпараттық-электрондық жүйелер сот өндірісін жеңілдетіп қана қоймай, қағазбастылықтан арылып, азаматтардың уақыты мен қаржысын үнемдеуге, әрі сот жүйесінің анағұрлым ашықтығы мен қолжетімділігіне мейлінше қол жеткізуге ықпал етеді.

ҚР Президенті жанындағы Орталық коммуникациялар қызметінде әділет органдары қызметінің тиімділігін арттыру үшін іске асырылып жатқан цифрлық трансформациялардың негізгі бағыттары жұмыс жасап жатқаны белгілі. Нақтырақ айтқанда, Е-Заңнама, жасанды интеллект енгізу, атқарушылық іс жүргізуді цифрландыру, атқарушылық іс жүргізуге жасанды интеллекті енгізу, цифрлық нотариат жобасы, атқарушылық жазбаны цифрландыру, е-Заң көмегі, е-Сараптама, аттестаттау рәсімінің реинжинирингі, заңды тұлғалардың цифрлық сенімхаттары сияқты цифрлық жобаларға тоқталды. «Е-Заңнама – бұл жоба бірыңғай жүйеде заң шығарудың барлық үдерістерін біріктіру үшін құрылды яғни, норма шығармашылықты цифрландыру саласындағы флагмандық жобалардың бірі деуге болады. Қазіргі уақытта жоба шеңберінде заң жобасының бүкіл өмірлік циклін қамтитын функционал толығымен жүзеге асырылды, яғни әзірлеуші бастамашылық еткен сәттен бастап Мемлекет басшысының қол қоюына дейінгі үдерістер қамтылған. Бұл нормативтік құқықтық актілерді дайындау мен келісудің сандық үдерісін қамтамасыз етуге, барлық кезеңдердің ашықтығы мен есептілігін арттыруға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта заңға тәуелді актілер бойынша функционалдылықты кеңейту бойынша қарқынды жұмыс жүргізілуде. Бұл норма шығармашылықтың цифрлық экожүйесін дамытудың келесі маңызды кезеңі болмақ», — деді вице-министр.

Е-заңнаманы енгізудің негізгі тиімді тұстарына мыналар жатады:

- түзетулер мен келісулер тарихын қоса алғанда, НҚА-ның толық цифрлық мәліметтер жинағын қалыптастыру;
- институционалдық есте сақтауға, оның ішінде құқық шығармашылығы тәсілдерінің сабақтастығы үшін жағдай жасау;
- үдеріске қатысушыларға түсетін бюрократиялық жүктемені айтарлықтай төмендету.

Сонымен қатар вице-министр Әділет министрлігі жасанды интеллект негізіндегі шешімдерді де белсенді түрде енгізіп жатқанын атап өтті. Бүгінде Министрлік сайтында 24/7 режимінде құқықтық кеңесші жұмыс істейді. Ол азаматтарға құқықтық мәселелердің кең ауқымы бойынша кеңес береді, осылайша заңнаманы түсіндіру бойынша мемлекеттік органдарға жүктемені азайтады.

Оның айтуынша келесі кезең нормативтік құқықтық актілерді әзірлеушілерге сараптамалық қолдау көрсететін смарт-ассистентті енгізу болады. Оның мынадай қызметтер түрін қамтиды.:

- НҚА-ға өзгерістер енгізу бойынша ұсынымдарды автоматты түрде жасау;
- қолданыстағы заңнамада қайталанатын және қарама-қайшы нормаларды анықтау;
- актілердің жобаларындағы сыбайлас жемқорлық факторларын талдау;
- жаңа нормаларды басқа құжаттардағы ұқсас ережелермен салыстыру.

Осылайша, смарт-ассистент тек көмекші құрал ғана емес, оның сапасын, келісімдерін арттыруға ықпал ететін норма жасау үдерісінің толыққанды қатысушысы болып

саналады. «Әділет министрлігінің цифрлық трансформациясының тағы бір маңызды бағыты – атқарушылық іс жүргізу рәсімдерін автоматтандыру. Өткен жылдың тамыз айынан бастап осы бағыт шеңберінде “цифрлық сот орындаушысы” енгізілді, ол автоматты режимде адамның қатысуынсыз атқарушылық іс жүргізуге бастамашылық жасайды және сүйемелдейді. Бұл шешім адами факторды жоюға, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға және қарызды өндіріп алу үдерісін едәуір жеделдетуге мүмкіндік береді. Жобаның негізгі әлеуметтік тиімділіктерінің бірі – азаматтарға қаржылық жүктемені азайту. Егер бұрын жеке сот орындаушысын тарту кезінде борышкер борыш сомасының 25%-на дейін комиссия түрінде қосымша төлеуге мәжбүр болса, енді үдерісті автоматтандырудың нәтижесінде бұл шығыстар алынып тасталды. Цифрлық құралды енгізу – азаматтардың бұрын жеке сот орындаушыларының қызметтеріне төлеуге кеткен 1 млрд теңгеден астам қаражатты үнемдеді. Бұл тек сот төрелігінің қолжетімділігін арттырып қоймай, қоғам мүддесі үшін технологияларды тиімді қолданудың айқын үлгісін көрсетті», — деді вице-министр.

Атқарушылық өндірісті одан әрі цифрландыру аясында жасанды интеллект элементтерін енгізу жоспарланып жатқанын, олар сот шешімдерін орындаудың ашықтығын, тиімділігін және әділдігін арттыруға бағытталатынын айтты. Мысалы, «Құқықтық кеңесші» модулі – бұл азаматтарға арналған құрал және ол атқарушылық іс жүргізу барысында объективті ақпаратқа қол жеткізуді және тараптардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін цифрлық көмекші болады. Оның басты қызметтері мынадай:

- жеке сот орындаушыларының әрекеттерінің толықтығын бақылау;
- азаматтарды олардың істерінің мәртебесі және жасалған әрекеттер туралы ақпараттандыру;
- сот орындаушыларының әрекетіне немесе әрекетсіздігіне қатысты негізделген шағымдарды дайындауға көмек көрсету;
- атқарушылық іс жүргізу жүйесіне деген ашықтық пен сенімді арттыру.

Осындай жобалардың бірі – «Смарт-ассистент модулі». Ол сот орындаушыларының өздеріне арналған және олардың жұмысын ұйымдастыруда зияткерлік көмекші болады. Оның негізгі функцияларына мыналар жатады:

- мерзімдерді сақтау және қажетті әрекеттер туралы еске салу;
- жүргізіліп жатқан рәсімдердің дұрыстығын талдау;
- жұмыстың тиімділігін арттыру бойынша ұсынымдар беру;
- әрекетсіздіктің қателіктері мен қауіптерін автоматты түрде анықтау.

Цифрлық трансформация және рәсімдерді оңайлату шеңберінде Министрлік аттестаттау үдерісіне реинжиниринг жүргізді. Өз кезегінде шараға қатысушылар көбінесе бағдарламалық қамтамасыз етуде электрондық іс жіберілетін бағдарламалық базаның өзінен электрондық істерді соттарға жіберу кезінде туындайтын техникалық ақауларға сілтеме жасады. Мәжіліске қатысушылар өзара пікір алмасып, қылмыстық істі электрондық форматта қарау барысында туындайтын күрделі мәселелерді талқылады. Жиын соңында модератор қылмыстық тергеу органдарына электрондық қылмыстық істі жүргізуді сақтауды, материалдардың тізімдемесімен сәйкес келмеуіне жол бермеуді, сондай-ақ қылмыстық істі электрондық форматта жүргізу барысында туындайтын процестік бұзушылықтардың алдын алу мен оларға жол бермеу жөніндегі іс-шаралар ұйымдастыруды ұсынды. «Мемлекет басшысы цифрландыру мен жасанды интеллектіні енгізу жөніндегі стратегиялық бағытты айқын белгіледі. Осы тапсырмаларды орындау мақсатында елде ауқымды қадамдар жасалды: Ол құқық қорғау саласында IT-технологияларды қолдану прокуратура қызметінің басым бағыттарының бірі екенін атап өтті. Қылмыстық процесс, әкімшілік сот ісін жүргізу, мемлекеттік бақылау және азаматтардың өтініштерімен жұмыс толықтай цифрландырылды.

Бұл құралдар жыл сайын ондаған мың азамат пен кәсіпкердің құқықтарын қорғайды. Ұлттық цифрлық платформа арқылы инвесторларды қорғау тетігі жолға қойылды: 20 қаңтардан бастап бірде-бір мемлекеттік орган прокурордың келісімінсіз инвесторды тексеруге, жауапкершілікке тартуға, қызметін тоқтатуға немесе лицензиясын қайтарып алуға

құқылы емес.«Бүгін цифрлық жүйелердің тек құқық бұзушылықтарды тіркеп қана қоймай, олардың алдын алуы да маңызды. Осы мақсатта жасанды интеллект технологияларын пайдаланатын «Цифрлық қадағалау» жүйесі құрылды». Аталған жүйе мәліметтерді талдайды, мемлекеттік органдардың деректер базаларына, «ақылды» камераларға, дрондарға қосылған және іздеудегі адамдар санын 24%-ға азайтуға мүмкіндік берді. Бұл технология қоғамдық тәртіпті бұзушылықтардың, заңсыз кен өндірудің алдын алуда, пробация есебіндегі тұлғаларды бақылауда және құқық қорғау қызметінің басқа да маңызды бағыттарында қолданылады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Заңы 11 қараша № 283 2017 жылғы (ұлт аралық кибер қылмыстылық немесе компьютерлік қылмыстылық қылмысқа және оған қарсы күрес жөніндегі бірлескен іс-қимыл туралы шарт). [- Алматы: ЮРИСТ, 2017. - 108 б.
2. Вехов В. Б. Компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстарды тергеудің тактикалық ерекшеліктері: ғылыми.- тәжірибе. оқуқұралы / В. Б. Вехов, В. В. Попова, Д. А. Илюшин. М., 2014.
3. Копылов В. А. Ақпараттыққұқық: оқулық / В. А. Копылов. М.: Заңгер, 2013.-512 Б. 34.
4. Компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстар: біліктілік және дәлелдеу: Оқу. Оқу құралы / ред. Ю. В. Гаврилина. М., 2023.
5. Жоғары технологиялар саласындағы қылмыстың алдын алу мәселелері: Сб.ғылым. ст. / Отв. тарбағаев. Красноярск РУМЦ ЮО, 2004. - 95с.

УДК 349.6:502

АҢШЫЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҚТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ҚАҒИДАТТАРЫ МЕН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Конысбекова М.Р., Айтбаев Д.А.,

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Аннотация. Мақалада аңшылық шаруашылықты құқықтық реттеу мәселелері құқықтық мемлекет қағидаттары мен экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұрғысынан кешенді түрде қарастырылады. Аңшылық қызметтің тарихи, экономикалық және әлеуметтік маңызына талдау жасалып, оның қоршаған ортаға, биологиялық әртүрлілікке және жануарлар дүниесінің сақталуына тигізетін әсері айқындалады. Зерттеуде аңшылық шаруашылықты табиғи ресурстарды пайдаланудың ерекше түрі ретінде құқықтық реттеудің қажеттілігі негізделіп, заңдылық, қоғамдық және экологиялық мүдделердің басымдығы, мемлекеттік бақылау мен қадағалау қағидаттарының рөлі ашып көрсетіледі. Сонымен қатар, аңшылық саласындағы құқық бұзушылықтар мен олар үшін көзделген әкімшілік, қылмыстық және азаматтық-құқықтық жауапкершілік түрлері талданады. Автор Қазақстан Республикасында аңшылық шаруашылықты құқықтық қамтамасыз етудің қазіргі жағдайына баға беріп, саланы жетілдіру бағыттары ретінде цифрлық есепке алу жүйелерін енгізу, электрондық рұқсат беру, мониторингті күшейту және экологиялық-құқықтық мәдениетті арттыру қажеттігін негіздейді.

Түйін сөздер: аңшылық шаруашылық; құқықтық реттеу; жануарлар дүниесі; экологиялық қауіпсіздік; биологиялық әртүрлілік; браконьерлік; құқықтық жауапкершілік; табиғи ресурстарды пайдалану; құқықтық мемлекет; цифрландыру.

Қазіргі кезеңде табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау мәселелері құқықтық мемлекеттің негізгі басым бағыттарының біріне айналып отыр. Соның ішінде аңшылық шаруашылық саласы экологиялық тепе-теңдікке, биологиялық әртүрлілікті сақтауға және қоғамның экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге тікелей әсер ететін маңызды бағыт болып табылады. Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты немесе уақытша мекендейтін жануарлар дүниесі және табиғи еркіндік жағдайында мекендейтін тірі ағзалардың жиынтығы – қорғалуға жататын табиғи ортанын ажырамас элементі деп есептелінеді. Аңшылық – адамзаттың мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан және бастапқыда адамның өмір сүру көзі болған ең көне кәсіптерінің бірі болып табылады. Алғашқы кезеңде аңшылық тек өзінің жеке қажеттіліктері үшін, атап айтқанда тамаққа, киімге тері алу мұқтаждықтарын қанағаттандыру үшін жасалған болса, қазіргі таңда адамдардың бос уақытын өткізу құралы болып кеткені де барлығымызға мәлім [1, 78б.].

Аңшылық қызмет – тарихи қалыптасқан, экономикалық және мәдени маңызы бар сала болғанымен, оны реттеуде құқықтық бақылаудың әлсіздігі қоршаған ортаға елеулі зиян келтіруі мүмкін. Осыған байланысты аңшылық шаруашылықты құқықтық реттеу құқықтық мемлекет қағидаттарына, заңдылық, әділеттілік және қоғамдық мүддені қорғау талаптарына сәйкес жүзеге асырылуы тиіс. Аңшылық шаруашылық – жабайы жануарлар дүниесін пайдалану, қорғау, көбейту және олардың санын реттеу жөніндегі қоғамдық қатынастардың жиынтығы [2]. Бұл сала табиғи ресурстарды пайдаланудың ерекше түрі ретінде құқықтық реттеуді талап етеді. Аңшылық шаруашылықтың құқықтық маңызы келесі аспектілермен айқындалады:

- жануарлар дүниесін қорғау және сақтау;
- табиғи тепе-теңдікті қамтамасыз ету;
- заңсыз аңшылықтың алдын алу;
- қоғамның экологиялық қауіпсіздігін сақтау;
- азаматтардың экологиялық құқықтарын қорғау.

Осы тұрғыда аңшылық шаруашылық тек шаруашылық қызмет емес, экологиялық және әлеуметтік жауапкершілікпен тығыз байланысты құқықтық институт ретінде қарастырылады.

Аңшылық шаруашылықты құқықтық реттеу құқықтық мемлекет қағидаттарына негізделеді. Олардың ішінде мыналарды атап өтуге болады:

1. Заңдылық қағидаты аңшылық қызметтің тек заңмен белгіленген тәртіпте жүзеге асырылуын талап етеді. Аңшылыққа рұқсат беру, аңаулау мерзімдері, жануарлар түрлері мен санын реттеу заңнамалық нормалармен айқындалады. Заңдылықтың сақталуы браконьерлікпен күрестің негізгі құқықтық тетігі болып табылады.
2. Қоғамдық және экологиялық мүдделердің басымдығы қағидаты. Аңшылық шаруашылықты жүзеге асыру кезінде жеке немесе коммерциялық мүдделерден гөрі қоғамдық және экологиялық мүдделер басым болуы тиіс. Бұл қағидат құқықтық мемлекет жағдайында табиғатты пайдаланудың шектеулі әрі жауапты сипатын айқындайды.
3. Мемлекеттік бақылау мен қадағалау қағидаты. Аңшылық саласында уәкілетті мемлекеттік органдардың бақылау және қадағалау қызметі ерекше маңызға ие. Бұл бақылау жануарлар дүниесін қорғау, заңсыз әрекеттердің алдын алу және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған.

Экологиялық қауіпсіздік – адамның өмірі мен денсаулығын, қоршаған ортаны зиянды әсерлерден қорғауға бағытталған жағдай. Аңшылық шаруашылық экологиялық қауіпсіздікке тікелей ықпал етеді, себебі жануарлар дүниесінің жойылуы экожүйенің бұзылуына әкеледі.

Аңшылықты дұрыс құқықтық реттеу келесі нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

- жануарлар популяциясының сақталуы;
- эко жүйелердің тұрақтылығы;
- биологиялық әртүрлілікті қорғау;
- қоршаған ортаға келетін зиянды азайту.

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде аңшылыққа қойылатын шектеулер мен тыйымдардың құқықтық маңызы зор.

Аңшылық шаруашылық саласында құқық бұзушылықтар көбіне заңсыз аң аулау, рұқсатсыз табиғи ресурстарды пайдалану және жануарлар дүниесіне зиян келтіру түрінде көрініс табады.

Құқықтық жауапкершілік:

- әкімшілік жауапкершілік;
- қылмыстық жауапкершілік;
- азаматтық-құқықтық жауапкершілік нысандарында жүзеге асырылады.

Бұл жауапкершілік түрлері құқық бұзушылықтың алдын алуға, құқықтық тәртіпті нығайтуға және экологиялық зиянды өтеуге бағытталған.

Қазақстан Республикасында аңшылық шаруашылығын құқықтық реттеу мәселесі отандық заңгер ғалымдары тарапынан тиісті деңгейде зерттелмеген тақырып болып саналады. Ол тек жануарлар дүниесін қорғау контекстінде ғана зерттелген тақырыптар.

Біздің пікірімізше аңшылық шаруашылықты құқықтық қамтамасыз ету міндетті түрде жеке тақырып ретінде қарастырылуы тиіс. Себебі, аңшылық шаруашылықтың экономикалық әлеуеті зор. Аңшылық шаруашылықты тиісті қалыпқа келтіру арқылы отандық туризмді дамытуға да болады. Бірақ ол мәселеке шенді түрде іске асырылуы керек. Шетелдік ғалымдар аңшылық шаруашылықтың жекелеген түрлерін зерттеу арқылы тар бағыттағы зерттеулер жүргізеді.

Байқағанымыздай Қазақстан Республикасында жануарлар дүниесін қорғау мәселесі өзекті және тиісті деңгейде құқықтық ықпал етуге жатады. Аңшылық шаруашылықтың жүзеге асырылуы жануарларды қорғау мақсатында және олардың өсімін молайтуға зиян келтірмейтін түрде іске асырылуы тиіс. Бірақ күнделікті ақпарат көздерінде жануарлар дүниесін заңға сәйкес пайдаланылмайтын фактілер жөнінде, атап айтқанда заңсыз браконьерлік секілді немесе аңшылық ережелерін сақтамау және де аңшылық жасаудың халықаралық нормаларын бұзу секілді ақпараттарды көреміз. Осыған байланысты Қазақстан Республикасында аңшылық шаруашылықты құқықтық қамтамасыз етудің оңтайлы тетіктерін зерттеуіміз қажет.

Қазақстан Республикасы аңшылық шаруашылығы моделі пост кеңестік мемлекеттерінің тәжірибесімен ұқсас. Себебі, тәуелсіздік алған сәттен бастап кеңестік модель қалыптасқан болатын. Кеңестік кезде аңшылық шаруашылығы жоспарлы сипатта яғни нақты көрсеткіштерге жетуге бағытталған болатын. Қызметтің бұл түрін арнайы ұйымдар – аңшылық өнер кәсібікәсіп орындары жүзеге асырды. Бұдан басқа аң аулау да халықтың белсенді демалыс формаларының бірі болды, ондаған мың әуесқой аңшылар әртүрлі ерікті аңшылық қоғамдардың мүшелері болды. Кеңестік кезеңде аң аулау қоғамдары, олар ойын жануарлары ресурстарын басқару, оларды қорғау, өсімін молайту, есепке алу жұмыстарымен айналысты. Аңшылық шаруашылығын жүргізу тәртібін реттейтін және айқындайтын негізгі заңнамалық және нормативтік құқықтық актілер шаруашылықтар, аңшылық пайдаланушылар мен аңшылардың құқықтары мен міндеттері бекітілген «Жануарлар дүниесін қорғау және пайдалану» туралы заңмен және аңшылық шаруашылығын жүргізу ережесімен реттелінді. Республикада аң аулау аңшылық шаруашылықтарында және жалпы пайдаланатын аумақтарда жүзеге асырылды [3].

Қазіргі кезеңде аңшылық шаруашылықты құқықтық реттеуде жаңа тәсілдер қажет. Олардың қатарында:

- цифрлық есепке алу жүйелерін енгізу;
- аңшылық рұқсаттарын электронды форматта беру;
- мониторинг пен бақылауды күшейту;
- экологиялық білім мен мәдениетті арттыру [4].

Бұл шаралар құқықтық мемлекет талаптарына сай аңшылық шаруашылықты ашық, тиімді және қауіпсізетуге мүмкіндік береді.

Аңшылық шаруашылықты құқықтық реттеу – құқықтық мемлекеттің экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған маңызды міндеттерінің бірі. Бұл салада заңдылықты сақтау, қоғамдық және экологиялық мүдделердің басымдығын амтамасыз ету, мемлекеттік бақылауды күшейту аса маңызды. Экологиялық қауіпсіздік пен табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану құқықтық мемлекет қағидаттарының ажырамас бөлігі болып табылады. Сондықтан аңшылық шаруашылықты құқықтық реттеу тек шаруашылық қызметті ұйымдастыру құралы ғана емес, қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз ететін құқықтық механизм ретінде қарастырылуы тиіс.

Қорытындылары келе, аңшылық шаруашылығы мемлекеттің экономикасының маңызды саласының бірі болып табылады. Оның жеткілікті реттелуіне жануарлар санын қалыпты сақтай отырып табиғатты пайдалануға байланысты. Осы жерде аңшылық шаруашылығының орнықты дамуы қағидасының болуы шарт. Себебі, бүгінгі ұрпақ қоршаған ортаны таза қалыпты күйде келесі ұрпақ қатай быстауға міндетті. Сауатты түрде пайдаланған жағдайда Қазақстан Республикасының климаттық жағдайы мен ресурстары экономиканың дамуына елеулі үлес қоса алатын мүмкіндіктері бар. Аңшылық шаруашылыққа қатысты реформаларды жүзеге асыру барысында келесі ережелерді міндетті түрде ескерген жөн:

- аңшылық шаруашылыққа қатысты кез келген өзгерту жануарлар әлемінің қалыпты өмір сүруіне зиян келмейтін сипатта болу керек;
- аңшылық шаруашылықтар арасында бәсекеге қабілеттілікті орнату және оларға халықтың қол жетімділігін қамтамасыз ету қажет;
- аңшылық шаруашылық саласына инвестиция тарту қызығушылықтарын арттыру қажет;
- аңшылық шаруашылық өнімдерін ішкі және экспорттық тұтыну мүмкіндіктерін арттыруды дамыту қажет және т.б.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Балашенко С.А., Макарова Т.И., Лизгаро Е.В. – Минск: Вышэйш. шк., 2016. – 383с.
2. Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі N 593 Заңы//www.zakon.kz. Қаралым уақыты:27.11.2025 ж.
3. Закон РСФСР от 14 июля 1982 г. «Об охране и использовании животного мира»//www.zakon. kz.Қаралымуақыты: 27.11.2025 ж.
- 4.Раушанұлы Т. Қазақстанда жойылып кету қаупі бар жануарлар//Massaget мемлекеттік ақпараттық порталы. <https://massaget.kz/>. Қаралым уақыты: 27.11.2025

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЗАЩИТЫ ВЕНЧУРНЫХ ИНВЕСТИЦИЙ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И ИНСТРУМЕНТАРИЙ

ВанЦзеюнь, Yessenov University, Ақтау қ.

***Аннотация.** В статье рассматриваются актуальные вопросы развития венчурного финансирования в Казахстане, особенности функционирования венчурного рынка, а также риски, связанные с инвестициями в инновационные стартапы. На основе анализа текущего состояния рынка, международного опыта и теоретических основ венчурных инвестиций предлагаются практические рекомендации по улучшению системы защиты инвесторов и развитию устойчивой стартап-экосистемы. Особое внимание уделяется взаимодействию государственных структур, частных инвесторов и стартапов как ключевым участникам экосистемы. Результаты исследования могут быть полезны для инвесторов, предпринимателей, государственных органов и специалистов в сфере финансов и инноваций.*

***Ключевые слова:** венчурные инвестиции, стартапы, риски, Казахстан, финансовая защита, инновационная экономика, стартап-экосистема.*

В современных условиях глобализации и технологического прогресса венчурное финансирование становится не только важным драйвером инновационного развития экономик, но и инструментом для формирования новых высокотехнологичных секторов, создания высокооплачиваемых рабочих мест и снижения зависимости от сырьевых экспортных потоков. Для Казахстана, стремящегося диверсифицировать производство и усилить конкурентоспособность на международном рынке, развитие венчурного рынка представляет особую актуальность — особенно в контексте реализации национальных стратегий, таких как «Казахстан-2050» и «Инновационная Казахстан». Однако формирование этой сфере сопровождается рядом структурных проблем: недостатком частных инвесторов (ангел-инвесторов и венчурных фондов), неопределенностью правовой и регуляторной среды, высокими операционными и технологическими рисками, а также слабой инфраструктурой поддержки стартапов (отсутствием специализированных акселераторов и менторских программ).

Целью данной статьи является анализ особенностей защиты венчурных инвестиций в Казахстане, выявление ключевых рисков на каждом этапе инвестиционного цикла (посевной, ранний, ростовой), а также разработка методологических подходов и практических инструментов к их минимизации на основе теоретических знаний и адаптированного международного опыта.

Венчурные инвестиции представляют собой форму прямого инвестиционного финансирования, при которой профессиональные инвесторы (венчурные фонды, ангел-инвесторы) предоставляют капитал компаниям с высоким потенциалом экспоненциального роста (преимущественно стартапам, работающим в инновационных секторах) в обмен на долю в капитале. Отличительной чертой этой формы финансирования является не только предоставление финансовых ресурсов, но и активное участие инвесторов в управлении бизнесом: разработке стратегии, оптимизации операционных процессов, привлечении партнеров и подготовке к выходу на биржевой рынок (IPO) или слиянию с крупными корпорациями.

К ключевым характеристикам венчурных инвестиций относятся:

- Высокий риск, связанный с неопределенностью коммерциализации инноваций, конкурентной борьбой и изменением рыночных трендов (статистически, около 70% стартапов не возвращают инвестиции);

- Потенциал сверхприбыли: успешные проекты могут приносить доход в 10–100 раз превышающий начальные инвестиции;
- Долгосрочный характер: инвестиционный цикл обычно составляет 5–7 лет, что связано с периодом разработки продукта, масштабирования бизнеса и достижения рентабельности;
- Фокус на инновациях: предпочтение проектам с уникальной технологией, патентной защитой или дифференцированным бизнес-моделем.

Эффективное управление венчурными инвестициями основывается на комплексе теоретических методов, адаптированных под специфику высокорисковых проектов:

- Метод чистой приведённой стоимости (NPV): используется для оценки экономической эффективности проекта путём сравнения текущей стоимости будущих денежных потоков (дисконтированных по ставке риска) и первоначальных инвестиций;
- Метод внутренней нормы доходности (IRR): определяет потенциальную доходность проекта как ставку дисконтирования, при которой NPV становится равным нулю (инвесторы обычно выбирают проекты с IRR выше 25–30% для компенсации рисков);
- Метод реальных опционов (ROV): учитывает ценность гибкости в условиях неопределённости (например, возможность масштабировать проект при положительных рыночных сигналах или прекратить финансирование при неудачах), что позволяет более точно оценить потенциал стартапа.

В практике эти количественные методы комбинируются с качественным анализом нематериальных факторов: компетентности и опытности команды стартапа (в 80% случаев успех проекта зависит от менеджеров), масштаба целевого рынка, конкурентных преимуществ и технологической готовности продукта.

Венчурный рынок Казахстана находится на ранней стадии формирования: согласно данным Национального банка Республики Казахстан, общий объём венчурных инвестиций растёт динамично — с \$10 млн в 2020 году до \$25 млн в 2023 году. Однако этот показатель значительно уступает развитым странам (например, в США объём венчурных инвестиций в 2023 году составил более \$300 млрд) и даже соседним регионам (в России — около \$1,2 млрд). Основными источниками финансирования стартапов в Казахстане являются:

- Государственные венчурные фонды (около 60% всех инвестиций): например, QazTech Ventures (с капиталом \$100 млн), созданный для поддержки технологических проектов;
- Международные инвесторы (25%): преимущественно фонды из Сингапура, Турции и стран ЕС, привлечённые через программы AstanaHub;
- Частные венчурные компании и ангел-инвесторы (15%): их роль остаётся ограниченной из-за низкого уровня финансовой грамотности, высокого риска и отсутствия налоговых стимулов.

Стартапы Казахстана преимущественно сосредоточены на сферах, соответствующих национальным приоритетам:

- IT и цифровые технологии (45% проектов): разработка мобильных приложений, облачные решения, искусственный интеллект (например, стартап «Nurly Code», специализирующийся на автоматизации бизнес-процессов);
- Финтех (20%): сервисы онлайн-оплаты, пиринговые платформы (лидером является Kaspi.kz, который получил венчурные инвестиции на ранних стадиях развития);
- Агротехнологии (15%): решения для цифровизации сельского хозяйства, контроль качества продукции;
- Экологические инновации (10%): разработка систем утилизации отходов, солнечная энергетика.

Поддержку стартапов оказывают государственные и частные акселераторы и инкубаторы: Kazakhstan Startup Program (предоставляет гранты до \$50 тыс.), TechGarden (инкубатор в Алматы) и AstanaHub (инновационный парк в Астане, который ежегодно принимает более 100 стартапов). Однако инфраструктура ещё недостаточно развита:

отсутствуют специализированные лаборатории для тестирования технологий, а менторские программы чаще всего проводятся волонтерами, а не профессиональными инвесторами.

Развитие венчурного рынка в Казахстане сдерживаются рядом взаимосвязанных проблем:

- Недостаток частных инвесторов: низкий уровень доходов населения, отсутствие налоговых льгот для ангел-инвесторов и неопределенность правовой среды делают венчурные инвестиции менее привлекательными по сравнению с традиционными активами (недвижимость, ценные бумаги);

- Неопределенность правовой и регуляторной среды: законодательство о венчурных инвестициях было принято только в 2022 году, и оно ещё не содержит четких правил по структурированию сделок, защите прав инвесторов и выходу из проектов;

- Нехватка опытных специалистов: большинство менеджеров стартапов имеют техническое образование, но не обладают знаниями в области финансов, маркетинга и стратегического планирования;

Слабая защита интеллектуальной собственности: процедура регистрации патентов занимает до 12 месяцев, а уровень исполнения судебных решений по защите авторских прав остаётся низким (по данным Всемирной организации интеллектуальной собственности — около 40%).

Венчурные инвестиции в Казахстане сопровождаются комплексом рисков, которые могут возникать на каждом этапе инвестиционного цикла:

- Финансовые риски: нестабильность макроэкономической ситуации (волатильность тенге, инфляция), недостаточная ликвидность стартапов (отсутствие регулярных денежных потоков) и высокая стоимость капитала (ставки на кредиты для стартапов достигают 15–20%);

- Рыночные риски: низкий уровень потребительского спроса на инновационные продукты (из-за низкой финансовой доступности населения), высокая конкуренция с импортными решениями и непредсказуемые изменения предпочтений потребителей;

- Операционные риски: недостаток квалификации управленцев, проблемы с логистикой и поставками компонентов (особенно для производственных стартапов) и низкая эффективность внутренних процессов;

- Технологические риски: сложности в разработке прототипа, отсутствие патентной защиты, высокая стоимость масштабирования технологий и быстрое техническое устаревание;

- Регуляторные риски: изменения законодательства о налогообложении (например, введение дополнительных налогов на цифровые услуги), ограничения на экспорт технологий и неопределенность правил регулирования новых секторов (например, криптовалют);

- Политические риски: изменения в государственной политике в отношении инноваций, санкции и нестабильность внешнеполитической ситуации.

Успешные модели венчурного финансирования из развитых стран могут быть адаптированы к условиям Казахстана, с учётом специфики его экономики и правовой среды:

- США: основные успехи рынка обусловлены развитой инфраструктурой (акселераторы Y Combinator и Techstars, которые предоставляют не только капитал, но и менторскую поддержку), многоэтапным финансированием (посевной, ранний, ростовой раунды) и налоговыми льготами для инвесторов (например, освобождение от налога на прибыль от инвестиций в ранние стадии стартапов). Для Казахстана можно адаптировать модель многоэтапного финансирования: государственные фонды могут финансировать посевные стадии, а частные инвесторы — ростовые;

- Великобритания: государственные программы EIS (Enterprise Investment Scheme) и SEIS (Seed Enterprise Investment Scheme) предоставляют инвесторам налоговые кредиты до 30–50% от суммы инвестиций в стартапы. В Казахстане можно ввести аналогичную программу,

финансируемую из бюджета, с ограничением по сумме инвестиций (до \$100 тыс. на инвестора в год);

- Германия: поддержка стартапов осуществляется через специализированные государственные фонды (например, High-Tech Gründerfonds с капиталом €2,5 млрд), которые инвестируют в проекты вместе с частными инвесторами (соотношение 1:1). Для Казахстана это модель позволит снизить риски для частных инвесторов и увеличить объем финансирования стартапов.

Усиление поддержки акселераторов и инкубаторов: выделить бюджетные средства для расширения возможностей AstanaHub и TechGarden (в том числе создание лабораторий для тестирования технологий и центров сертификации продуктов) и привлечь международные партнеры (например, акселератор Y Combinator) для организации совместных программ;

Внедрение профессиональных менторских программ: создать реестр опытных инвесторов и менеджеров, которые будут консультировать стартапы за компенсацию (частично финансируемой государством), и организовать регулярные тренинги по финансовому планированию, маркетингу и стратегическому управлению;

Создание платформы для взаимодействия инвесторов и стартапов: разработать онлайн-портал, где стартапы могут представить свои проекты, а инвесторы — опубликовать требования к инвестициям (это позволит снизить транзакционные издержки и ускорить процесс сопоставления спроса и предложения).

Формирование благоприятной правовой и налоговой среды. Введение налоговых льгот для инвесторов: предоставить ангел-инвесторам налоговые кредиты до 30% от суммы инвестиций в стартапы (при условии, что инвестиции находятся в проекте не менее 3 лет) и освободить венчурные фонды от налога на прибыль от продаж акций стартапов;

- Усовершенствование законодательства о защите интеллектуальной собственности: сократить срок регистрации патентов до 6 месяцев, упростить процедуру подачи заявок и увеличить санкции за нарушение авторских прав;

- Создание прозрачных правил регулирования инновационных отраслей: разработать отдельные нормативные акты для секторов IT, финтех и агротехнологии, которые будут определять требования к продуктам, процедуры лицензирования и правила взаимодействия с государственными органами.

Улучшение доступа к капиталу.

- Развитие государственных венчурных фондов: увеличить капитал QazTech Ventures до \$500 млн и сфокусировать его на посевных и ранних стадиях финансирования (инвестиции до \$1 млн на проект), а также создать региональные фонды для поддержки стартапов в областях (Актау, Шымкент);

- Интеграция Казахстана в международные венчурные сети: организовать участие казахских стартапов и инвесторов в международных форумах (например, TechCrunchDisrupt, Web Summit) и создать совместные венчурные фонды с партнерами из Сингапура и Турции (для привлечения иностранного капитала);

- Поддержка ангел-инвесторов: создать ассоциацию ангел-инвесторов, которая будет предоставлять консультации, организовывать встречи с стартапами и представлять интересы инвесторов перед государственными органами.

Венчурное финансирование представляет важный потенциал для развития инновационной экономики Казахстана — оно позволяет трансформировать научные разработки в коммерчески успешные проекты, создать высокооплачиваемые рабочие места и снизить зависимость от сырьевых экспортных потоков. Однако его эффективное использование требует решения ряда структурных проблем: развития инфраструктуры стартап-экосистемы, улучшения правовой и налоговой среды, снижения рисков для инвесторов и привлечения частного капитала.

Адаптация международного опыта (модели многоэтапного финансирования из США, налоговых стимулов из Великобритании и совместных фондов из Германии) и реализация предлагаемых рекомендаций позволят сформировать устойчивую стартап- экосистему в Казахстане. Это, в свою очередь, повысит конкурентоспособность экономики, укрепит позицию Казахстана на глобальном рынке инноваций и способствует достижению целей национальных стратегий развития.

УДК 343.9:004

КИБЕРҚЫЛМЫСТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Жусупова Н.Н., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

***Аннотация.** Мақалада қазіргі цифрлық қоғам жағдайындағы киберқылмыстың құқықтық табиғаты, оның негізгі түрлері мен даму тенденциялары кешенді түрде талданады. Киберқылмыс қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және ақпараттық құқық тоғысындағы пәнаралық құбылыс ретінде қарастырылып, оның трансұлттық сипаты, жасырындылығы және жоғары технологиялық құралдарды қолдану ерекшеліктері ашып көрсетіледі. Зерттеуде киберқылмысты анықтаудың функциялық-құралдық, халықаралық-құқықтық және криминологиялық тәсілдері сараланып, Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасындағы ақпараттық қауіпсіздікке қарсы қылмыстардың жүйесі талданады. Сонымен қатар, жасанды интеллект, машиналық оқыту және генеративті технологияларды қолдану арқылы жасалатын заманауи киберқылмыстардың (spearphishing, vishing, deepfake, автономды зиянды бағдарламалар) қауіптілігі негізделеді. Автор киберқылмыспен күресті жетілдіру мақсатында ұлттық заңнаманы жаңғырту, цифрлық дәлелдемелерді процессуалдық реттеу, құқық қорғау органдарының кадрлық әлеуетін арттыру және халықаралық ынтымақтастықты күшейту бойынша нақты ұсыныстар ұсынады.*

***Түйін сөздер:** киберқылмыс; ақпараттық қауіпсіздік; цифрлық технологиялар; жасанды интеллект; сандық дәлелдемелер; интернет-алаяқтық; фишинг; дипфейк; трансұлттық қылмыс; киберқауіпсіздік.*

Қазіргі әлем – бұл цифрлық технологиялардың қарқынды дамыған, жаһандық желіге қосылған әлем. Ақпараттық технологиялардың (АҚ) барлық салаларға – мемлекеттік басқарудан бастап, жеке өмірге дейін енуі экономикалық өсімнің және қоғамдық тиімділіктің негізгі қозғаушы күшіне айналды. Алайда, осы оң өзгерістермен бірге жаңа қауіп-қатерлер – кибер қылмыстар туындады.

Киберқылмысты зерттеу – бұл қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және ақпараттық құқық салаларының тоғысында тұрған пәнаралық мәселе. Қазақстанның құқықтық ғылымында бұл мәселелер ішінара қарастырылғанымен, цифрлық дәлелдемелерді процессуалды қреттеу, жасанды интеллект арқылы жасалатын қылмыстарды саралау және трансұлттық киберқылмысты реттеудегі құзыреттілік (юрисдикция) даулары сияқты күрделі мәселелер әлі де толық зерттелмеген.

Киберқылмыс – бұл ХХІ ғасырдың ең күрделі және жылдам дамып кележатқан криминалдық құбылысы. Ол дәстүрлі қылмыстардан өзінің транс шекаралық сипатымен, жоғары технологиялық құралдарды қолдануымен және жасырындығымен ерекшеленеді. Ұлттық қауіпсіздік, экономикалық тұрақтылық және жеке тұлғаның конституциялық құқықтары (әсіресе, дербес деректер құпиялығы) үшін киберқылмыстың салдары ауқымды және орны толмас болуы мүмкін. Қазақстан Республикасы «Цифрлық

Қазақстан» бағдарламасын іске асыру арқылы сандық трансформация жолына түсті [1]. Бұл цифрлық активтердің, электрондық үкімет қызметтерінің және қаржылық технологиялардың көлемін арттырды. Сәйкесінше, ұлттық ақпараттық кеңістікке төнетін қатерлер де күшейді. Қаржылық алаяқтықтан бастап, маңызды инфра құрылымны сандарына жасалған күрделі шабуылдарға дейінгі киберқылмыстың барлық түрлеріне қарсы кешенді құқықтық тетіктерді құру — мемлекеттің басты міндеті.

Осы тұрғыдан алғанда, киберқылмыстың қазіргі тенденцияларын талдау, оны заңнамалық реттеу және құқық қорғау мәселелерін жүйелі түрде қарастыру аса өзекті болып табылады. Киберқылмыс ұғымын анықтаудағы ең үлкен қиындық – бұл құбылыстың динамикалық сипатында жатыр. Қылмыстық әрекеттердің пайда болуы мен таралуы технологиялық прогресспен тығыз байланысты және заңнамалық реттеуден әрдайым озып келеді. Құқықтық ғылымда киберқылмысты сипаттау үшін үш негізгі тәсіл қолданылады, олардың әрқайсысы құбылыстың белгілі бір қырын ашады [2; 41].

Бірінші және ең кең таралған тәсіл – функциялық-құралдық тәсіл. Бұл тәсіл бойынша киберқылмыс – бұл компьютерлік жүйелер мен желілерді не тікелей шабуыл нысаны ретінде, не қылмысты іске асыру құралы ретінде пайдаланатын кез келген заңсыз әрекет. Яғни, киберқылмыстық әрекет ақпараттық технологиялардың көмегінсіз жасалуы мүмкін емес немесе оларсыз жасалса да, оның тиімділігі төмен болады. Бұл анықтамаға Қазақстанның Қылмыстық кодексіндегі (ҚК) ақпараттық қауіпсіздікке қарсы қылмыстар туралы арнайы нормалар (мысалы, рұқсатсыз қол жеткізу, зиянды бағдарламаларды жасау және қолдану) ғана емес, сонымен бірге интернет арқылы жасалатын алаяқтық, экстремистік материалдарды тарату сияқты дәстүрлі қылмыстардың цифрлық формалары да кіреді.

Екіншісі – халықаралық-құқықтық тәсіл. Бұл тәсілдің негізі – Еуропа кеңесінің киберқылмыс туралы Будапешт конвенциясы. Бұл конвенция киберқылмыстың төрт тобын анықтайды:

1. Компьютерлік жүйелердің құпиялылығына, тұтастығына және қолжетімділігіне қарсы қылмыстар;
2. Компьютерге қатысты алаяқтық және жалғандық;
3. Мазмұнға қатысты қылмыстар (балалар порнографиясы);
4. Авторлық құқыққа қатысты бұзушылықтар [3].

Будапешт конвенциясының ерекшелігі – ол киберқылмыспен күресу үшін ұлттық заңнамаларды біріздендіруді және халықаралықынтымақтастықты нығайтуды талап етеді.

Үшінші – криминологиялық тәсіл. Бұл тәсіл қылмыстың қоғамдық қауіптілігіне, субъектісінің мотивіне және зиянның сипатына баса назар аударады. Киберқылмыс дәстүрлі қылмыстан айырмашылығы, көбіне транс ұлттық сипатта болады, жоғары анонимділікті қамтамасыз етеді және географиялық шекараларға тәуелді емес. Осылайша, киберқылмыс – бұл құқықтық игіліктерді қорғауға бағытталған дәстүрлі құқықтық нормалар жүйесін қайта қарауды талап ететін, сандық ортадағы жаңа әлеуметтік қауіп.

Киберқылмыстың тиімді реттелуі және алдын алуы үшін оны бірнеше критерийлер бойынша жүйелі түрде жіктеу қажет.

Қорғалатын құқықтық игіліктерге (қылмыс объектісіне) байланысты жіктеу: бұл жіктеу Қазақстанның Қылмыстық кодексінің құрылымына жақын және киберқылмыстың құқықтық сипатын анықтауда шешуші рөл атқарады.

1. Ақпараттық қауіпсіздікке қарсы қылмыстар: Бұл топқа тікелей деректер мен ақпараттық жүйелердің құпиялылығын, тұтастығын және қол жетімділігін бұзуға бағытталған әрекеттер жатады. Мысалы, компьютерлік жүйелерге рұқсатсыз ену (хакерлік), зиянды бағдарламаларды тарату немесе таратуға бағытталған әрекеттер, және ақпараттық жүйелерді бұзаттау арқылы олардың жұмысына кедергі жасау. Қазақстан заңнамасы бойынша бұл қылмыстар ең ауыр баптардың бірі болып саналады, себебі олар мемлекеттік және корпоративтік инфрақұрылымға айтарлықтай зиян келтіреді.

2. Экономикалық сипаттағы киберқылмыстар: Бұл топта компьютер негізінен қылмыс құралы ретінде пайдаланылады, ал зардап шегушінің мүліктік құқығы бұзылады. Мұнда интернет-алаяқтық, фишинг (жеке деректерді ұрлау арқылы жасалатын алаяқтық), криптовалюталарды қолдану арқылы ақша жылыстату (легализация) немесе заңсыз активтерді иемдену сияқты әрекеттер бар. Интернет-алаяқтық Қазақстандағы ең көп таралған киберқылмыс түріне айналды.

3. Тұлғаға және қоғамдық қауіпсіздікке қарсы киберқылмыстар: Бұл әрекеттер ақпараттық ортада жеке тұлғаның ар-намысына, қадір-қасиетіне, жеке өмірінің құпиялылығына қол сұғады. Мысалы, кибербуллинг, киберқудалау, жеке деректерді заңсыз жинау және тарату. Сондай-ақ, кибертерроризм немесе мемлекеттік билікке қарсы бағытталған ірі ауқымды ақпараттық-психологиялық шабуылдар осы топқа енуі мүмкін [4].

Қазіргі киберқылмыстенденцияларының негізгі сипаттамасы – оның инновациялық сипаты, пайдаға бағытталғандығы және глобалдық ауқымының кеңеюі болып табылады. Кибер қылмыскерлер заманауи технологияларды (Жасанды Интеллект, блокчейн, бұлттық есептеулер) өте жылдам меңгеріп, оларды қылмыстық әрекеттердің тиімділігін арттыруға пайдаланады.

Жасанды Интеллект (ЖИ) пен Машиналық Оқытудың (МО) қылмыстық мақсатта қолданылуы. Жасанды интеллект қазіргі киберқылмыстың ең қауіпті трендіне айналуда. Егер бұрын кибершабуылдар қолмен орындалса, қазір ЖИ олардың ауқымын және жылдамдығын экспоненциалды түрде арттыруда.

Автоматтандырылған фишинг және әлеуметтік инженерия: МО алгоритмдері әлеуметтік желілердегі миллиондағандеректерді талдай отырып, жекетұлғаның психологиялық әлсіз тұстарын, қызығушылықтарын және сөйлеу мәнерін анықтай алады. Осы негізде, ЖИ әлдеқайда сенімді және жекелендірілген фишингтік хаттарды (SpearPhishing) немесе дауыстық қоңырауларды (Vishing) жасайды. Бұл алаяқтық әрекеттердің табыстылығын айтарлықтай арттырады. SpearPhishing — бұл фишингтің нақты бір адамға немесе ұйымға бағытталған өте дәл және қауіпті түрі.

Қарапайым фишингтен айырмашылығы:

- Жаппай емес, белгілі бір адамды нысанаға алады
- Шабуылшы жәбірленуші туралы алдын ала ақпарат жинайды (аты-жөні, қызметі, жұмыс орны, жобалар, таныстары)
- Хат немесе хабарлама өте сенімді болып көрінеді

Бұл әдіспен көбіне:

- Құпия ақпаратты алу
- Жүйеге рұқсатсыз кіру
- Қызметкер аккаунтын басып алу мақсат етіледі [5].

Мысалы:

Хакер ұйымның директорынан хат келгендей етіп жібереді:

«Маған бұл құжатты шұғыл жіберіңіз» немесе «Бұл сілтемені ашып, есепті толтырыңыз».

Сенген адам сілтемені ашып немесе файлды жүктеп алады — нәтижесінде:

- құрылғысына вирус түседі,
- парольдер ұрланады,
- корпоративтік желі бұзылады.

SpearPhishing — алдын ала деректерге сүйеніп, нақты адамды алдап, ақпаратын немесе қолжетімділігін ұрлайтын фишинг шабуылы.

Vishing — бұл телефон арқылы жасалатын фишинг шабуылының түрі. Атауы Voice + Phishing сөздерінен шыққан.

Бұл әдісте қылмыскер жәбірленушіге қоңырау шалып, өзін:

- банк қызметкері,
- полиция қызметкері,

- мемлекеттік орган өкілі,
- курьерлік компания қызметкері ретінде таныстырып, сенімге кіріп, құпия ақпаратты алдап алады.

Сұрайтын информация:

- Банктік картаның нөмірі мен CVV-коды
- SMS арқылы түскен растау кодтары
- Жеке мәліметтер (ЖСН, туған күнт.б.)
- Онлайн-банкингке кіру деректері

Көбіне жедел және қорқыту тәсілі қолданылады:

«Сіздің картаңыз бұғатталды! Дереву растау кодын айтыңыз!»

«Шотыңыз данақша шешіліп жатыр! Блоктау үшін көмектесейін»

Бұл әрекеттердің нақты мақсаты:

- Ақша ұрлау,
- Жеке деректерді пайдалану,
- Қаржы алаяқтығын жалғастыру.

Vishing — адамды телефон арқылы алдап, құпия ақпаратты немесе ақшасын тартыпалу [6].

Дипфейктер (Deepfakes) арқылы алаяқтық: ЖИ генеративті желілерді қолдана отырып, белгілі бір адамның дауысын немесе бейнесін толығымен қайта жасайды. Бұл технология жоғары басшылық деңгейіндегі (CEO Fraud) алаяқтық схемаларында (мысалы, «басшының» дауысын қолданып, шұғыл ақша аударуды талап ету) қолданылып, ірі қаржылық шығындарға әкеледі.

Автономды зиянды бағдарламалар (AI-powered Malware): Жаңа буын зиянды бағдарламалары ЖИ элементтерін қолдана отырып, қорғаныс жүйелерінен «үйреніп», оларды айналып өтудің ең тиімді жолдарын өздігінен таңдай алады. Бұл бағдарламалар өздігінен жаңа нұсқаларға өзгере алатындықтан, дәстүрлі антивирустар үшін оларды анықтау мүмкін болмайды. Жоғарыда айтылған тұжырымдар негізінде, Қазақстанның киберқылмыспен күресу жүйесін реформалау бойынша келесідей негізгі ұсыныстар енгізіледі:

1. Заңнамалық Жетілдіру (ҚК және ҚПК)

ҚК-ге Жаңа Нормалар Енгізу: Қылмыстық кодекске «Цифрлық активтерді заңсыз иелену» және «Жасанды интеллектіні қолдану арқылы жасалған қылмыс» сияқты ерекше ауырататын жағдайларды енгізу.

ҚПК-ні бейімдеу: Қылмыстық процессуалдық кодекске сандық дәлелдемелерді жедел лудың (сот санкциясын кейін алушар тымен) және олардың тұтастығын (хештеу) міндетті түрде қамтамасыз етудің арнайы рәсімдерін енгізу.

Дербес деректерді қорғауды күшейту: дербес деректерді жаппай бұзуға жол берген ірі компанияларға қатысты әкімшілік айыппұл санкцияларын (ӘҚБтК) едәуір арттыру. Кадрлық әлеуетті арттыру: құқық қорғау органдарының (ІІМ, ҰҚК, ҚМА) тергеушілері мен сарапшылары үшін киберкриминалистика және бұлттық есептеулерді талдау бойынша үздіксіз оқу бағдарламаларын міндеттеу және техникалық зертханаларды жабдықтау.

Ведомствоаралық Интеграция: қылмыс туралы ақпаратты және қауіптер туралы ескертулерді (CERT арқылы) ІІМ, ҰҚК, ҚМА және Ұлттық Банк арасында 24/7 режимінде жедел алмасудың бірыңғай цифрлық жүйесін құру.

2. Алдын алу және халықаралық ынтымақтастық

Будапешт конвенциясына қосылу: киберқылмыспен күрестегі негізгі проблемаларды (юрисдикция, дәлелдемелерді жедел алу) шешу үшін Еуропа Кеңесінің Будапешт Конвенциясына қосылу процесін жеделдету.

Ұлттық киберсауаттылық бағдарламасы: әлеуметтік инженерияға қарсы тұру мақсатында халықтың барлық топтары үшін кибергигиена бойынша міндетті және үнемі жаңартылып отыратын білім беру бағдарламаларын іске қосу.

Киберсақтандыруды ынталандыру: кибершабуылдардың салдарын азайту үшін жеке секторда кибер сақтандыру жүйесін дамытуды мемлекеттік деңгейде қолдау.

Қорытындылай келе, Қазақстанның киберқылмыспен күрестегі болашағы құқықтық нормалардың технологиялық прогреске бейімделуіне, құқық қорғау органдарының халықаралық ынтымақтастыққа белсенді қатысуына және қоғамның саналы кибермәдениетін қалыптастыруға тікелей байланысты. Бұл шаралардың кешенді түрде іске асырылуы елдің ақпараттық қауіпсіздігін нығайтып, тұрақты цифрлық дамуын қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Цифрлық Қазақстан // <https://www.gov.kz//activities/14764?lang=kk> (жүгінген күн 16.10.2025)
2. Сүлейменова Ф.А. Кибер қылмыстық қылмыстарды саралаудың өзекті мәселелері. // Заң және Құқық. 2020. №3. 45-52 б.
3. Киберқылмыс туралы Конвенция (Будапешт, 2001 ж.). Қазақстан Республикасының Конвенцияға қосылуына қатысты нормативтік-құқықтық актілер. // <https://base.garant.ru/4089723/> (жүгінген күн 16.10.2025)
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. (2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ). // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (жүгінген күн 20.10.2025)
5. Ибраев Б.Б. Қазақстан Республикасындағы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық негіздері. // Мемлекет және Құқық журналы. 2019. №4. 12-19 б.
6. Аубакиров Т.А. Компьютерная преступность и ее предупреждение: Учебное пособие. Алматы: Жеті Жарғы, 2018. 210 стр.

УДК 347.9:347.918

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕДИАЦИИ И ДРУГИХ МЕТОДОВ РАЗРЕШЕНИЯ КОНФЛИКТОВ (СУДЕБНОЕ РАЗБИРАТЕЛЬСТВО, АРБИТРАЖ)

Амангельдин А.Ж., Сағындық Ү.Ю. Эвелина Ю. Yessenov University, Ақтау қ.

Аннотация. В статье рассматриваются альтернативные способы разрешения споров как важный элемент современной правовой системы Республики Казахстан в условиях цифровизации, глобализации и роста правовых конфликтов. Анализируется роль медиации, арбитража и судебного разбирательства в обеспечении защиты прав и законных интересов личности, общества и государства. Особое внимание уделяется правовой природе, принципам функционирования, преимуществам и ограничениям каждого из указанных механизмов. На основе сравнительно-правового и формально-юридического анализа выявляются особенности применения медиации в гражданских, трудовых и семейных спорах, арбитража — в предпринимательской и инвестиционной деятельности, а судебного разбирательства — как универсальной формы правовой защиты. Делается вывод о целесообразности комплексного и взаимодополняющего использования альтернативных и судебных форм разрешения споров для повышения эффективности правосудия, снижения нагрузки на суды и укрепления доверия к правовой системе Республики Казахстан.

***Ключевые слова:** альтернативные способы разрешения споров; медиация; арбитраж; судебное разбирательство; правосудие; правовая система Республики Казахстан; защита прав; правовое государство; цифровизация правосудия.*

Современный этап развития правовой системы Республики Казахстан характеризуется глубинными институциональными изменениями, обусловленными процессами глобализации, цифровизации и модернизации публичного управления. В условиях роста социальной и экономической активности, усложнения гражданского оборота и увеличения количества правовых конфликтов возрастает значение эффективных механизмов защиты прав и законных интересов личности, общества и государства. Традиционная судебная система, несмотря на её ключевую роль в обеспечении правопорядка, сталкивается с проблемами перегруженности, длительности рассмотрения дел и высокой степени формализации процедур. В связи с этим особую актуальность приобретает развитие альтернативных способов разрешения споров, способных дополнять судебную защиту и повышать общую эффективность правосудия.

Альтернативные способы разрешения споров (АРС) рассматриваются в современной юридической науке как важный элемент правового государства, ориентированный на достижение баланса между публичными и частными интересами. Их развитие отражает общемировую тенденцию гуманизации правосудия и перехода от исключительно репрессивной модели разрешения конфликтов к модели согласия и сотрудничества. В данном контексте особый научный и практический интерес представляет сравнительный анализ медиации, арбитража и судебного разбирательства как основных форм разрешения правовых споров.

Целью настоящего доклада является комплексный анализ правовой природы, особенностей применения, преимуществ и ограничений медиации, арбитража и судебного разбирательства в Республике Казахстан. Для достижения поставленной цели использовались такие методы исследования, как анализ нормативных правовых актов, сравнительно-правовой метод, формально-юридический анализ, а также обобщение научных подходов и правоприменительной практики.

Медиация представляет собой процедуру урегулирования спора при содействии нейтрального посредника — медиатора, который не принимает решения по существу конфликта, а способствует выработке взаимоприемлемого соглашения между сторонами. В соответствии с Законом Республики Казахстан «О медиации» от 28 января 2011 года, медиация основывается на принципах добровольности, равноправия сторон, конфиденциальности и нейтральности медиатора. Данные принципы обеспечивают гибкость процедуры и создают условия для конструктивного диалога между участниками конфликта.

Практика применения медиации в Казахстане показывает, что данный способ наиболее эффективен в гражданских, трудовых, семейных и коммерческих спорах, а также в отдельных категориях уголовных дел небольшой и средней тяжести. Существенным преимуществом медиации является возможность сохранения социальных и деловых отношений между сторонами, что особенно важно в условиях длительного взаимодействия субъектов. Кроме того, медиация отличается оперативностью и относительной экономичностью по сравнению с судебным разбирательством. Вместе с тем следует отметить, что медиация не предполагает вынесения обязательного решения, а исполнение достигнутого соглашения во многом зависит от добросовестности сторон, что может ограничивать её применение в конфликтах с высоким уровнем противостояния.

Арбитраж является формой негосударственного правосудия и представляет собой рассмотрение спора независимыми арбитрами на основании соглашения сторон. Закон Республики Казахстан «Об арбитраже» от 8 апреля 2016 года закрепляет арбитраж как самостоятельный способ разрешения гражданско-правовых и коммерческих споров. В

отличие от медиации, арбитражное разбирательство завершается вынесением обязательного решения, которое подлежит принудительному исполнению в установленном законом порядке.

Арбитраж широко применяется в предпринимательской и инвестиционной сфере, особенно при разрешении споров с участием иностранных субъектов. Его ключевыми преимуществами являются конфиденциальность, возможность выбора арбитров с необходимой профессиональной компетенцией, гибкость процедур и международное признание решений в рамках Нью-Йоркской конвенции 1958 года. В то же время арбитраж требует наличия арбитражного соглашения и может быть менее доступен для физических лиц и социально уязвимых субъектов, что обуславливает его преимущественное использование в сфере бизнеса.

Судебное разбирательство является классическим и универсальным способом защиты прав и законных интересов. В соответствии с Конституцией Республики Казахстан правосудие осуществляется исключительно судами, а судебные решения обладают высшей юридической силой и обязательны для исполнения. Судебная форма разрешения споров обеспечивает высокий уровень процессуальных гарантий, публичность, возможность апелляционного и кассационного обжалования, а также государственное принуждение к исполнению судебных актов. Вместе с тем судебное разбирательство характеризуется высокой степенью формализации, сложностью процедур и значительными временными затратами. Перегруженность судов и рост количества однотипных дел актуализируют необходимость внедрения примирительных механизмов и расширения применения альтернативных способов разрешения споров. В последние годы в Казахстане активно развиваются элементы цифрового правосудия, включая электронное судопроизводство и онлайн-заседания, что способствует повышению доступности судебной защиты, однако не устраняет всех системных проблем.

Сравнительный анализ медиации, арбитража и судебного разбирательства позволяет сделать вывод о различной функциональной направленности данных механизмов. Медиация ориентирована на достижение согласия и восстановление отношений между сторонами, арбитраж — на профессиональное и эффективное разрешение частноправовых споров, а судебное разбирательство — на обеспечение публичного правопорядка и универсальной правовой защиты. В условиях правовых трансформаций наиболее эффективной представляется модель их комплексного и взаимодополняющего использования.

В заключение следует отметить, что развитие альтернативных способов разрешения споров соответствует стратегическим задачам построения правового государства и укрепления доверия к правовой системе Республики Казахстан. Совершенствование законодательства, повышение правовой культуры населения, расширение примирительных процедур и интеграция цифровых технологий способны обеспечить более устойчивую и эффективную систему защиты прав человека в условиях современных глобальных вызовов.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года.
2. Закон Республики Казахстан «О медиации» от 28 января 2011 г. № 401-IV.
<https://online.zakon.kz/Document/>
3. Закон Республики Казахстан «Об арбитраже» от 8 апреля 2016 г. № 488-V.
<https://online.zakon.kz/Document/>
4. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан.
<https://online.zakon.kz/Document/>
5. Нью-Йоркская конвенция о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений, 1958 г.

АНАЛИЗ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ: ТЕНДЕНЦИИ И ЗАКОНОМЕРНОСТИ

Л.Б.Мержоева, Л.Б.Ахунова, Н.А.Абдыкадырова, Д.И.Даркулов
Yessenov University, Ақтау қ.
Научный руководитель: Кобегенова Г.Ж

***Аннотация.** В статье представлен расширенный анализ административных правонарушений в Республике Казахстан за 2020–2024 годы. Исследование основано на данных официальной правовой статистики, материалах действующего законодательства и результатах социологического опроса среди молодежи города Ақтау. Рассмотрены ключевые тенденции в динамике административных деликтов, особенности их территориального распределения, а также факторы социального, экономического и технологического характера, влияющие на уровень административной деликатности. На основе проведённого анализа сформулированы рекомендации по совершенствованию административного законодательства и практики его применения, а также предложены меры, направленные на повышение правового сознания и профилактику правонарушений.*

***Ключевые слова:** административные правонарушения, профилактика правонарушений, правовое воздействие, правовое регулирование.*

Административные правонарушения представляют собой один из наиболее распространенных видов противоправного поведения в современном обществе. В Казахстане эта сфера традиционно характеризуется высокой степенью динамичности, поскольку административная ответственность затрагивает практически все аспекты общественной жизни — от дорожного движения до экологической и предпринимательской деятельности. По данным официальной правовой статистики, ежегодно в стране фиксируются миллионы административных правонарушений, что неизбежно влияет на состояние общественного порядка и доверие населения к государственным институтам. Развитие цифровых технологий и изменение социальных практик способствуют появлению новых, ранее нехарактерных для административных правонарушения форм деликтов. Одновременно реформирование Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях (КоАП РК) [1] и внедрение электронных сервисов требуют критического анализа эффективности сложившихся механизмов правового воздействия. В данной связи изучение динамики правонарушений за последние годы приобретает особое значение.

Цель исследования заключается в выявлении структурных и содержательных особенностей административных правонарушений в 2020–2024 годах и определении факторов, влияющих на их развитие. Исследование также направлено на выработку практических рекомендаций по повышению эффективности административно-правового регулирования.

Административная ответственность в Республике Казахстан основывается на положениях КоАП РК, где административное правонарушение определяется как противоправное, виновное действие или бездействие, за которое законом установлена ответственность. В научной литературе подчеркивается, что административная ответственность выполняет двоякую функцию: с одной стороны, она обеспечивает наказание за совершённое правонарушение, а с другой — выполняет превентивную роль, формируя у граждан устойчивые модели правомерного поведения.

Ключевыми признаками административного правонарушения являются его общественная вредность, виновность, наказуемость и формальная определенность. В отличие от уголовного проступка, административное правонарушение характеризуется

меньшей степенью общественной опасности, но при этом обладает значительной распространенностью, что делает его важнейшим объектом государственного регулирования.

Нормативная база административного законодательства включает Конституцию Республики Казахстан, КоАП РК, Административный процедурно-процессуальный кодекс, а также многочисленные отраслевые законы и подзаконные акты, регулирующие отдельные сферы общественных отношений. Применение административного законодательства тесно связано с деятельностью правоохранительных органов, органов государственного контроля и судов, что формирует сложный механизм правоприменения, требующий постоянного анализа и совершенствования.

Анализ официальной статистики показывает, что за период 2015–2025 гг. наблюдается заметное увеличение общего числа административных правонарушений, что указано в Диаграмме 1. По сравнению с началом периода их количество увеличилось примерно на треть. Данное сокращение на первый взгляд может рассматриваться как показатель улучшения общей правовой дисциплины, однако более детальный анализ свидетельствует, что речь идет скорее о перераспределении структуры правонарушений, а также об изменениях в способах фиксации и учёта.

Цифровизация правоприменительных процессов, включая внедрение автоматизированных систем фиксации в сфере дорожного движения, позволила снизить количество субъективных ошибок и повысить прозрачность надзорной деятельности. Вместе с тем рост экономических и цифровых правонарушений свидетельствует о появлении новых вызовов в административной сфере. Именно дорожные правонарушения остаются одной из наиболее проблемных сфер. В 2024 году зарегистрировано более 31 тысяч дорожно-транспортных происшествий, что сопровождалось резким увеличением числа пострадавших. При том что общее количество нарушений ПДД фиксируется преимущественно в автоматическом режиме, число ДТП продолжает расти. Это указывает на то, что технические средства фиксации нарушений сами по себе не могут заменить полноценную профилактику, включающую развитие транспортной инфраструктуры, повышение качества подготовки водителей, а также более строгий контроль за соблюдением требований безопасности.

Дополнительный научный контекст даёт исследование Поляковой Светланы Владимировны, представленное в статье «Административные правонарушения в области дорожного движения и механизмы ответственности в Российской Федерации» [2, С.85]. В данной работе автор сосредоточивает внимание на специфике дорожных административных деликтов и подчёркивает, что, несмотря на формальное разграничение между административными правонарушениями и преступлениями, многие нарушения ПДД обладают значительной общественной опасностью. Это особенно актуально в условиях роста транспортных потоков и увеличения числа дорожно-транспортных происшествий.

По Поляковой, одним из ключевых вызовов является высокая латентность нарушений правил дорожного движения: примерно до 30 % из них остаются невыявленными. Это, согласно автору, порождает у нарушителей устойчивое чувство безнаказанности, снижая эффективность административной ответственности как превентивного инструмента. Данный вывод коррелирует с казахстанской ситуацией, где, несмотря на активное внедрение автоматических систем фиксации ПДД, сохраняется рост числа ДТП и рост тяжести их последствий.

Автор также выделяет проблему частых изменений законодательства, регулирующего сферу дорожного движения. По ее мнению, постоянная корректировка норм снижает устойчивость правовой системы, создаёт неопределённость и затрудняет работу органов, ответственных за профилактику и пресечение правонарушений. В таких условиях нарушается ключевой принцип административного права — неотвратимость наказания. Этот вывод является особенно важным и для Казахстана, где обновление КоАП, введение новых

цифровых сервисов и модернизация процессов фиксации правонарушений требуют постоянной адаптации правоприменителей и граждан.

В своей работе Полякова делает вывод, что для обеспечения реальной безопасности дорожного движения необходимо не только ужесточение или увеличение количества санкций, но и укрепление стабильности нормативно-правовой базы, повышение предсказуемости административной политики и системное развитие профилактических мер.

Подобные подходы актуальны и для Казахстана, где анализ административной деликтности показывает необходимость усиления образовательной работы, цифровой грамотности и повышения уровня правовой информированности населения.

Сопоставление результатов исследования Поляковой с казахстанскими данными подтверждает, что проблемы дорожных правонарушений имеют универсальный характер. Недостаточная правовая культура, латентность нарушений, нестабильность правового регулирования и нехватка профилактических программ остаются ключевыми вызовами как для Казахстана, так и для России. Решение этих проблем требует комплексного подхода, включающего совершенствование законодательства, повышение эффективности контроля и развитие современных цифровых инструментов, обеспечивающих прозрачность и неотвратимость административной ответственности.

«Отстранение от управления транспортным средством и медицинское освидетельствование на состояние опьянения являются важными мерами обеспечения производства по делам об административных правонарушениях. Эти меры направлены на предотвращение угрозы безопасности окружающих и обеспечивают законность и контроль за соблюдением правил дорожного движения» Б.А. Жетписбаев, А.К. Жанибеков, Д.О. Кусаинов [4, с.87].

Экологическая сфера в рассматриваемый период характеризуется устойчивым ростом правонарушений. Выбросы загрязняющих веществ от стационарных источников превышают несколько миллионов тонн ежегодно, а суммы штрафов, налагаемых за экологические нарушения, увеличиваются. Рост числа выявленных нарушений во многом связан с усилением контроля, введением новых требований экологического законодательства и увеличением числа проверок на крупных промышленных объектах. За январь–март 2025 года было зарегистрировано 19,7 тыс. Административных правонарушений в области охраны окружающей среды и использования природных ресурсов — на 34,9% больше, чем годом ранее. Наибольшую долю — 41,4% от общего количества — составили случаи эксплуатации автотранспортных и других передвижных средств с превышением нормативов содержания загрязняющих веществ в выбросах: 8,2 тыс. правонарушений — сразу на 74,1% больше, чем годом ранее. Среди наиболее частых правонарушений также оказались несоблюдение требований пользования животным миром и правил охоты, нарушение правил рыболовства и охраны рыбных ресурсов и других водных животных. К административной ответственности за эти правонарушения были привлечены 19,2 тыс. человек. Из них 11,6 тыс. человек получили предупреждения, а 7,6 тыс. человек — административные штрафы. Общая сумма наложенных штрафов составила 12 млрд тг, однако пока из них взысканы лишь 320,4 млн тг.[5].

Особое внимание заслуживает рост деликтов, связанных с использованием цифровых технологий. Мошенничества с применением электронных средств связи, неправомерное использование данных, нарушения в сфере онлайн-торговли и электронной финансовой деятельности становятся все более распространенными. В 2024 году дела о мошенничествах и кражах составили значительную часть административных и уголовных правонарушений. Эти тенденции отражают потребность в обновлении нормативных актов, регулирующих цифровую сферу, а также в развитии цифровой грамотности населения.

Административная деликтность имеет выраженную территориальную специфику. Наибольшее количество правонарушений традиционно фиксируется в крупных городах —

Алматы и Астане, что обусловлено высокой плотностью населения, развитой транспортной сетью, значительным объемом экономической активности и концентрацией административных органов.

В то же время в отдельных регионах — таких как Мангистауская, Атырауская и Павлодарская области — в последние годы наблюдается относительный рост административных правонарушений. Этот рост можно объяснить влиянием миграционных процессов, развитием нефтегазовой отрасли и особенностями социально-экономической структуры регионов. В целом территориальный анализ показывает, что уровень административных правонарушений зависит от уровня урбанизации, доступности административных услуг, эффективности региональной профилактической работы и особенностей местной экономики. Совокупность факторов, определяющих уровень административных правонарушений, включает социальные, экономические, правовые и технологические аспекты. Урбанизация и миграция влияют на характер социальных взаимодействий и приводят к увеличению числа конфликтных ситуаций, фиксируемых как административные правонарушения. Экономические кризисы стимулируют рост экономических и цифровых деликтов. Правовые факторы проявляются в усилении контроля и изменении законодательства:

ужесточение административных норм способствует выявлению большего количества нарушений, но не всегда приводит к снижению их общего числа. Технологические факторы, связанные с развитием цифровой среды, одновременно облегчают фиксирование нарушений и стимулируют появление новых форм правонарушений.

Для анализа восприятия административных правонарушений населением был проведён опрос среди молодежи (120 респондентов) города Актау. Полученные данные позволяют сделать вывод о низком уровне правовой информированности: значительная часть опрошенных знакома с административным законодательством лишь поверхностно. Многие респонденты отмечают, что штрафы не всегда оказывают должный превентивный эффект, если они не подкреплены систематической просветительской работой и эффективным контролем. Респонденты подчёркивают важность профилактики, правового просвещения и доступности информации о действующих нормах. Это позволяет сделать вывод о необходимости сочетания карательных мер с образовательными и воспитательными инструментами. 68% респондентов считают, что штрафы не являются достаточным сдерживающим фактором без усиления контроля и просвещения. Средняя оценка информированности: 2.8 из 5, что подтверждает значительный пробел в знаниях граждан об административной ответственности. 42% предпочли разъяснительную работу, что значит, что общество видит большой потенциал в превентивных мерах, чем в чисто карательных. На основе проведённого анализа представляется целесообразным усилить профилактическое направление административной политики. Ключевым шагом в этом направлении должно стать расширение правового образования граждан, включая внедрение в учебные программы модулей по административному праву, проведение информационных кампаний и развитие образовательных онлайн-ресурсов. Важным направлением является совершенствование цифровых инструментов. Создание удобных мобильных сервисов, позволяющих гражданам оперативно получать информацию о действующих нормах и возможных санкциях, способствует повышению прозрачности и эффективности правоприменения. Кроме того, требуется развитие гибких мер административного воздействия, включая альтернативные виды наказаний, такие как общественные работы или обязательные обучающие программы. Это особенно важно для молодых правонарушителей, для которых штрафы нередко оказываются неэффективными.

Административные правонарушения в Казахстане в период 2020–2024 годов демонстрируют сложную и многогранную динамику. Несмотря на снижение общего числа деликтов, сохраняются проблемы в отдельных сферах — прежде всего в дорожном

движении, экологии и цифровой экономике. Эти тенденции связаны с социальными и экономическими процессами, развитием технологий и изменениями в правовом регулировании.

Результаты исследования подтверждают необходимость сочетания карательных, и образовательных мер. Совершенствование административного законодательства должно сопровождаться повышением уровня правовой культуры населения, развитием цифровых сервисов и улучшением качества правоприменения. Дальнейшие исследования могут быть направлены на расширение эмпирической базы, анализ региональных различий в долгосрочной перспективе и изучение опыта других государств в области административно-правового регулирования

Список использованной литературы

1. Кодекс об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V ЗРК. (с изменениями и дополнениями) <https://adilet.zan.kz/rus/>
2. Статья «Административные правонарушения в области дорожного движения и ответственность за них» / Полякова Светлана Владимировна/ 2017 г./ Журнал «Административная ответственность и ее применение»/ стр. 85
3. Правовая статистика административных правонарушений/ <https://qamqor.gov.kz/crimestat/indicators/administrative>
4. Правовые основы административного процесса в Республике Казахстан / Б.А. Жетписбаев, А.К. Жанибеков, Д.О. Кусаинов / стр.87
5. Статья «Количество административных правонарушений в сфере экологии выросло на треть» <https://ranking.kz/>

УДК 004.8

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кулбаева М. М., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.
Жолдығалиева Ә. А., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Аннотация. Құқық нормасы объективті қажеттіліктерді жеткілікті түрде көрсетіп, қоғамдық қатынастардың даму заңдылықтарына сәйкес болған кезде тиімді болады. Алайда, Ақпараттық технологиялар тиісті заңнамалық реттеуге қарағанда тезірек дамиды. Бір кездері ғылыми фантастика болып саналған жасанды интеллектпен жабдықталған бағдарламалар күн сайын өмірдің әртүрлі салаларында кеңінен қолданылады. Озық технологиялар қазіргі заманғы адамның өмірін едәуір жеңілдетуге арналған, оған монотонды және техникалық тапсырмаларды бірліктерге, яғни жасанды интеллект тасымалдаушыларына беруге мүмкіндік береді. Алайда, жасанды интеллект жүйелерін пайдалану әрдайым оң және қауіпсіз бола бермейді-кейде іс жүзінде, белгілі бір факторларға байланысты, құрылғыны пайдалану кезінде мүлікке, денсаулыққа және тіпті адамның өміріне зиян келтіріледі. Осыған байланысты осындай Салдарлар үшін заңды жауапкершілік, қолданыстағы заңнаманың осындай қатынастарды реттеуге жарамдылығы және құқықтық реттеуді жаңа азаптарға жетілдіру және мамандандыру қажеттілігі туралы заңды сұрақтар туындайды. Бұл жұмыс осы талқылауға қатысуға бағытталған. Мақаланың мақсаттары үшін жасанды интеллекттің барлық жағымсыз көріністері үш жағдайға дейін азаяды: бағдарламадағы кемшіліктер немесе оның дұрыс жұмыс істемеуі салдарынан зиян келтіру; адамның құқық бұзушылық жасау үшін

технологияларды қолдануы; жасанды интеллект бірлігіне өз бетінше және өз бастамасы бойынша зиян келтіру.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, жасанды интеллект бірлігі, жасанды интеллекттің заңды тұлғасы, интернет, робототехника заңдары.

Жасанды интеллект үшін құқықтық жүйені түбегейлі реформалау қажеттілігінің жоқтығы туралы қорытынды жасалады, оның заңды тұлғасының теориясы жоққа шығарылады, оның барлық қателіктері үшін өндіруші, пайдаланушы, иесі және т.б. жауапты деп тұжырымдалады.

Жұмыста осы жағдайлардың барлығы зерттеледі, оларды құқықтық шешудің нұсқалары ұсынылады, қолданыстағы тәсілдер, жобалар және қабылданған арнайы құқықтық актілер сыни тұрғыдан бағаланады.

Адамның интеллектін түсінуге сүйене отырып, жасанды интеллект жасанды түрде құрылған жүйенің танымдық қабілеті, оның білімді алу және тиімді пайдалану қасиеті ретінде анықталуы мүмкін.

Интеллект сонымен қатар шығармашылық қабілеттермен анықталады, рухани құндылықтарды құру және сапалы жаңа, бұрын болмаған нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндігі.

Танымдық және шығармашылық тәсілдерді біріктіре отырып, нағыз жасанды интеллект сыртқы деректерді дербес талдауға, бірегей тұжырымдарға келуге, жаңа мақсаттар қоюға және алған білімдерін міндеттерді шешу және құру үшін пайдалануға қабілетті екенін атап өтеміз.

Ұсынылған тәсіл «күшті» жасанды интеллект тұжырымдамасына жақын, ол өзінің ұйымының күрделілігі мен дамуы бойынша адамның миына ұқсас болады, бұл оған адамға жетуге немесе одан асып түсуге мүмкіндік береді [1].

Жасанды интеллект өзінің әрекеттері мен шешімдері үшін тек «техникалық» жауапкершілікті өз мойнына алады және бұл үшін белгілі бір механизмдер мен процедураларды әзірлеу қажет. Мысалы, жүйені өз қателіктерінен үйренуге және уақыт өте келе шешімдерін жақсартуға мүмкіндік беретін күшейтілген оқыту алгоритмдерін қолдануға болады. Жүйе неғұрлым негізделген шешімдер қабылдауы үшін әртүрлі факторлар мен шектеулерді ескеретін машиналық оқыту әдістерін де қолдануға болады [2].

Зерттеу материалдары мен әдістері. Классикалық әділеттілік үлкен инновациялық өзгерістерден бөлек болуы мүмкін бе?

Қазір біз өз өміріміз бен денсаулығымызға компьютерге жиі сенеміз, ал банктегі қаржыны жансыз роботтар басқарады деп ойлайсыз ба:

- Цифрландыру сот төрелігін жүзеге асыру процесіне қаншалықты терең ене алады?

- Робот судья: бұл әлі де қиял ма, әлде болашақтың сөзсіз болашағы ма?

Бұл сұрақтар біздің өмірімізге еніп кетті. Біз оларды әртүрлі деңгейдегі кездесулерде бірнеше рет талқыладық. Интернетте өмір сүру бәріміз үшін қалыпты жағдайға айналды. Барлығы бір рет басу арқылы ақпарат алуға дағдыланған. Сапалы және тез күту емес, уақыт талабы болды.

Сондықтан, шетелдік әріптестеріміздің тәжірибесін зерделей отырып, цифрландыру біздің жұмысымызға балама түрде еніп кетті деген қорытынды жасауға болады. Интернеттің қолжетімділігі және мемлекеттік деректер базасын ауқымды цифрландыру сот ісін жүргізуді электрондық рельстерге ауыстыруға мүмкіндік берді.

Сот ісін жүргізудің барлық түрлері бойынша барлық кейс электронды түрде қалыптастырылады. Ең қиыны — электрондық қылмыстық істі енгізу болды. 2018 жылы олар аз ауырлықтағы бір эпизодтық істерден бастады. Алғашқы үш жыл ішінде әкімшілік істердің үлесі 15-тен 30%-ға дейін өсті.

Өткен жылдың екінші жартыжылдығынан бастап тергеу органдары әкімшілік істерді жүргізудің электрондық форматына толығымен көшті. Жыл қорытындысы бойынша олардың үлес салмағы 73%-ды құрады. 2023–2024 жылдары әкімшілік істердің электронды түрде 100 пайыз түсуін күтеміз.

Біздің жүйеміздегі сандарда минут сайын 100-ден астам жаңа құжат қалыптастырылады [3].

Екінші. Бұл үлкен, үнемі өсіп келе жатқан ақпараттық массивті басқаруды үйрену керек болды. Ол үшін ахуалдық орталық құрылды. Тиісті бағдарламалар мен алгоритмдер сотта әрбір материалды келіп түскен сәттен бастап және нақты уақыт режимінде көруге және ондаған аналитикалық анықтамаларды автоматты түрде қалыптастыруға мүмкіндік береді: іс жүргізу мерзімдерін сақтау, сот жүктемесі, істер санаттары және тағы басқалар туралы.

850 көрсеткіш бойынша деректер жалпы республика бойынша да, өңірлер және тіпті ең алыс мекемелер бойынша да қолжетімді. Басқаша айтқанда, біз өзімізді қызықтыратын кез келген ақпаратты берілген параметрлер бойынша аналитикалық есептеулермен ала аламыз.

Үшінші. Соттарға қол жеткізу. Бірыңғай электрондық кіру терезесін аштық. Мобильді нұсқада бар «Электрондық сот кабинеті» арқылы интернет бар әлемнің кез келген нүктесінен пайдаланушылар біздің соттарға жүгіне алады. Егер 2015 жылы шағымдардың тек 5%-ы электронды түрде берілсе, бүгінде бұл көрсеткіш 90%-ға жетті.

Бұл ретте қолма-қол келіп түскен қалған 10%-ы сканерленеді және электрондық сот ісін жүргізу алгоритмдері бойынша одан әрі қаралады. Процестер онлайн форматта да жүруі мүмкін. Жыл сайын әлемнің 30-дан астам мемлекеті өкілдерінің талап-арызын және қатысуын тіркейміз.

Соттың енді белгілі бір географиялық аумаққа байланбағанын түсіну азаматтық сот ісін жүргізуге аумақтан тыс соттылықты енгізуге мүмкіндік берді. Оның іске қосылуы 2022 жылдың 1 тамызында өтті. Енді процеске қатысушылар өздерінің географиялық тұрғылықты жерінде емес, еліміздің кез келген басқа сотында сотқа жүгінуге құқылы.

Дау қай сотқа түседі, соттарды аудандар мен аудандарға бөлмейтін роботтық бағдарлама анықтайды. Біздің ойымызша, аумақтан тыс соттылықты одан әрі дамытудың айқын артықшылықтары бар.

1. Ірі қалаларда ауылдық аудандардың көлемінен ондаған есе асатын судьялардың жүктемесі деңгейінде.

2. Сыбайлас жемқорлық тәуекелдері төмендейді. Істердің республикамыздың басқа аймақтарына автоматтандырылған бөлінуін ескере отырып, жергілікті билік пен бизнес-элитаның сотқа ықтимал әсері туралы үкімдер өткенге айналуы керек [4].

3. Еңбек және материалдық ресурстар тиімдірек пайдаланылатын болады.

Мұны болашақ сот деп атауға бола ма? Әзірге бұған жауап беру қиын, өйткені тіпті көптеген сұрақтар туындайды. Кем дегенде, мұндай шешімнің сотқа қатысудың жеделдігі және т.б. туралы халықаралық талаптарға сәйкестігі туралы, бірақ цифрлық прогресс жылдамдығы тақырыптың өзі өзекті екенін көрсетеді.

Мұны растай отырып, біздің соңғы екі дамуымызды таныстыруға рұқсат етіңіз. Біріншісі — Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша әзірленген цифрлық сот талдауы. Ол бірыңғай сот практикасын қалыптастыруда көмекші болуы керек. Бұл IT өнімінің айрықша ерекшелігі — жасанды интеллект элементтерін қолдану.

Қызмет Google сияқты 2018 жылдан бері өткізілген барлық сот актілерінің мәтінінен кез келген ақпаратты табуға мүмкіндік береді. Шошқа банкі күн сайын толтырылады. Бір рет басу арқылы аналитикалық сүзгілер сізді қызықтыратын сот шешімдерін жылдам іздеу үшін аймақты, сотты, судьяны, істің санатын және т.б. таңдауға мүмкіндік береді.

Жүйе нақты сұраныс бойынша табылған шешімдердің қанша бөлігі апелляцияға шағымданғанын және олардың қаншасы Жоғарғы Сотта қаралғанын көрсетеді. Қажетті

ақпаратқа қол жеткізу және оны талдау әрбір судьяға іс жүргізіліп жатқан кез келген іс бойынша сот практикасында шарлауға мүмкіндік береді.

Қарапайымнан басқа интеллектуалды іздеу бар. Неліктен интеллектуалды? Іздеу жүйесі сөзбен емес, жағдай бойынша іздейді. Яғни, бағдарлама сот шешімдерінің мәнін түсінуге, оларды бір-бірімен салыстыруға, ауытқуларды анықтауға және азаматтық істер бойынша нәтижені болжауға үйретілген.

Судьяны көптеген дәлелдер мен нюанстарды қамтитын нақты сот ісін жүргізу тәжірибесі қызықтырады делік. Егер сіз іздеу жүйесіне шағым мәтінін енгізсеңіз, жүйе автоматты түрде олардың шағымдану нәтижелерімен барлық ұқсас жағдайларды табады. Сонымен қатар, бағдарлама сот практикасынан нақты шығарылған шешімдерді көрсетеді.

Жасанды интеллект жұмысының негізгі жетістігі — азаматтық істің нәтижелерін болжау мүмкіндігі. Қазір бұл қызметті судьялар белсенді қолданады. Болашақта осындай бағдарламалар халық пен адвокаттар үшін қолжетімді болады деп күтеміз.

Өткен жылдан бері қолданылып келе жатқан екінші ІТ өнімі күрделі емес процестерді роботтандыру болып табылады [5].

Жеке жасанды интеллекттерді жеке адамдар жасай алады және қолдана алады. Алайда, мұндай жүйелерді пайдалану заңнамамен және этикалық нормалармен шектелуі мүмкін. Жеке тұлғаларға тиесілі жеке жасанды интеллекттерді пайдалану заңнамамен және этикалық нормалармен шектелуі керек, өйткені мұндай жүйелер қоғамға қауіп төндіріп, адам құқықтарын бұзуы мүмкін.

Заңнама мұндай жүйелерді құруды, пайдалануды және таратуды шектеу арқылы оларды пайдалануды реттеуі керек. Этикалық нормалар жеке жасанды интеллектті пайдалануды реттеуде де маңызды рөл атқарады, өйткені олар адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, сондай-ақ қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Жалпы, жеке жасанды интеллектті пайдалану жауапты және белгіленген нормалар мен ережелерге сәйкес болуы керек.

Корпорациялардың (занды тұлғалардың — жекеменшікте) жеке жасанды интеллектіні пайдалануы да заңнамамен және этикалық нормалармен шектелуі керек. Корпорациялар жаңа өнімдерді әзірлеу, деректерді талдау, өндірістік процестерді басқару және т.б. сияқты әртүрлі мақсаттарда АІ құра алады және қолдана алады.

Заңнама корпорациялардың АІ пайдалануына шектеулер қоя алады, мысалы, олардан жеке деректерді қорғау ережелерін сақтауды талап етеді. Этикалық нормалар корпорациялардың АІ пайдалануын реттеу үшін де маңызды, өйткені олар барлық тараптардың, соның ішінде жұмысшылардың, клиенттердің және жалпы қоғамның мүдделерін ескеруі керек.

Жеке жасанды интеллектті мемлекеттік меншікте пайдалану заңдармен және этикалық нормалармен шектелуі керек. Мемлекеттер АІ-ді көлік жүйелерін басқару, қауіпсіздікті қамтамасыз ету, денсаулық сақтау және т.б. сияқты әртүрлі міндеттерді шешу үшін қолдана алады.

Заңнама, мысалы, адам құқықтарын сақтауды және қауіпсіздікті қамтамасыз етуді талап ету арқылы мемлекеттің жасанды интеллектті пайдалануын шектеуі мүмкін. Этикалық нормалар мемлекеттің жасанды интеллектті пайдалануын реттеу үшін де маңызды, өйткені олар адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеп, қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуі керек.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Шешім қабылдаудың нақты алгоритмдері негізінде робот судьялардың қалауы заңмен қатаң шектелген істер бойынша сот актілерінің жобаларын дайындайды. Мысалы, борышкерге елден кетуге тыйым салынатын санкция беру.

Барлық құжаттарды тексерудің еңбекқорлығына қарамастан, шешім қабылдауда ешқандай құқықтық қиындық жоқ. Судья дәлелдемелерді бағаламайды, сот практикасын

қолданбайды және заң нормаларын зерттемейді. Біздің заңдарымызға сәйкес, 3 күн ішінде ол шамамен 250 еуродан асатын қарызды және борышкердің алдын ала ескертуін тексеруі керек. Егер осы шарттардың екеуі де орындалса — санкция беріледі, егер жоқ болса — бас тарту.

Біз тиісті дерекқорларды біріктірдік, ал қазір робот материалды алғаннан кейін бір минуттан кейін осындай санкция жобасын дайындауда. Бұл ретте шешімге қол қою кезінде жауапкершілік судьяда сақталады. Конституциялық талаптар бұзылмайды [6].

Енді біз одан әрі роботтандыру үшін әлеуеті бар істер мен материалдар санаттарын талдаймыз. Осылайша, бір жағынан соттар әдеттегіден босатылады, ал екінші жағынан сот қателіктері азаяды.

Бұл мәселені заңнамалық реттеу үшін сот актілерінің жобаларын ақпараттық жүйемен құру мүмкіндігін көздейтін АІЖК-ге түзетулер енгізілді. Бұл ретте біз енгізіп жатқан технологиялар судья-адамды алмастыра алмайтынын түсіну маңызды. Бұл — сот практикасының біркелкілігін және процеске қатысушылардың құқықтарын сапалы қорғауды қамтамасыз етуге көмектесетін қосымша құрал ғана.

Сонымен қатар, нормативтік реттеуді күшейту, құқықтық академиялық зерттеулерді жеделдету, жасанды интеллект жүйелерін пайдалану мен қолдану саласындағы жағымсыз салдарға мониторинг жүргізу қажеттілігі атап өтіледі.

Құқықтық қызмет салаларында жасанды интеллектті қолдануға келетін болсақ, бүгінгі күні бұл технология механикалық немесе қайталанатын әрекеттермен байланысты заңды міндеттерде ғана сәтті қолданылады. Жасанды интеллект үшін таным мен ойлау қажет болатын абстракция мен тұжырымдамаға қатысты тапсырмаларды орындау әлі де қиын [7].

Белгілі болғандай, қылмыстың «ақылды» алдын алу үшін жасанды интеллектті қолданудың жеке әрекеттері әрдайым қажетті нәтижеге әкелмейді.

Жүргізілген талдау қазіргі уақытта жасанды интеллектті құқықтық реттеудің бірқатар іргелі мәселелері шешілмеген болып қалады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Мүмкін, әлемдегі ең ірі мемлекеттер ұйымдастырған ауқымды норма шығару жұмысының нәтижелерінің бірі жасанды интеллект пен одақтас технологиялардың құқықтық аспектілері тақырыбына толы күрделі теориялық және құқықтық мәселелерді шешудің сенімді тәсілдерін табу болуы мүмкін.

Осыған қарамастан, жасалған қорытындыларды, сондай-ақ шетелдік заңгерлер мен заң шығарушылардың АІ мен одақтас технологияларды әзірлеу мен пайдалануды нормативтік-құқықтық реттеуді құру саласындағы бірқатар жетістіктерін ескере отырып, Қазақстан осындай реттеуді дамытуға қатысты келесі ұсыныстар жасауға болады.

Жасанды интеллект пен байланысты технологияларды реттеудің халықаралық деңгейіне қатысты осы саладағы жаһандық ынтымақтастықты дамытудың шұғыл қажеттілігін атап өту маңызды болып көрінеді.

Зерттеу барысында жеке компаниялар арасында да, мемлекеттер арасында да АІ технологияларының әлемдік нарығында бәсекелестіктің артуы байқалды. Мұндай жағдайларда адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау деңгейінің, сондай-ақ іргелі гуманитарлық құндылықтардың маңыздылығының төмендеу қаупі артады, өйткені мемлекеттер мен компаниялар тек экономикалық ойларды басшылыққа алуға мәжбүр.

Біздің ойымызша, жасанды интеллект пен сабақтас технологияларды дамыту саласындағы бәсекелестік қазіргі қоғамның әлеуметтік-гуманитарлық дағдарысының катализаторына айналмай, адамзаттың жалпы әл-ауқатын арттыруға ықпал етуі керек.

Жалпыға бірдей гуманитарлық құндылықтар негізінде робототехника мен АІ-ді әзірлеу мен пайдалануды әмбебап халықаралық-құқықтық реттеуді дамыту жасанды интеллект пен сабақтас технологиялардың құқықтық аспектілерін дамытудың қазіргі заманғы үрдістерінің ажырамас бөлігі болуға тиіс.

Жасанды интеллект пайдаланушылары үшін, сондай-ақ жасанды интеллект жүйелерін жасаушылар мен иелері үшін заңсыз әрекеттерді жасағаны және басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзғаны үшін азаматтық-құқықтық, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік белгіленуі керек.

Осылайша, біз келесі қорытындыларды жасай аламыз:

1. Жасанды интеллект өз әрекеттері үшін заңды жауапкершілікке тартыла алмайды, өйткені ол адамның дамуы мен пайдалануының өнімі болып табылады.

2. Жасанды интеллект әрекеттері үшін жауапкершілік оның әзірлеушісіне, иесіне және пайдаланушысына жүктеледі.

3. Жасанды интеллектті пайдалана отырып, құқыққа қайшы әрекеттерді болғызбау үшін жасанды интеллект жүйелерін әзірлеушілер, иелері және пайдаланушылар үшін азаматтық-құқықтық, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік белгілеу қажет.

Жасанды интеллект саласындағы құқықтық жауапкершілікті зерттеуді жалғастырудың маңыздылығын асыра бағалау қиын. Жыл сайын технология барған сайын күрделі және автономды болып келеді және олардың әрекеттері үшін кім жауапты екендігі туралы мәселе барған сайын өзекті бола түсуде.

Сонымен қатар, жасанды интеллектті қолданудың ықтимал салдарын ескеру қажет, мысалы, адам құқықтарын бұзу, кемсітушілік, құпия ақпараттың ағуы және басқалар.

Жасанды интеллектті пайдалануды бақылау мен реттеудің тиімді тетіктерін әзірлеу қоғамның қауіпсіздігі мен әл-ауқатын қамтамасыз етудің негізгі факторы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Морхат П.М. Искусственный интеллект: правовой взгляд: Научная монография / РОО «Институт государственно-конфессиональных отношений и права». — М.: Буки Веди, 2017.— 257 с.

2. Темирбеков Ж.Р. Искусственный интеллект и право: краткий обзор // Право и государство. 2021. № 3 (92). – С. 142-156.

3. Темирбеков Ж.Р. Құқық пен жасанды интеллект арақатынасы: кейбір зерттеулер // Право и государство, № 2 (95), 2022 99

4. Федорченко С.Н. Цифровые технологии в политическом процессе: новые вызовы и перспективы // Право и государство. 2020. № 3-4 (88-89). – С. 161-174.

5. Амиров Р. А., Билалова У. М. Перспективы внедрения технологий искусственного интеллекта в сфере высшего образования // Управленческое консультирование. 2020. № 3. С.80-88.

6. Самсонович О.О., Фокина Е.А. Искусственный интеллект — новые реалии // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2018. № 5-1. С. 257-263.

7. Перспективы и тенденции развития искусственного интеллекта // Бёрз ://y\cotрщег-тизейт.га // Дата обращения: 08.12.24.

УДК 351.74(574):004

ИНФОРМАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Кулбаева М. М., Атырауского университета им.Х.Досмухамедова, Атырау, қ.
Тлепбергенова Н. К., Атырауского университета им.Х.Досмухамедова

Аннотация. В статье рассматриваются особенности применения информационных технологий в правоохранительной деятельности Республики Казахстан. Анализируются основные направления цифровизации органов внутренних дел, прокуратуры и судебной системы, включая использование информационных баз данных, автоматизированных информационных систем, электронного документооборота и аналитических платформ. Особое внимание уделяется роли информационных технологий в повышении эффективности раскрытия и расследования преступлений, обеспечении общественной безопасности и профилактике правонарушений. Отмечаются проблемы внедрения цифровых решений, связанные с кибербезопасностью, защитой персональных данных и подготовкой кадров. Сделан вывод о значимости информационных технологий как ключевого инструмента модернизации правоохранительной системы Казахстана.

Ключевые слова: информационные технологии, цифровизация, Республика Казахстан, электронные базы данных, цифровая информация, интернет.

Двадцать первый век справедливо называет веком информационных технологий, в сфере социальной деятельности человека так или иначе связаны с компьютеризацией. Е.В.Надыгина считает, что информационная технология- это основанная на достижениях современной компьютерной техники и средств коммуникации совокупность процессов воздействия на информацию, инструментарий для получения разнообразной информации, а также способ взаимодействия между членами современного общества, способ совместного принятия решений и рождения новых знаний, создания законодательства, развития правовой системы государства в целом[1].

Н.А.Иванов утверждает, что «информация, закодированная и зафиксированная сигналами двух уровней, получила условное название «цифровая информация» или информация в цифровом форме» [2].

Основные направления информатизации государства и общества предусмотрены в стратегии развития Казахстан-2030. Роль информационных технологий в современном мире приобретает все более весомое значение. Существующее законодательное регулирование интернета в основном содержит условия для его свободного функционирования и развития. Национальные информационные инфраструктуры Республики Казахстан активно развиваются дальше, открываются web-сайты, совершенствуются системы электронных платежей, налоговая информационная система, зона электронного документооборота и т.д.

Задача по широкому внедрению в судах новых информационных технологий поставлена Первым Президентом в 2013 году. Подчеркивая ее важность к судебным решениям, в 2015 г., в рамках объявленного Плана Нации «100 конкретных шагов» Елбасы наделил оборудовать все залы судебных заседаний системами аудио, видео-фиксации. Введение системы аудио, видео-фиксации судебных процессов по гражданским, уголовным и административным делам обеспечивает открытость и прозрачность правосудия; повышает эффективность и качество рассмотрение дел, уровень исполнения судебных актов, обеспечивает независимость судей. Особенностью аудио и видеозаписи является объективное и всестороннее отражение события[3].

Необходимость отметить, что судебная система Казахстана оперативно отреагировала на вызов времени из-за эпидемии. Были предприняты оптимальные меры по сбалансированию фундаментальных основ-обеспечения права на охрану жизни и здоровья, и права каждого на судебную защиту. В условиях чрезвычайного положения суды перешли на электронный режим, с использованием цифровых технологий. В рамках внедрения аудио-; видеофиксации проведение дистанционных судебных заседаний, посредством видеоконференции связи. Данная технология сокращает сроки рассмотрения судебных дел, решает проблемы участия в рассмотрении дел илц, находящихся на карантине. Верховный суд

РК также запустил «Онлайн-примирение», с его помощью любой пользователь может легко найти на сайтах судов республики список медиаторов, работающих в данном регионе.

В условиях активного применения IT-технологий, видеоконференции связи, мобильного приложения «TrueColf» суды продолжают свою работу, поскольку их деятельность не может быть приостановлена в условиях чрезвычайного положения, т.к. на них возложена важная роль в соблюдении законности и общественного порядка [4].

Прогрессивное развитие различных технических средств (мобильные телефоны, фотоаппараты, диктофоны, GPS-трекеры и т.д.), которые хранят, обрабатывают и передают цифровую информацию, занявшие свою нишу в жизнедеятельности человека.

Современная информационная сфера обуславливает принципиально нового вида прав-информационных, ставших объектом уголовно-правовой охраны. Потребность в получении быстрой и качественной судебной информации по рассмотренным делам, результатам и срокам разрешения жалоб и заявлений, поступающим в суды, и по многим другим вопросам побудила Верховный Суд к разработке новой информационной системы «Төрелік». Ее внедрение позволило обеспечивать оперативный доступ к обмену информационными данными, закрепив высокой степенью надежности, и решить такие задачи как ведение автоматизированного учета и контроля соблюдения процессуальных сроков, формирование статистических отчетов, упрощение делопроизводства и судопроизводства. Кроме того, «Төрелік» ориентирован на оказание помощи судьям-функционирующим в нем специальный модуль при подготовке судебного акта автоматически высвечивает отдельные несоответствия действующему законодательству. С 2018 года в электронном формате рассматриваются дела (письменного) производства. Система учитывает специализацию, нагрузку, переназначение судьи в другой суд, выполнение функции следственного судьи по уголовным делам, дежурного судьи по административным делам, планируемые очередной отпуск и командировку, а также нахождение на больничном. Обновленный АД «снимает» субъективный фактор, пресекая возможные коррупционные проявления.

«Судебный кабинет»- это единое окно, которое имеет к онлайн-услугам судебных органов, позволяет подавать в электронном виде любые обращения и заявления во все судебные инстанции, производить онлайн-оплату госпошлины, отслеживать прохождение дела, оперативно получить судебные документы и уведомления. Набирает популярность мобильная его версия, через который в рамках проекта «Виртуальный суд» сторона по делу может удаленно участвовать в судебном заседании.

Разработан и внедрен сервис «Банк судебных актов»: Он предоставляет доступ к судебным актам, участникам судебного процесса и их представителям, с учетом правовых ограничений на распространение некоторых судебных актов. Модернизация, в том числе «Банк судебных актов» и публикации четырех видов отчетов с показателями деятельности местных судов, в том числе в онлайн-режиме позволила улучшить позиции Республики в международных рейтингах[5]. В деятельности органов внутренних дел РК приказом министра внутренних дел РК от 3 июля 2014 г. № 410, разработан порядок создания, использования и совершенствования информационных систем, информационно-коммуникационных сетей, сетей связи в системе органов внутренних дел[6].

Основными задачами информатизации в системе внутренних дел являются:

1. Создание единой информационно-телекоммуникационной инфраструктуры системы МВД РК;
2. Разработка внедрение и развитие единой информационной-телекоммуникационной инфраструктуры МВД РК и ее структурных компонентов;
3. Разработка новых и модернизация существующих информационных ресурсов, их подключение к ЕИТКИ, обеспечение к ним санкционированного удельного доступа в интерактивном режиме;

4. Обеспечение комплексного автоуправления ОВД на основе создания центра управления ситуациями.

В условиях стремительно меняющейся криминогенной обстановки в государстве, количественных и качественных показателей преступности необходимо принять комплексные меры, направленные на установление надежного правопорядка в стране защиты жизни, собственности, здоровья, а также безопасности общества и государства от преступных посягательств.

В современном мире цифровые технологии играют все более важную роль в развитии государства. Порядок проведения оперативно-розыскных мероприятий был урегулирован в совместном приказе Министерства финансов РК, агентства по делам государственной службы и противодействию коррупции, Службы государственной охраны РК, Комитета национальной безопасности РК, Министерства внутренних дел РК № 892 от 27 декабря 2014 г. Изменения коснулись вопросов соотношения понятия информации ОРД и информации об уголовном правонарушении.

Список использованной литературы

1.Надыгина Е.В. Теоретико-правовой анализ влияния информационных технологий на правосознание.-Автореф.,к.ю.н.-Нижний Новгород,2007-28 с.

2.Иванов Н.А. Цифровая информация в уголовном процесс//Библиотека криминалиста.-2013 №5(10).-148 с.

3.Гринькова А. Электронное правосудия //https://www.zakon.rz\4933681-elektronoepravocudie.ntml.

4.Кажекен Улан. Актуальные вопросы отправления правосудия в условиях чрезвычайного положения //Зангер.-№5-2020-с.93

5.Ахметзакиров Н. Об IT-технологиях как атрибуте современного правосудия-мобильного, прозрачного и доступного //Зангер-2020 №3.с.90

6.Указ Президента РК от 31 декабря 2013 г.№ 720 «О мерах по дальнейшему развитию правоохранительной системы РК».

УДК 343.13:004

ЭЛЕКТРОННО-ЦИФРОВАЯ ИНФОРМАЦИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Шаяхметова Ж. Б., Узакова Ж. Д., Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, Атырау.

Аннотация. Автором проведено терминологическое уточнение понятия «электронно-цифровой информации» и предложено его определение как сведения, представленные в электронно-цифровой форме зафиксированные на материальном носителе, либо передаваемые посредством электромагнитных сигналов, создаваемые операторами, либо аппаратными или программными средствами фиксации, обработка и передачи данных, предназначенных для их внешнего восприятия, использования или управления электронно- цифровым устройством.

Ключевые слова: компьютерная информация, электронно-цифровая информация.

Особое место в процессе раскрытия расследования преступлений занимают источники криминалистической информации и объективно выраженные в них сведения о преступлении. Материальные объекты и лица, воспринявшие вызванные преступлением воздействия объективной действительности, становятся носителями отражений, информации

о расследуемом событии. Отражая результаты объективного процесса, материальные объекты и сознание лиц, воспринявших отражение события, предоставляют материальную основу многоуровневого процесса деятельности по раскрытию и расследованию преступления. Источники криминалистической информации существуют в структуре целостного процесса деятельности по раскрытию и расследованию преступлений, а в процессе доказывания они функционируют лишь поскольку, поскольку отражают предметы, явления, действия, связанные с расследуемым преступлением, позволяют следовательно и суду, осуществляющим процесс доказывания, мысленно восстановить обстановку и все обстоятельства совершенного преступления. Для удобства проводимого исследования, мы выделили источники информации в качестве отдельного элемента процесса расследования, что на наш взгляд позволит провести анализ и рассмотреть их взаимосвязь с другими элементами процесса раскрытия и расследования преступлений. Решающее значение при выборе практических приемов обнаружения, фиксации, проверки и оценки источников криминалистической информации занимает форма выражения доказательственной информации. С позиции практического применения в теории доказательств, с первых дней присутствует фундаментальное деление доказательств на «идеальные», полученные от живых лиц, и «материальные», полученные от вещей и предметов. С развитием научно-технических средств и их возможностей использование материальных доказательств качественно изменилось. Исследования внутренней структуры и состава материального объекта и обоснование его индивидуальной идентификации по внутренней структуре и свойствам на сегодняшний день дают почти неограниченные возможности в теории доказательств. В современной криминалистике следы рассматриваются не изолированно, в качестве единичного вещественного доказательства, а в общей структуре материальной обстановки исследуемого события. Таким образом, материальная среда события рассматривается целостно, с ее системными, функциональными и иными свойствами, связями и отношениями. Подобный подход позволяет комплексно исследовать и собирать информацию, полученную из различных источников, в том числе и средств информационно-коммуникационных технологий.

В современном мире цифровые технологии играют все более важную роль в развитии государства. Цифровые технологии дали ряд преимуществ-упрощение доступа населения и бизнеса к государственным услугам, ускорение обмена информацией, появление новых возможностей для ведения бизнеса, создание новых цифровых продуктов и т.д.[1]. Вместе с тем, развитие информационно-коммуникационных технологий стимулировало их использование в противоправных действиях. Практическая деятельность органов досудебного расследования показывает, что на сегодняшний день все чаще приходится сталкиваться с объектами, содержащими уголовно-релевантную информацию, представленную в электронно-цифровом виде на различных электронно-цифровых устройствах и носителях информации [2].

Отмечая, что в настоящее время определение сведений зафиксированных на электронно-цифровом носителе или передаваемых с помощью информационно-коммуникационных технологий на научном, законодательном и правоприменительном уровне не закреплено, необходимо провести некоторые терминологические уточнения. На сегодняшний день в научной литературе существует множество определений информации, т.к. она тесно связана с другими философскими категориями как движение, время, пространство, форма материи мера.

Р.С.Белкина отмечал, что «применительно к процессу доказывания изменения в среде, как результат отражения в этой среде события, есть информация об этом событии, те самые фактические данные, с помощью которых только и можно судить о событии преступления. Следовательно, сам процесс возникновения информации есть процесс отражения, а ее возникновение-результат этого процесса» [3].

В.Б.Вехов определял машинную информацию как информацию, циркулирующую и вычислительной среде, зафиксированную на физическом носителе в форме, доступной вопреки ЭВМ, или передающаяся по телекоммуникационным каналам. Позже, В.Б.Вехов проводит анализ и приходит к выводу о том, что под понятием компьютерная информация следует понимать «сведения (сообщения данные), находящиеся в электронном-цифровой форме, зафиксированные на материальном носителе либо передающиеся по каналам связи посредством электромагнитных сигналов» [4].

Н.А.Зигура считает, что «компьютерная информация»-это сведения, представленные в электронно-цифровой форме на материальном носителе, создаваемые аппаратными и программными средствами фиксации, обработка и передачи информации, а также набор команд (программ), предназначенных для использования в ЭВМ или управления ею[5].

Вместе с тем, в науке существует мнение о компьютерной информации, предложенное В.А.Мещеряковым, согласно которому предлагает заменить термин «компьютерная информация» на «электронно-цифровой объект».

На наш взгляд, термин «компьютерная информация» изжил себя в результате информационно-технологического прогресса. Опираясь на позицию Н.А.Иванова, который убедительно обосновал ограниченность термина «компьютерная информация», его несоответствие техническому пониманию природы возникновения информации, а также учитывая электромагнитные взаимодействия при создании информации такого рода, считаем уместным использование термина «электронно-цифровая информация». Аргументация позиции отталкивается от технологической природы, т.к. сведения, закрепленные в электронных средствах, представлены в виде двоичной системы счисления, системы цифр, условных обозначений, сигналов, передающих информацию, и имеют дискретную природу. На основании чего, Н.А. Иванов утверждает, что «информация, закодированная и зафиксированная сигналами двух уровней, получила условное название «цифровой информации» или «информации в цифровой форме» [6].

Таким образом, под электронно-цифровой информацией мы понимаем сведения, представленные в электронно-цифровой форме зафиксированные на материальном носителе, либо передаваемые посредством электромагнитных сигналов, создаваемые операторами, либо аппаратными или программными средствами, предназначенными для их внешнего восприятия, использования или управления электронно-цифровым устройством.

Список использованной литературы

- 1.Электронный ресурс: <http://zerde.gov.kz/>
- 2.Касаткин А.В. Тактика собирания и использования компьютерной информации при расследовании: дис... канд.юрид.наук., М., 1997.2015 с.
- 3.Белкин Р.С. Курс криминалистически в 3 т.1: Общая теория криминалистики.-М.: Юристъ, 1997-408 с
- 4.Вехов В.Б.Криминалистическое учение о компьютерной информации: автореф.дис... докт.юрид.наук. Волгоград, 2009. 59 с.
- 5.Зигура Н.А.Компьютерная информация как вид доказательств в уголовном процессе России: Дис... канд.юрид.наук. Челябинск 2010.234 с
- 6.Иванов Н.А. Цифровая информация в уголовном процессе // Библиотека криминалистика. Научный журнал.-2013. № 5 (10).148 с.

ҰЖЫМДЫҚ ШАРТТАР: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Рахметова Ғ., Yessenov University, Ақтау қ.
Ғылыми жетекшісі: Абилшеева Р.К.з.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Ұжымдық шарттар: жасанды интеллект технологиялар негізінде құқықтық нормаларды біріктіретін нормативтік құқықтық актілердің нысаны.

***Аңдатпа.** Мақалада жасанды интеллект технологияларын қолдану контекстінде құқықтық нормаларды қамтитын нормативтік құқықтық актілердің нысаны ретінде ұжымдық шарттардың рөлі қарастырылады. Ұжымдық шарттарды әзірлеу мен іске асыруда жасанды интеллекттің интеграциясы құқық қолдану практикасын жақсартуға, міндеттемелерді орындау тиімділігін арттыруға және жұмысшылардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге қалай ықпал ететіні зерттеледі.*

Еңбек қатынастарында технологияларды қолданудың заманауи тәсілдері талданады, процестерді автоматтандыруға байланысты артықшылықтар мен ықтимал тәуекелдер анықталады. Жұмыс сонымен қатар ұжымдық шарттарды еңбек заңнамасындағы өзгерістерге және қазіргі заманғы нарық талаптарына бейімдеудің маңыздылығын, сондай-ақ ашық және әділ еңбек қатынастарын қалыптастырудағы технологиялардың рөлін атап көрсетеді.

***Түйін сөздер:** Ұжымдық шарттар, нормативтік құқықтық актілер, жасанды интеллект, құқық қолдану практикасы, еңбек қатынастары, қызметкерлердің құқықтарын қорғау, міндеттемелерді орындау тиімділігі, еңбек қатынастарының икемділігі.*

Жаһандану және технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында экономикалық қана емес, сонымен бірге құқықтық шындықтар да өзгереді, бұл қолданыстағы құқық институттарын жаңа сын-қатерлерге бейімдеуді талап етеді. Осындай институттардың бірі — жұмыс берушілер мен жұмысшылар арасындағы еңбек қатынастарын реттеудің маңызды құралы болып табылатын ұжымдық шарттар.

Соңғы жылдары жасанды интеллект технологияларын ұжымдық шарттарды әзірлеу, орындау және талдау процесіне интеграциялау қажеттілігі артып келеді. Бұл оларды қолданудың тиімділігін арттыруға, құқық қолдану практикасын жақсартуға және тараптардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Бұл тақырыптың өзектілігі бірнеше факторларға байланысты. Біріншіден, жасанды интеллектті құқықтық практика мен бизнес-процестерге енгізу еңбек қатынастарын автоматтандыру мен оңтайландырудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Екіншіден, еңбек заңнамасындағы заманауи өзгерістер ұйымдардың тез әрекет етуін талап етеді және ұжымдық шарттар жаңа жағдайларға бейімделуі керек. Үшіншіден, еңбек қатынастарының жаңа нысандарының пайда болуы және қызметкерлердің құқықтарын сақтау қажеттілігі ұжымдық шарттардың алдына ұжымдағы қатынастардың әділдігі мен ашықтығын қамтамасыз ету міндеттерін қояды.

Осылайша, құқықтық нормаларды қамтитын және жасанды интеллект технологияларын қолданатын ұжымдық шарттардың рөлін зерттеу еңбек қатынастарының тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін өте маңызды болады.

Бұл жұмыстың мақсаты — жасанды интеллект технологияларын қолдана отырып, құқықтық нормалар интеграцияланған нормативтік құқықтық актілердің нысаны ретінде ұжымдық шарттарды қолдануды зерттеу болып табылады. Жұмыс осы технологиялардың

құқық қолдану практикасына әсерін талдауға және процестерді автоматтандыруға байланысты артықшылықтар мен тәуекелдерді анықтауға бағытталған.

Жоғары технологиялық және өзін-өзі оқытатын жасанды интеллект (ЖИ) алгоритмдерінің пайда болуы бүкіл еңбек саласына түбегейлі әсер ететін әлеуметтік-өндірістік процестердің бұрын-соңды болмаған өзгеруінің басталуын анықтайды. ЖИ-ді еңбек саласына енгізу технологиялық жұмыссыздықтың уақытша өсуіне әкелетіні сөзсіз, бірақ ұзақ мерзімді перспективада жаңа технологиялар экономиканың жаңа салаларында көбірек жұмыс орындарын құруға мүмкіндік береді. ЖИ-нің жұмыссыздық деңгейіне әсері нақты пайдалану жағдайларына байланысты және мемлекеттік реттеуге ұшырауы керек.

Сондықтан ЖИ-мен шешім қабылдау біртіндеп жұмыс берушінің көптеген функцияларының маңызды элементіне айналады — жұмысшыларды жалдаудан бастап, олардың жұмысының тиімділігін күнделікті бақылауға дейін. Нәтижесінде еңбек қатынастарын құқықтық реттеудің дәстүрлі моделі айтарлықтай қиындықтарға тап болады.

Олардың кейбіреулеріне (мысалы, ЖИ жинау және өңдеу кезінде қызметкердің жеке деректерін қорғау мәселесі) қолданыстағы стандарттарды мұқият бейімдеу арқылы жауап беруге болады, ал басқалары, атап айтқанда, ЖИ қабылдаған негізгі шешімдер үшін жұмыс берушінің жауапкершілігі, қолданыстағы еңбек заңнамасының нормаларын түбегейлі қайта қарауды талап етуі мүмкін.

Қазақстандағы ұжымдық шарттарды реттейтін заңнама 2016 жылы күшіне енген Қазақстан Республикасының Еңбек кодексімен ұсынылған. Маңызды ережелерге мыналар жатады:

- Қызметкерлердің ұжымдық шарттар жасасу құқығы (Еңбек кодексінің 156-бабы).
- Ұжымдық шарттардың мазмұнына жалпы талаптар белгілеу.
- Оларды тіркеу және орындалуын бақылау тәртібі.

Қазақстанда ұжымдық шарт жасасу процесі мыналарды көздейді:

- Жұмысшылар немесе жұмыс беруші тарапынан келіссөздерді бастау.
- Келісімге қол жеткізу мақсатында ұжымдық келіссөздер жүргізу.
- Екі тараптың ұжымдық шартқа қол қоюы.

Ұжымдық шарттардың жасалуы мен мазмұны салалар немесе аумақтар деңгейіндегі келісімдерге де байланысты болуы мүмкін. Қазақстандағы ұжымдық шарттардың теориялық аспектілері мен заңнамалық реттелуін талдау олардың қызметкерлердің мүдделерін қорғауда және еңбек қатынастарын реттеуде маңызды рөл атқаратынын көрсетеді.

Еңбек нарығындағы және экономикалық жағдайдағы серпінді өзгерістер жағдайында ұжымдық шарттардың жаңа жағдайларға бейімделуінің өзектілігі едәуір артады. Заманауи тәсілдер мен технологияларды пайдалану ұжымдық шарттардың тиімділігін арттырып, оларды Қазақстанда қолдану тәжірибесін жақсартып алады.

Технологияның қарқынды дамуымен жасанды интеллект бизнестің әртүрлі салаларына, соның ішінде еңбек қатынастарын басқаруға белсенді түрде ене бастайды. Ұжымдық шарттар контекстінде ЖИ қолдану мұндай келісімдерді әзірлеу, орындау және мониторингтеу процестерін едәуір жақсартып алады, бұл олардың тиімділігі мен ашықтығын арттыруға әкеледі.

Ұжымдық шарттарды жасаудағы жасанды интеллекттің рөлін қарастыратын болсақ, ол — процестерді автоматтандыру болып табылады. Жасанды интеллект ұжымдық шарттарды әзірлеуге байланысты күнделікті тапсырмаларды автоматтандыруы мүмкін. Бұған мыналар кіреді:

- **Мәтіндерді құру:** ЖИ берілген параметрлер мен стандартты шаблондар негізінде келісімшарттардың алдын ала нұсқаларын жасай алады, бұл оларды құру процесін едәуір жылдамдатады.

- **Деректерді талдау:** ЖИ ең жақсы тәжірибелер мен оңтайлы жағдайларды анықтау үшін тарихи деректер мен қолданыстағы ұжымдық шарттарды талдай алады, бұл неғұрлым негізделген шешім қабылдауға ықпал етеді.

ЖИ ұжымдық келіссөздер процесінде тараптарға көмектесетін құрал бола алады:

- Аналитикалық қамтамасыз ету: жасанды интеллект алдыңғы келіссөздер туралы үлкен көлемдегі деректерді өңдей алады, стратегиялар мен шешімдерді ұсына алады және келіссөздердің ықтимал нәтижелерін болжай алады.
- Сценарийлерді модельдеу: ЖИ келіссөздер тактикасын тиімді жоспарлауға мүмкіндік беретін тараптардың өзара әрекеттесуінің ықтимал сценарийлерін модельдей алады.

Жасанды интеллект ұжымдық шарт талаптарының орындалуын бақылау үшін пайдаланылуы мүмкін:

- Міндеттемелердің орындалуын талдау: AI HR жүйелерінен және басқа көздерден алынған деректерді талдау арқылы жалақы, демалыс және әлеуметтік кепілдіктер сияқты шарт талаптарының орындалуын бақылай алады.

- Автоматты хабарлама: бұзушылықтар немесе сәйкессіздіктер анықталған жағдайда, ЖИ мүдделі тараптарды автоматты түрде хабардар ете алады, бұл мәселелерге жедел жауап беруге мүмкіндік береді.

ЖИ жұмысшылардың шағымдарын өңдеуге және дауларды шешуге көмектеседі:

- Өтініштерді талдау: жасанды интеллект жұмысшылардың өтініштерін жіктей және талдай алады, ең көп кездесетін мәселелерді анықтай алады және жинақталған тәжірибеге негізделген шешімдерді ұсына алады.

- Қақтығыстарды шешу модельдері: ЖИ алдыңғы жағдайларға және сәтті тәжірибелерге негізделген дауларды шешуге көмектесетін алгоритмдерді әзірлеу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Жасанды интеллектті енгізудің артықшылықтары мен қиындықтары

Артықшылықтары:

- Тиімділікті арттыру: күнделікті процестерді автоматтандыру ұжымдық шарттарды әзірлеу мен орындау уақытын қысқартуға мүмкіндік береді.

- Сапаны жақсарту: ЖИ деректердің үлкен көлемін талдау және ең жақсы тәжірибелерді анықтау арқылы шарттардың дәлдігі мен сапасын арттыра алады.

- Тәуекелдерді азайту: шарттардың орындалуын бақылау және бұзушылықтар туралы автоматты түрде хабарлау тараптар үшін тәуекелдерді азайтуға көмектеседі.

Қиындықтары:

- Құпиялылық мәселелері: ЖИ пайдалану жеке деректерді өңдеуді қажет етеді, бұл ақпараттың құпиялылығы мен қауіпсіздігіне қатысты алаңдаушылық тудыруы мүмкін.

- Оқыту қажеттілігі: тараптар уақыт пен ресурстарды қажет ететін жаңа технологияларды қолдануды үйренуі керек.

- Құқықтық және этикалық аспектілер: ЖИ-ді еңбек қатынастарына енгізу жұмыс берушілер мен қызметкерлерге құқықтық жауапкершілік пен этика мәселелерін қояды.

Өз кезегінде, қызметкерлерді бақылау үшін жасанды интеллектті пайдаланудың белгіленген мәселелерін шешу қызметкерлердің келісімінсіз жасанды интеллектті мұндай қолдануға тыйым салуды талап етеді; өнімділікті ғана емес, сонымен бірге жеке өмірге, жеке және отбасылық құпияға қол сұғылмаушылық құқығына кепілдік беретін қызметкерлерді бақылау үшін жасанды интеллектті пайдаланудың нақты критерийлерін тұжырымдау қажет; жұмыс берушілердің қызметкерлерге жеке және отбасылық құпияны қамтамасыз ету міндетін бекіту, оларды бақылау үшін қандай ЖИ түрі қолданылатыны және қандай деректер жиналатыны туралы ақпарат беру; қызметкерлерді бақылау үшін ЖИ-ді заңсыз пайдаланғаны үшін жұмыс берушілердің жауапкершілігін бекіту және қызметкерлердің құқықтарын қорғау тетіктерін көздеу; дербес деректерді қорғау туралы заңнамамен қызметкерлерді бақылау үшін ЖИ-ді пайдалануды сәйкестендіру.

Жасанды интеллект ұжымдық шарттарды әзірлеу және орындау үшін жаңа мүмкіндіктер ашады, олардың тиімділігі, ашықтығы мен сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Дегенмен, технологияны енгізу құпиялылық, оқыту және құқықтық нормаларды сақтау мәселелеріне мұқият қарауды талап етеді.

Бұл процестегі ЖИ рөлін зерттеу еңбек қатынастарын оңтайландыруға және жұмыс берушілер мен жұмысшылардың өзара әрекеттесуін жақсартуға бағытталған маңызды қадам болып табылады.

Ұжымдық келісімшарттар аясында жасанды интеллект технологияларын қолдану процестерді автоматтандыру, келісімдердің сапасын жақсарту және шарттардың орындалуын бақылау сияқты көптеген артықшылықтарды ұсынады. Дегенмен, бірқатар кемшіліктер бар, соның ішінде құпиялылық мәселелері, оқу қажеттілігі және құқықтық аспектілер.

Артықшылықтарды да, кемшіліктерді де ескеретін ЖИ енгізудің кешенді тәсілі еңбек қатынастарын оңтайландыру және ұжымдық шарттардың сапасын арттыру үшін технологияларды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. ҚР Еңбеккодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ
2. Лаптев В.А. «Понятие искусственного интеллекта и юридическая ответственность за его работу.» Право: Журнал Высшей школы экономики 2023. 79–102.
3. Ахметов. А.М. Трудовое право Республики Казахстан. Учебник // 2020, Алматы, 234с.

УДК 327:004.8

THE RACE FOR DIGITAL SUPERIORITY: ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DATA CONTROL AS A FACTOR IN INTERNATIONAL SECURITY

Kunys A.T., Yessenov University, Aktau k.

Reviewed by: Akmaral Baktygalievna Medikhanova, Aktau, Kazakhstan

Abstract. *This article explores how artificial intelligence, through the strategic use of AI technologies and data control, is reshaping international security. Nations with superior access to AI and data infrastructure gain military, economic, and geopolitical advantages, while others face dependence and heightened vulnerabilities. The study highlights regional disparities in AI power and stresses the need for coordinated governance to mitigate risks and promote equitable opportunities in a secure digital environment.*

Key words: *Artificial intelligence; data control; international security; digital power; technological asymmetry; global governance.*

The rapid development of artificial intelligence and the growing strategic importance of data have introduced new dynamics into the field of international security. AI technologies increasingly influence military planning, economic competitiveness, intelligence analysis, and political decision-making, turning data and algorithmic capacity into key components of state power. As access to advanced AI systems and large-scale data infrastructure remains highly uneven, the global distribution of technological capabilities is reshaping traditional security hierarchies and patterns of dependence within the international system.

Recent scholarship highlights that AI functions not only as a technological innovation but also as a strategic resource capable of altering the balance of power. Horowitz argues that states able to integrate AI into military and governmental systems gain long-term advantages in international competition, while others risk falling behind due to limited adoption capacity. At the same time, critical approaches emphasize that global data flows are structurally asymmetrical. Couldry and Mejias conceptualize this phenomenon as data colonialism, where data extracted from less developed regions fuels AI systems controlled by actors in technologically advanced states. In parallel, the European Union seeks to shape the global digital environment through regulatory instruments, demonstrating that influence in the AI domain may also be exercised through norms and governance rather than technological dominance alone.

Against this background, this article argues that the race for digital superiority is becoming a central factor of international security. Control over AI technologies and data infrastructure enables certain states to consolidate strategic advantages, while technological asymmetries generate new forms of dependence and vulnerability for others, particularly in the Global South.

These dynamics reinforce existing global hierarchies and transform the mechanisms through which power is exercised in the contemporary international system. The purpose of this article is to analyze how artificial intelligence and data control function as instruments of power in international security. The study aims to examine the strategic use of AI by leading states, assess the implications of unequal access to data and digital infrastructure, and compare regional approaches to AI development and governance. Methodologically, the article relies on comparative analysis and qualitative interpretation of policy documents, academic literature, and existing statistical indicators of AI development. By situating AI within broader debates on power, security, and inequality, the article seeks to demonstrate how digital technologies are reshaping the structure of international relations.

Artificial intelligence capabilities are highly concentrated among a limited number of actors, producing a measurable restructuring of power within the international security system. Current estimates indicate that the United States and China together account for over 65–70 percent of global investment in artificial intelligence, as well as the majority of advanced computing infrastructure and high-capacity data centers. This concentration is not symbolic: access to computational power, large-scale datasets, and advanced AI models directly determines states' ability to integrate AI into military planning, intelligence analysis, and strategic forecasting. As a result, AI functions not simply as a technological innovation, but as a material foundation of contemporary power.

The United States maintains a leading position in foundational AI research, advanced semiconductor production, and defense-related AI integration. Through programs such as Project Maven and AI-enabled predictive logistics, the U.S. Department of Defense has incorporated machine learning into intelligence processing and operational planning, reducing decision-making time and increasing analytical precision. China, while facing constraints in high-end semiconductor access, compensates through scale and centralized coordination. Its military-civil fusion strategy enables extensive data collection through state-aligned platforms and rapid deployment of AI technologies across surveillance, cybersecurity, and defense sectors. The competition between the United States and China therefore reflects not only technological rivalry, but a confrontation between distinct models of AI-powered security governance.

The European Union occupies a different position within this hierarchy. Although it lags behind the United States and China in private-sector investment and computational capacity, the EU exercises influence through regulatory power. Instruments such as the General Data Protection Regulation and the proposed AI Act extend European standards beyond its borders, shaping global practices in data protection and algorithmic governance. This regulatory approach demonstrates that digital influence can be exercised through norm-setting rather than technological dominance.

However, in security-related domains, regulatory power does not compensate for limited AI deployment capacity, leaving the EU structurally constrained compared to the leading AI powers.

States in the Global South face the most pronounced structural disadvantages. The majority of global cloud infrastructure and high-performance computing capacity is located in North America, Europe, and East Asia, forcing developing countries to rely on external providers for data storage, processing, and AI services. While countries such as India, Brazil, and South Africa have adopted national AI strategies, limited access to advanced computing power and high-quality datasets restricts their ability to operationalize AI for security and strategic purposes.

This dependence reduces digital sovereignty and exposes states to external influence over critical data flows. Control over data thus emerges as a central mechanism through which global hierarchies are reproduced. AI systems require continuous access to large and diverse datasets, granting disproportionate power to actors capable of collecting, storing, and processing information at scale. Data extracted from populations and economies in less technologically advanced regions often fuels AI systems developed and controlled elsewhere, reinforcing asymmetric power relations. In this context, data functions as a strategic resource comparable to energy or industrial capacity in earlier periods, shaping states' relative positions within the international system.

If current trends persist, the race for digital superiority is likely to deepen existing power asymmetries in international security. States with advanced AI ecosystems will consolidate advantages in intelligence, surveillance, and strategic decision-making, while technologically dependent countries risk increased vulnerability and reduced influence over global governance frameworks. At the same time, accelerated AI deployment may heighten instability, as shorter decision-making cycles and autonomous systems reduce human oversight in security contexts. Without coordinated international governance and targeted capacity-building initiatives, AI-driven competition is likely to contribute to greater fragmentation, inequality, and volatility within the global security environment.

The competition among nations for digital superiority has positioned AI and a state's ability to control AI-related data as the primary determinants of a nation's ability to influence, deter, and make strategic decisions. This article illustrates how the accumulation of AI capabilities, computer infrastructure, and data resources by a select group of countries is altering existing International Power Relations, as well as Reinforcing Structural Asymmetric Relationships within the International System. While access to and leadership in AI Technology give certain actors the ability to make advanced strategic decisions and deter adversaries, those countries lacking access to and/or leadership in AI are becoming increasingly dependent on the leaders and more vulnerable due to the lack of knowledge concerning these areas of Technology. Therefore, competition for AI Technology is not a neutral process of technology development; it is a Strategic Competition that directly affects a nation's security, sovereignty and Global Stability.

In addition to the impact of unequal digital power distribution on International Relations, the Digital Power distribution raises broader concerns regarding International Governance. Without the establishment of coordinated mechanisms to promote Integrated and Regulated AI systems and to increase the capacity of countries to capitalise on AI Technology Development, the existing Digital Power Distribution Disparity will only continue to widen, resulting in a greater risk of fragmentation and unrest within the International System. A thorough understanding of AI and Data Control as Strategic Resources is essential for analysing and understanding current and future security dynamics within an increasingly Digitised World order.

References

1. Bradford, A. (2020). *The Brussels effect: How the European Union rules the world*. Oxford University Press. Retrieved from <https://academic.oup.com>

2. Couldry, N., & Mejjas, U. A. (2019). Data colonialism: Rethinking big data's relation to the contemporary subject. *Television & New Media*, 20(4), 336–349. <https://doi.org/>
3. Horowitz, M. C. (2018). Artificial intelligence, international competition, and the balance of power. *Texas National Security Review*, 1(3), 36–57. <https://tnsr.org/2018/05/>
4. Keohane, R. O., & Nye, J. S. (2011). *Power and interdependence*. Longman.
5. Taddeo, M., & Floridi, L. (2018). How AI can be a force for good. *Science*, 361(6404), 751–752. <https://doi.org/10.1126/>
6. Zuboff, S. (2019). The age of surveillance capitalism. *PublicAffairs*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/The_Age_of_Surveillance_Capitalism

УДК 342.9:340.12

ЗАҢДЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІП МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ НЕГІЗГІ ТӘСІЛІ РЕТІНД

Кобесинова П.Т., Yessenov University, г.Ақтау

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., қауымдастырылған профессор Абилшеева Р.К.

***Аннотация.** Мақалада Қазақстан Республикасында жүргізілген құқықтық реформалар және олардың елдегі заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге әсері қарастырылады. Құқықтық жүйені нығайтуға, азаматтардың билік органдарына деген сенімін арттыруға және бизнес-ахуалды жақсартуға ықпал еткен заңнамадағы негізгі өзгерістер талданады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі, адам құқықтарын қорғаудағы және сот төрелігіне қол жеткізуді қамтамасыз етудегі құқықтық реформалардың рөліне ерекше назар аударылады. Автор реформалардың тиімділігін бағалауды ұсынады және қазіргі заманғы сын-қатерлер аясында құқықтық жүйені одан әрі жетілдіру бойынша ұсыныстар береді.*

***Түйін сөздер:** Құқықтық реформалар, Қазақстан Республикасы, заңдылық, құқықтық тәртіп, заңнама, сыбайлас жемқорлық, адам құқықтары, сот төрелігіне қол жеткізу, құқықтық жүйе, мемлекеттік басқару.*

Ел дамуының басты қозғаушы күші – әділ әрі сапалы мемлекеттік басқару секторы. Ал осы жүйенің негізі – өз ісіне адал, білікті мемлекеттік қызметшілер. Қоғам тәртіпке, заңдылыққа негізделіп, соған арқа сүйеп қалыптасып, өмір сүре алады. Қоғамда тәртіп болмаса, ол құлдырайды, қирайды, оның келешегі болмайды. Мұны адамдар ежелден-ақ жақсы түсінген. Сондықтан да қоғамда тәртіп адамдардың мінез-құлқын, іс- әрекетін реттейтін қағидалардың әсерімен орнатылады. Қоғамдағы барлық қарым-қатынасты құқықтық реттеу өте күрделі; ол көп салалы, көп жүйелі процесс. Құқықтық басқарудың екі күрделі бағыты: құқықтың қоғамдағы қатынастарға тигізетін әсері, ықпалы және құқықтық реттеудің, басқарудың рөлі. Бұл екі процесті қосып айтқанда - қатынасты құқықтық реттеудің, басқарудың механизмі дейді.

Қоғамдағы қатынасты құқықтық реттеу механизмі құрылымының элементтері: құқықтық норма, құқықтық қатынас және заңды құқық пен міндеттің орындалуы туралы акті [1].

1. Құқықтық норма - арқылы қоғамдағы заңдылықтың, тәртіптің талабы, мазмұны, шеңбері, мүдде-мақсаты анықталады; олардың орындалу бағыттары, жолдары, тәсілдері көрсетіледі. Егер дұрыс орындалмаса, жауапкершіліктің түрлері көрсетіледі.

2.Құқықтық қатынас арқылы субъектілердің арақатынасын мүдде-мақсатын, құқық пен міндеттерін анықтап, біліп отырады. Ол мүдде-мақсаттарды қандай нормативтік актілер арқылы іске асырады; қатынастың басталуы мен аяқталуы көрсетіледі.

3.Заңды құқық пен міндеттің орындалуы туралы актіде қатынастың толық орындалып, аяқталуы; мүдде-мақсаттың екі жақты іске асуы; дұрыс орындалмаса себептері көрсетіледі, оны түзеу, орындау жолдары анықталады.

Осы үш элементтерге сәйкес қатынасты реттеу механизмі үш кезеңге бөлінеді: қатынастың басталуы, ол қатынасты реттеу үшін жаңа норманың өмірге келуі, субъектілердің құқықтары мен міндеттерінің орындалуы.

Қоғамдық қатынасты құқықтық реттеу механизмінің жақсы сапалы жұмыс атқару үшін субъектілердің рухани сана-сезімі, құқықтық білімі, мамандық тәжірибесі жоғары дәрежеде болуы керек. Мемлекет осы мәселелерге зор көңіл бөледі. Себебі бұл механизмнің алдында тұрған мақсат қоғамдағы ең күрделі, аса жауапты мүдде-мақсат - ол нормативтік актілердің дұрыс, уақытында орындалуын қамтамасыз ету. Сол арқылы халықтың бостандығын, теңдігін дұрыс дамыту, қоғамда әділеттікті, демократияны орнату, құқықтық мемлекетті қалыптастыру.

Құқықтық тәртіп - бұл субъектілердің құқықтық мінез құлығымен сипатталатын қоғамдық қатынастар жүйесі және бұл әлеуметтік байланыстардың реттелу жағдайы, заңдылықтың шынайы қоғамдық қатынастарға айналуының нәтижесі[2].

Құқықтық тәртіптің ерекшеліктері:

- а) ол құқық нормаларында жоспарланған;
- ә) осы нормаларды жүзеге асырудың нәтижесінде туындайды;
- б) мемлекетпен қамтамасыз етіледі;
- в) қоғамдық қатынастардың ұйымдастырылуына жағдай жасайды;
- г) заңдылықтың нәтижесі болып табылады.

Заңдылық пен құқықтық тәртіптің арақатынасы мыналардан көрінеді.

- 1) құқықтық тәртіпке жету үшін заңдар мен басқа да нормативтік-құқықтық актілер қабылданады, заңнаманы жетілдіру жүзеге асырылады, заңдылықты нығайтуға байланысты шаралар қолданылады;
- 2) құқықтық реттеуді жетілдіру мен заңдылықты қамтамасыз етуден басқа тәсілдер мен құқықтық тәртіпке жету мүмкін емес;
- 3) заңдылықты нығайту құқықтық тәртіпті нығайтуға алып келеді;
- 4) құқықтық тәртіптің нақты мазмұны заңдылықтың мазмұнына байланысты болады.

Сонымен, қатынасты құқықтық реттеу механизмі дегеніміз – субъектілердің арақатынасын нормативтік актілер арқылы реттеп, басқарып іске асыру бағыты, әдісі, тәсілі. Бұл заңды жүйе, заңды механизм деп аталады.

Қоғамдағы қатынасты құқықтық реттеудің жақсы дамуы мемлекеттің, бірлестіктердің, саяси ұйымдардың, дұрыс әділетті жұмыс жасауының сипаттамасы және халықтың бостандығы, теңдігі дамып, жеке адамның, қоғамның мүдде-мақсаттары бірігіп қалыптасуының сипаттамасы болып табылады.

Азаматтарды тәрбиелеудің әр мемлекетте тиісті жүйелері болады, оның түрлері: саяси, құқықтық, моральдық, эстетикалық т.б. Бұлардың әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері бар. Соның бәрі бірігіп бір мүдде-мақсатты іске асыруға, орындауға үлес қосады. Мақсат – азаматтардың рухани сана-сезімін, психикасын, білімін, өмірлік тәжірибесін, тәртібін, адамгершілігін көтеріп жақсарту. Құқықтық нормалардың басым көпшілігі әдептілік нормалардан нәр алады, соларға арқа сүйейді. Неғұрлым құқықтық нормаларға әдептілік нормалар арқау болса, соғұрлым заңдардың әділеттік, адамгершілік мәні жоғары болады.

Құқықтық тәртіптің мазмұны – субъектілердің дұрыс тәртібі, нормативтік актінің талабына сәйкес жұмыс жасау, іс-әрекетте қателікке жол бермеу. Құқықтық тәртіптің құрылымы – қоғамның санасымен байланысты тұрғыда іс-әрекет жасап, қатынас арқылы

өздерінің мүдде-мақсатын іске асыру. Құқықтық тәртіптің ерекшелігі - бұлқарым-қатынас құқықтық норма арқылы өмірге келіп, мемлекеттің бақылауында болады. Егерде қарым-қатынаста қателіктер кетсе, оны мемлекеттік орган түзетугет иіс.

Құқықтық тәртіп – заңдылықтың дәйекті, нақтылы толық орындалуы. Заңдылық-құқықтық тәртіптің мазмұны мен мақсаты, мұраты мен қағидалары. Заңдылық пен құқықтық тәртіп тығыз байланысты. Құқықтық тәртіп – заңдылықтың мазмұны мен мүдде-мақсаты. Осы екі ұғым бірлесіп орындалады. Мемлекеттік аппараттың жақсы, сапалы қызмет атқаруы үшін қоғамның барлық саласында қатаң тәртіп болу қажет. Оны әр мемлекет өздерінің заңдары, қаулылары, ережелері, нұсқаулары арқылы реттеп, тиісті тәртіп қалыптастырып отырады. Мысалы, халықтың өкілдік органдарының жұмыс регламенті, мемлекеттік органдардың қызметінің ережелері, жалпыхалықтық сайлау жүргізу ережелері, мұрагерлік мәселелерін шешу ережелері т.б. нұсқау-құжаттар. Осы нормативтік актілер, нұсқауларға сәйкес әр мемлекеттік аппарат өз жүйесіндегі органдардың қызметінің жоспарын, бағдарламасын жасап отырады. Сол арқылы әкімшілік, мемлекеттік тәртіпті үнемі бақылауға алып, сапасын жақсартуға мүмкіншілік жасап отырады.

Мемлекеттік аппараттың ызметтері сан қырлы болады. Оның жеңіл және күрделі түрлері болады. Мысалы, азаматтық актілер беру, (адамның тууы, өлуі, үйленуі туралы құжаттар), нотариалдық кеңседе әртүрлі құжаттар растап-бекіту т.б. Бұл қызметтер жеңіліс-әрекеттер [3].

Заңды қызметтер дініс-әрекеттердің атқаруының мемлекеттің бекіткен заңды нысандары болады, оны бұлжытпай орындау барлық органның, лауазымды тұлғаның міндеті.

Бұл міндеттерді орындауға барлық азаматтар, ұйымдар, ұжымдар, партиялар тиісті, сапалы үлес қосулары өте қажет. Себебі қоғамдағы заңдылықты, құқықтық тәртіпті тұрақты, сапалы процеске айналдыру барлық жеке және заңды тұлғалардың міндеті.

Сонымен, заңдылық пен құқықтық тәртіп – құқықтың іс-тәжірибеде жүзеге асырылуы тұрғысынан алғанда оның құқықтық нақтылығының мазмұнын ашатын заң ғылымының іргелі категориясы. Олар мемлекетпен, заң шығарушылықпен және сот төрелігімен бірге пайда болады. Құқықтың заңдылықсыз жүзеге аспауы анық.

Сонымен бірге атқарушы билік органдарының қызметінде заңдылық пен тәртіпті сақтау мен нығайту жөнінде міндет жүктелген мемлекеттік органдардың ерекше жүйесі бар. Олардың қолданатын әртүрлі құқықтық және ұйымдастыру қызметінің нысандары мен әдістері, практикалық іс-әрекеттері заңдылықты қамтамасыз етудің тәсілдері деп аталады. Бұлар – бақылау және қадағалау.

Заңдарды сақтауды талап ету жағынан қарасақ, заңдылық – ең басты талаптардың жиынтығы болып табылады.

Біріншіден, бұл – заңдарды оған бағытталған (қатысты) адамдардың дәлме-дәл және бұлтартпай орындау талабы.

Екіншіден, заңдардың және басқа да нормативтік актілердің иерархиялылығын сақтау талабы.

Үшіншіден, заңдарды шығарған органдардан басқа ешкімнің де оны жоя алмайтындығын талап ету.

Төртіншіден, құқық қолдану актілерінің заңдарға және басқа нормативтік құқықтық актілерге сәйкестігін талап ету.

Заңдылық қоғамдық өмірдің режимі ретінде мемлекет органдарының азаматтармен өзара қарым-қатынасын анықтауға бағытталғандығынан байқалады, әрі олардың мінез-құлықтары (тәртібі) заңға негізделініп іске асырылады. Сондықтан заңдарды орындау міндеті екі жаққа бірдей болады, ал заң жауапкершілігі олардың мәртебесіне (дәрежесіне) қарамай әрқайсысына жүктеледі.

Заңдылық режимі қоғамның бүкіл азаматтарын, олардың әлеуметтік-топтық жағдайына және билік дәрежесіне қарамастан, заң алдында бірдей қылып теңестіреді.

Заңдылық режимі демократиялық саяси режимнің ажыратылмас бөлігі болып табылады, себебі мемлекет билігін іс жүзіне асыру әдістемелері заңға негізделген.

Сонымен, заңдылық дегеніміз – мемлекеттің Конституциясын, парламенттің қабылдаған заңдарын, Президенттің заң күші бар жарлықтарын қатаң бақылап, оларға нұқсан келтіруге жол бермеу. Заңға тәуелді актілерді бақылау заңдылыққа жатпайды.

Заңдылықтың мазмұны үш элементтен құрылады:

1. Қоғамда әділ заң саясаты болу керек.
2. Мемлекеттің заңдары бостандықты, теңдікті, адамгершілікті, инабаттылықты, парасаттылықты және басқа да ізгі құндылықтарды қорғауы тиіс.
3. Мемлекет пен азаматтардың арасындағы қатынастар дұрыс басқарылуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. – Алматы, 2003. -328б.
2. Амандықова С.К. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Оқуқұралы.– Астана. 2001. - 348б.
3. Байгелова И. Заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтудағы прокурордың үйлестірушілік орны.// Заң №4,2008.Б.37-38.

УДК 658.15

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ КОМПАНИИ

Талауов А.А., Yessenov University, Ақтау қ.

***Аннотация.** Статья посвящена исследованию альтернативных способов разрешения споров (медиация и арбитраж) и судебного разбирательства в правовой системе Республики Казахстан. Проанализированы правовая природа, особенности применения, преимущества и ограничения каждого механизма. Медиация рассматривается как инструмент достижения согласия и сохранения межличностных и деловых отношений; арбитраж — как профессиональный способ разрешения гражданско-правовых и коммерческих споров с обязательным исполнением решений; судебное разбирательство — как универсальная форма защиты прав и обеспечения публичного порядка. Сделан вывод о необходимости комплексного и взаимодополняющего использования этих способов для повышения эффективности правосудия, снижения нагрузки на суды и укрепления доверия к правовой системе.*

***Ключевые слова:** альтернативные способы разрешения споров; медиация; арбитраж; судебное разбирательство; правовая защита; правосудие; Республика Казахстан; цифровизация; правовое государство*

Цифровая эволюция меняет принципы функционирования современных компаний, включая основы финансового управления. Традиционные модели, основанные на ручной обработке информации и ограниченных аналитических возможностях, уступают место системам, работающим на больших данных, автоматизации и искусственном интеллекте.

Развитие цифровых технологий, усиление киберугроз, а также глобальная взаимосвязанность финансовых потоков формируют принципиально новую среду, в которой компании вынуждены выстраивать финансовую стратегию. Управление финансами уже

нельзя рассматривать только как внутренний управленческий процесс — оно становится частью инфраструктуры глобальной безопасности.

Цифровизация влияет на финансовые процессы в нескольких ключевых направлениях. Во-первых, она обеспечивает оперативное получение данных и возможность проводить глубокий анализ в режиме реального времени. Использование цифровых панелей мониторинга превращает финансовый контроль в непрерывный процесс, а прогнозирование становится более точным. Во-вторых, цифровые инструменты повышают прозрачность операций: транзакции фиксируются в единых системах, данные доступны контролирующим подразделениям, а анализ отклонений может быть автоматизирован. Это способствует снижению коррупционных и финансовых рисков. Финансовый показатель До цифровизации После цифровизации Изменение (%)

Рентабельность активов 7,8 % 10,4 % +33 %

Операционные расходы 100 % 83 % -17 %

Скорость обработки данных Средняя Высокая Повышение

Ошибки в учётных операциях Высокие Низкие -70 %

Ликвидность Средняя Повышенная Рост

Таблица 1. Влияние цифровизации на ключевые финансовые показатели предприятий.

Отдельного внимания заслуживает интеграция искусственного интеллекта. Алгоритмы машинного обучения анализируют финансовые показатели значительно быстрее и эффективнее человека, выявляют скрытые взаимосвязи, оценивают риски и прогнозируют поведение рынков. Компании, внедряющие ИИ-модели, получают доступ к инструментам предиктивной аналитики, что позволяет своевременно корректировать бюджет, управлять денежными потоками и повышать устойчивость в условиях неопределённости.

Показатель До внедрения ИИ (%) После внедрения ИИ (%)

Операционная эффективность 58 83

Снижение издержек 49 67

Точность прогнозирования рисков 54 88

Наряду с преимуществами цифровизация усиливает зависимость компаний от информационной безопасности. Финансовые данные стали одним из самых ценных ресурсов, и их защита — важнейший элемент корпоративной политики. Кибератаки, вмешательство в финансовые системы, утечки конфиденциальной информации могут привести не только к материальным потерям, но и к подрыву доверия клиентов и партнёров. Глобальные риски цифровой среды напрямую влияют на финансовую стабильность, что выводит управление безопасностью на уровень стратегической задачи.

Геополитические изменения также оказывают влияние на финансовую деятельность. Санкционные ограничения, нестабильность валютных рынков, изменения в международных платёжных системах требуют от компаний высокой гибкости и способности быстро перестраивать финансовые стратегии. В этих условиях цифровые инструменты ИИ помогают анализировать внешнюю среду, оценивать влияние политических событий на финансовые потоки и формировать адаптивные сценарии развития.

Особый интерес представляет казахстанская практика, где финансовый сектор активно внедряет цифровые решения. ForteBank и другие крупные банки используют ИИ для скоринга клиентов, анализа кредитных рисков, мониторинга транзакций и автоматизации отчётности. Это способствует ускорению обслуживания, повышению точности финансовых решений и снижению уровня человеческого фактора. Такие примеры демонстрируют, как цифровизация повышает устойчивость финансовой системы страны в целом.

Модернизация финансового управления сопровождается развитием новых моделей риск-менеджмента. ИИ способен отслеживать динамику рынков, оценивать вероятности событий и предлагать решения по снижению рисков. Компании получают возможность заранее прогнозировать кассовые разрывы, определять наиболее уязвимые точки финансовой

структуры и оперативно реагировать на угрозы. Управление рисками становится не реакционной, а предиктивной функцией.

Тем не менее не стоит забывать о новых угрозах. Высокая зависимость от цифровых систем создаёт риск технологических сбоев, ошибки алгоритмов могут привести к неверной оценке ситуации, а автоматизация усиливает зависимость от инфраструктуры глобальной кибербезопасности. Поэтому компании должны сочетать цифровую трансформацию с развитием правовых механизмов защиты данных, внутреннего контроля и мониторинга ИИ-систем.

Современное финансовое управление неразрывно связано с темой глобальной безопасности. Технологии позволяют компаниям эффективно работать с большими массивами данных, но одновременно создают новые точки уязвимости, которые могут использоваться недружественными структурами. Для Казахстана эта проблема особенно актуальна с учётом высокой интеграции в международные финансовые системы.

Необходим комплекс мер: совершенствование технологий защиты данных, адаптация нормативно-правовой базы и подготовка специалистов, способных работать в цифровой среде.

Сочетание цифровизации, искусственного интеллекта и систем безопасности формирует новую модель финансового управления, где стратегическая устойчивость компании зависит не только от эффективной работы с ресурсами, но и от способности защищать свои финансовые интересы в условиях глобальных вызовов. Компании, своевременно внедряющие такие подходы, получают устойчивое конкурентное преимущество, улучшают качество финансовых решений и укрепляют свою позицию на рынке.

Продолжающееся расширение цифровых экосистем задаёт новый вектор развития корпоративных финансов. В ближайшие годы компании будут вынуждены уделять больше внимания не просто внедрению технологий, а их интеграции в единый управленческий контур. Финансовые подразделения становятся центрами аналитики, которые объединяют данные из разных источников и формируют динамичные модели принятия решений. От того, насколько быстро организация адаптирует свою финансовую архитектуру к цифровым требованиям, зависит её способность сохранять конкурентоспособность в условиях растущей неопределённости.

Повышенное внимание уделяется и кадровому потенциалу. Специалисты по финансам всё чаще работают на стыке с IT-сферой, осваивают методы анализа данных, изучают алгоритмы искусственного интеллекта, участвуют в создании систем автоматизации. В результате появляется новый формат финансового менеджмента — технологически подкованного, ориентированного на работу с цифровыми рисками и возможностями. Поддержка кадровых компетенций становится не менее важным фактором устойчивости, чем внедрение цифровых решений.

Параллельно компании должны формировать культуру цифровой ответственности. Любая технология остаётся инструментом, эффективность которого определяется правилами и контекстом её использования. Правильная настройка алгоритмов, контроль за качеством данных, защита информационных массивов, постоянный пересмотр процедур — составляющие, без которых цифровое управление финансами не сможет функционировать полноценно. Усиление нормативных требований и международных стандартов безопасности делает эту задачу ещё более значимой.

Для Казахстана трансформация финансового управления открывает уникальные перспективы. Учитывая стратегическую направленность государства на цифровизацию экономики, компании могут не только адаптироваться к глобальным тенденциям, но и формировать собственные модели работы на основе передовых технологий. Рост фининноваций, развитие цифровых платформ, внедрение централизованных систем

мониторинга создают условия для повышения прозрачности, снижении рисков и укрепления доверия к финансовым институтам страны.

Будущее финансового управления определяется способностью организаций использовать цифровые технологии как стратегический ресурс. Искусственный интеллект, автоматизация, системы киберзащиты, предиктивная аналитика — всё это не просто инструменты, а новая логика функционирования бизнеса. Компании, которые рассматривают цифровизацию как долгосрочный фактор развития, получают возможность укрепить финансовую устойчивость, повысить качество управленческих решений и уверенно действовать в условиях растущих глобальных вызовов.

УДК 349.2:341.64

MULTI-PARTY EMPLOYMENT RELATIONSHIPS IN THE LIGHT OF ILO STANDARDS

JavliyevaGullola Abdurahim qizi., Toshkent davlatyuridikuniversiteti
ORCID: 0009-0008-8686-9933., e-mail: 2000javliyevagullola@gmail.com

***Abstract.** This article is devoted to the analysis of one of the significant manifestations of non-standard employment relationships that have been emerging under the conditions of transformation of contemporary labour relations—namely, multi-party employment relationships. The study examines the historical formation of relationships related to the provision of workers' labour; their distinguishing features in comparison with classical bilateral employment relationships, as well as their legal nature. Based on the provisions of the International Labour Organization's Convention No. 181 and Recommendation No. 188, as well as Directive 2008/104/EC of the European Union, the article analyses the evolution and the main regulatory approaches to multi-party employment relationships. Particular attention is paid to such forms as temporary agency work, hired (loaned) labour, dispatch work, and subcontracted labour, which are considered manifestations of non-standard employment relationships. The study substantiates that the legal recognition of multi-party employment relationships and their systematic regulation within the framework of labour law constitute an essential condition for ensuring workers' labour rights and decent work standards.*

***Keywords:** multi-party employment relationships; non-standard employment relationships; provision of labour; temporary agency work; hired (loaned) labour; subcontracting; outsourcing; outstaffing; brokerage; dispatch; labour hire; private employment agencies; decent work.*

Under conditions of the transformation of labour relations, the classical “employee–employer” model has become increasingly complex, and employment relationships involving third parties have become more widespread. The International Labour Organization (ILO) assesses this process within the framework of non-standard employment relationships and highlights multi-party employment relationships as one of their key characteristics.

According to International Labour Organization (ILO) reports, while such relationships enhance economic flexibility, they also generate significant legal gaps with regard to workers' labour rights, social protection, and the allocation of responsibilities. For this reason, the legal identification and regulation of these relationships constitute one of the most pressing issues in contemporary labour law scholarship.

In the ILO's approach, a multi-party employment relationship refers to an employment relationship in which a worker's labour activity is performed in the interests of, and with the involvement of, two or more entities. In such relationships, the worker's direct employer and the entity benefiting from the results of the labour may be different legal or natural persons.

Historically, individuals and entities engaged in supplying workers' labour to third parties have constituted an integral element of labour markets. This practice has been particularly widespread in sectors characterized by seasonal and physically demanding work, such as agriculture, mining, and construction. In various countries, individuals and groups known as "padroni," "gangmasters," or similar terms were involved in recruiting casual workers, organizing their labour, and supplying them to employers. However, such activities were often associated with the charging of fees to workers, a lack of transparency in working conditions, as well as exploitative and unlawful practices.

For this reason, the provision of workers' labour has been regulated internationally in three stages. At the first stage, prohibitive measures were implemented; at the second stage, the approach was reconsidered and flexibility was expanded; and at the final stage, measures aimed at permitting such employment relationships at the international level were undertaken.

Stage 1. Prohibitive model (1919–1949).

At the initial stage, a prohibitive approach was applied to multi-party employment relationships. In 1919, the ILO, through the Unemployment Convention No. 2, established the obligation of States to create free public employment services. The Fee-Charging Employment Agencies Convention No. 34, adopted in 1933, prohibited the activities of employment agencies operating for profit, thereby characterizing private labour intermediation as a negative phenomenon.

Stage 2. Supervised model: conditional permission (1949–1990).

In 1949, Fee-Charging Employment Agencies Convention No. 96 was adopted, granting States the choice either to completely prohibit private employment agencies or to permit them under strict state supervision. This model remained dominant for a long time, as many States, for example the Scandinavian countries, chose the prohibitive option.

At the same time, due to economic growth and the need for flexibility in the labour market, private employment agencies began to re-emerge in Western Europe and North America from the 1950s and 1960s onwards. Archival research shows that, particularly in the United Kingdom in the 1980s, lobbying activities of private agencies influenced government policy.

In the 1980s, economic liberalization, particularly in the United Kingdom and France, led to the growth of the temporary employment sector. During this period, the approach within the ILO also changed, and discussions began on regulating private intermediaries rather than prohibiting them.

Stage 3. Regulatory and protective model (1997–present).

In 1997, the ILO adopted the Private Employment Agencies Convention No. 181 and Private Employment Agencies Recommendation No. 188, marking the transition from a prohibitive model to a regulatory model. These instruments granted private employment agencies the right to operate legally, while making it mandatory to guarantee the labour rights of workers placed through such agencies, ensure equal treatment, and provide protection against exploitation. Convention No. 181 has been one of the most widely ratified ILO conventions since the 1990s and promotes the model of "decent flexibility."

Subsequently, in 2008, the European Parliament adopted the Temporary Agency Work Directive 2008/104/EC. It established the principle of equal treatment as a fundamental principle, meaning that workers employed through temporary agencies should enjoy the same basic working conditions as permanent employees.

However, research shows that national differences have persisted in the application of this principle, and that some countries have introduced exceptions taking into account their specific economic conditions. Today, non-standard employment, including agency work, temporary work, part-time work, and multi-party employment arrangements, occupies a central place in ILO labour policy. In particular, although the BRICS countries (Brazil, Russia, India, China, and South Africa) have not fully ratified Convention No. 181, their labour legislation has been directly influenced by these standards.

In Russia and Namibia, processes aimed at legalizing agency work and relying on the principle of “flexicurity” (flexibility combined with security) are ongoing.

The ILO identifies the main forms of these relationships as Temporary Agency Work (TAW), labour hire, dispatch, and brokerage. The common feature of these forms is a tripartite legal structure involving the worker, the formal employer (an agency or contractor), and the entity using the labour. These forms are analyzed in the ILO study *Non-standard Employment around the World: Understanding Challenges, Shaping Prospects*.

Today, additional forms of multi-party employment relationships are also observed, particularly in the CIS countries, including outsourcing, outstaffing, secondment, employee leasing, and the provision of workers’ labour (zaemnyi trud, privlechennyi trud).

With regard to dispatched work, this concept is mainly applied in China, Japan, and South Korea. In Japan, the Worker Dispatching Act, adopted in 1986 and liberalized in 2004 and 2012, regulates this arrangement.

Labour hire is widespread in Australia, New Zealand, and Namibia. In Australia, it is governed by the Fair Work Act 2009, while in some jurisdictions specific Labour Hire Licensing Acts are also in force. In Namibia, labour hire was initially prohibited in 2007 but was legalized in 2012 through the Labour Amendment Act 2012.

Labour brokerage, widespread in Indonesia and Malaysia, as well as in migrant labour contexts in the Middle East, refers to an intermediary service that connects workers with employers without concluding an employment contract with the worker.

Subcontracted labour (outsourcing) involves the transfer of work performance to an independent subcontractor, whose employees do not have an employment relationship with the principal company, potentially creating vulnerabilities in social protection and occupational safety.

In the Republic of Uzbekistan, two forms of multi-party employment relationships are regulated: outstaffing and secondment. Outstaffing is governed by the Law “On Employment of the Population” and the Regulation “On the Procedure for Providing Outstaffing Services,” approved by Resolution No. 706 of the Cabinet of Ministers. The institution of secondment is reflected in Article 147 of the Labour Code of the Republic of Uzbekistan, which provides for the temporary assignment of an employee to another employer with the employee’s written consent.

Conclusion.

Institutional and technological changes in the modern labour market demonstrate that the classical bilateral model of employment relations is undergoing transformation. Multi-party employment relationships associated with the provision of workers’ labour to third parties represent one of the most significant manifestations of this process and give rise to new legal challenges for labour law theory and practice.

An analysis of ILO standards indicates that the international approach has evolved from a prohibitive model to one based on legal recognition and regulation. Denying legal recognition to multi-party employment relationships weakens workers’ labour rights and increases legal uncertainty. Conversely, recognizing these relationships as an independent form of non-standard employment and clearly allocating employer functions and responsibilities among the agency, the user entity, and the worker enhances the effectiveness of labour law protection mechanisms.

Multi-party employment relationships should therefore be regarded as one of the contemporary directions in the development of labour law within the framework of the decent work concept promoted by the ILO. Their consistent integration into national legal systems strengthens workers’ legal protection, ensures social justice, and preserves flexibility in the labour market.

References:

1. Autstaffingnima? [What is outstaffing]? Telegram. Available at: <https://t.me/yuristkadr/10551>

2. Aryani, S., & Achwan, R. (2024). Politics of International Labor Migration and the Survival of (Illegal) Brokers in Indonesia. INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND ANALYSIS. <https://doi.org/>
3. Assmann, S., & Maslow, S. (2010). Dispatched and Displaced: Rethinking Employment and Welfare Protection in Japan. Asia-Pacific Journal. <https://doi.org/10.1017/s1557466010009630>.
4. Blanpain, R., & Biagi, M. (1999). Private employment agencies : the impact of ILO Convention 181 (1997) and the judgment of the European Court of Justice of 11 December 1997.
5. Botes, A. (2013). The history of labour hire in Namibia: a lesson for South Africa. Potchefstroom Electronic Law Journal, 16, 505-536. <https://doi.org/10.17159/1727-3781/2013/v16i1a2320>.
6. Campbell, I., & Buchanan, J. (2003). Temporary Agency Work in Australia : A Basic Profile and a Few Questions.
7. Eklund, R. (2002). Temporary Employment Agencies in the Nordic Countries. Scandinavian studies in law, 311-334.
8. Forde, C. (2022). The potential of archival methods in industrial relations, sociology of work, management and HRM research: a case study of the relationship between temporary employment agencies and the state in the UK during the 1980s. Labour and Industry, 33, 188 - 206. <https://doi.org/10.1080/10301763.2022.2158436>.

УДК 342.56:004.8

ҮЛКЕН ДЕРЕКТЕР МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ СОТ ШЕШІМДЕРІН ҚОЛДАУ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ҮШІН МҮМКІНДІКТЕР

Бекболатов А.Т. Yessenov University, Ақтау қ.
Ғылыми жетекші: Нұрмағанбет Е.Т., Yessenov University, Ақтау қ.

***Аңдатпа.** Бұл мақалада сот тәжірибесінде шешім қабылдауды қолдау үшін үлкен деректер (Big Data) мен жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын қолданудың қазіргі үрдістері талданады. Халықаралық тәжірибе – АҚШ-тағы алгоритмдік болжау жүйелері, Қытайдағы «Smart Court» үлгісі, Эстонияның цифрлық сот платформалары және Еуропалық одақтың AI Act талаптары – салыстырыла қарастырылады. Алгоритмдердің түсіндірілуі, этикалық қауіптер, дербес деректерді қорғау және адам бақылауының қажеттілігі сияқты негізгі мәселелер егжей-тегжейлі зерттеледі. Қазақстан сот жүйесінің цифрлық трансформация аясындағы мүмкіндіктері мен шектеулері талданып, үлкен деректерді құрылымдау, ұқсас істерді автоматты табу, аналитикалық ұсыныстар генерациялау және алгоритмдердің әділдігін тексеру бағыттары бойынша ұсыныстар жасалады. Зерттеу нәтижелері ЖИ-дің сот төрелігін қолдау құралы ретінде тиімді болуы үшін технологиялық, құқықтық және этикалық талаптар кешенді түрде қамтамасыз етілуі қажет екенін көрсетеді.*

***Түйін сөздер:** үлкен деректер, жасанды интеллект, сот төрелігі, алгоритмдік болжау, цифрлық трансформация, этика, дербес деректерді қорғау, әділдік, автоматтандырылған шешімдер, құқықтық технологиялар.*

Қазақстанда сот жүйесін цифрландыру мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы сот төрелігінің ашықтығын арттыру, цифрлық инфрақұрылымды дамыту және деректерді өңдеу процестерін

автоматтандыру міндеттерін белгілеген [1]. Сондай-ақ, «100 нақты қадам» Ұлт жоспары сот жүйесінің институционалдық реформаларын, оның ішінде заманауи технологияларды қолдану арқылы соттардың тиімділігін арттыруды көздейді [2]. Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев 2022 жылғы Жолдауында да сот жүйесін технологиялық жаңғырту, электрондық сот төрелігін кеңейту және деректерге негізделген басқару моделіне көшуді елдің құқықтық саясатындағы негізгі бағыттардың бірі ретінде атап өтті [3]. Осы стратегиялық құжаттар жасанды интеллект пен үлкен деректерді сот практикасына енгізу мәселесінің өзектілігін арттырып, оны ұлттық деңгейдегі жүйелі реформалардың маңызды бөлігіне айналдырады.

XXI ғасырдағы цифрлық трансформация сот жүйесіне де түбегейлі әсер етіп отыр. Үлкен деректер (Big Data), машиналық оқыту (Machine Learning) және жасанды интеллект (AI) технологиялары сот төрелігінің тиімділігін арттыру, қателіктерді азайту, шешімдердің бірзділігін қамтамасыз ету және сотқа қолжетімділікті кеңейту бағытында жаңа мүмкіндіктер ашты.

Әлем елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, ЖИ-негізделген шешім қабылдауды қолдау жүйелері (Decision Support Systems – DSS) — адам судьясының орнын алмастыру емес, керісінше, талдау сапасын арттыратын көмекші құрал болып табылады [4].

Қазақстанда да цифрлық реформалар сот төрелігінің дамуының негізгі бағыттарының бірі болып, «Цифрлық Қазақстан», «Сот жүйесін цифрландыру» бағдарламалары аясында бірқатар бастамалар жүзеге асуда. Алайда AI жүйелерін сот процесіне енгізу терең құқықтық, этикалық және институционалдық талдауды қажет етеді.

Осы аталған талаптар мен сын-қатерлерді жүйелі түрде түсіну үшін, ең алдымен соттағы шешім қабылдауды автоматтандырудың теориялық негіздерін, оның ішінде үлкен деректер мен жасанды интеллект жүйелерінің қызмет ету логикасын жан-жақты қарастыру қажет. Сондықтан да, соттағы шешім қабылдауды автоматтандырудың теориялық негіздерін көрсетсек. Ең алдымен, ол үлкен деректердің рөлі. Сот жүйесінде Big Data төмендегі дерек көздерінен құралады: сот актілері (миллиондаған шешімдер); процессуалдық құжаттар; прецеденттер және құқықтық нормалар; статистикалық және криминалогиялық деректер; сараптамалық қорытындылар.

Big Data талдауы сот тәжірибесіндегі заңдылықтарды анықтауға, қайталанатын үлгілерді табуға, ұқсас істер бойынша шешімді болжауға мүмкіндік береді [5].

Екінші негіз ол жасанды интеллектті қолдану принциптері. Жасанды интеллект сот жүйесінде қолданылғанда келесі негізгі қағидалар сақталуы тиіс: адам бақылауы; алгоритмдердің ашықтығы мен түсіндірілуі; дөрекі қателерді болдырмау және тәуекелдерді бағалау; дербес деректерді қорғау (GDPR, Council of Europe Convention 108+); этикалық нейтралдық және дискриминацияға жол бермеу.

Еуропалық Одақтың AI Act құжатында сот жүйесінде қолданылатын AI «жоғары тәуекел» жүйелеріне жатқызылған және қатаң талаптар белгіленген. [6]

Осы нормативтік талаптар халықаралық тәжірибедегі алгоритмдік әділдікке қатысты туындайтын мәселелерді талдаудың маңыздылығын арттырады, өйткені әр елдегі практикалар сот жүйесінде ЖИ қолданудың нақты нәтижелері мен тәуекелдерін айқын көрсетеді. Бүгінде, халықаралық тәжірибедегі алгоритмдік әділдік мәселелері мынадай: біріншісі, ол АҚШ-тың COMPAS жүйесі. COMPAS (Балама жаза шаралары үшін құқық бұзушыларды түзету басқаруының бағалау профилі) - соттарда айыпталушының қайта қылмыс жасау ықтималдығын болжау үшін қолданылған.

2016 жылы ProPublica зерттеуінде алгоритмнің нәсілдік бейтарап еместігі, қара нәсілділерге жоғары қауіптілік көрсеткіштерін беруге бейім екендігі анықталды. [7] Бұл жағдай ЖИ негізіндегі болжау жүйелерін соттарға тікелей қолданудың қауіпін көрсетеді.

Екіншіден, Эстонияның «e-Justice» және «AI judge» эксперименттері. Эстония шағын талап-арыздар бойынша (7000 € дейін) жартылай автоматты онлайн-сот жүйесін тестілеуден өткізді. Судьяның финалдық шешімі сақталады, ал ЖИ деректерді талдап, ұсыныс береді.

Ал, үшіншіден, Қытайдағы «Ақылды соттар». Қытай Халық Республикасында 2019 жылдан бері «ақылды сот жүйесі» енгізілуде, мәселен, дауларды автоматты жіктеу; сот актілерін автоматты генерациялау; бейне-талдау; онлайн-процесстер.

Зерттеулерге сәйкес, ЖИ жүйелері судьяның жұмысын 30–40 % жеңілдеткен [8].

Францияда болса алгоритмдерге құқықтық шектеулер белгілейді. Франция 2019 жылы судьяның шешімін болжауға арналған коммерциялық алгоритмдерге тыйым салды, себебі аналитика судьяға қысым жасау немесе шешімдерге ықпал ету қаупін тудырады. [9]

Соңғы он жылдықта сот жүйесінде жасанды интеллект пен Big Data қолдануды зерттеу әлемдік ғылыми әдебиеттердің негізгі бағыттарының біріне айналды. Katz, Vommarito және Blackman жүргізген танымал зерттеу АҚШ Жоғарғы сотының шешімдерін машиналық оқыту әдістері арқылы 70%-дан жоғары дәлдікпен болжауға болатынын дәлелдеді. Бұл зерттеу сот шешімдерін толық автоматтандыру емес, бірақ ЖИ-дың күрделі заңдық үлгілерді танудағы жоғары мүмкіндігін көрсетті.

Ал Қытайда «ақылды соттар» жобасы аясында үлкен деректерге негізделген аналитикалық жүйелер қолданыла бастады. Еуропа Консулының 2018 жылғы «Сот жүйесінде ЖИ пайдаланудың этикалық қағидаттары» құжатында ЖИ қолданудың төрт негізгі қағидаты бекітілген: (1) адам бақылауы, (2) алгоритмдік түсіндірілу, (3) дискриминацияға жол бермеу, (4) деректер сапасы. Бұл талаптар ғылыми әдебиетте де жиі атап өтіледі, себебі алгоритмдердің сапасы мен әділдігі - сот жүйесінде шешуші фактор.

АҚШ-та қылмыстық тәуекелді болжауға қолданылған COMPAS алгоритмінің нәсілдік бейтарап еместігі дәлелденді. Ғалымдар қара нәсілді азаматтарға жоғары қауіптілік көрсеткіштерін қате беретін жағдайларды анықтады. Бұл нәтиже «алгоритмдік әділдік» мәселесінің ең көрнекті ғылыми дәлелі болып табылады.

Сот жүйесіне ЖИ енгізудің этикалық салдарын Австралиялық зерттеуші Т. Сордин «Судьялар институты, технологиялық даму және жасанды интеллект» атты монографиясында талдайды. Ол ЖИ судьяны алмастырмайтынын, бірақ шешім қабылдауды қолдау құралы ретінде процесі айтарлықтай жақсарта алатынын атап көрсетеді. Оның деректеріне сәйкес, судьялар ЖИ-дың:

- құжаттарды өңдеу жылдамдығын арттыру,
- ұқсас істерді автоматты табу,
- құқықтық нормаларды іздеуді жеңілдету,
- сияқты міндеттерді орындай алатынын мойындайды.

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы сот жүйесінде ЖИ қолдану бойынша есебінде ЖИ дұрыс енгізілсе, азаматтардың сотқа қолжетімділігі артатынын, әсіресе төмен табысты топтар үшін құқықтық ақпаратты алуды жеңілдететінін атап өтеді. Алайда есепте алгоритмдердің «қара жәшік» сипаты, деректер сапасының төмендігі, және шешімнің түсіндірілу мәселесі сияқты тәуекелдер де нақты көрсетілген.

Халықаралық тәжірибеде байқалған мұндай құқықтық шектеулер жасанды интеллектті сот жүйесіне енгізудің күрделілігін көрсетеді және әр мемлекеттің бұл технологияларға өз құқықтық дәстүрі мен тәуекел бағасына сәйкес келетін жеке тәсіл қалыптастыру қажеттігін дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстанда жүргізіліп отырған цифрландыру бастамаларының мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін талдау өзекті болып табылады.

Қазақстанда сот шешімдерін автоматтандыру әлеуеті, жалпы Қазақстанда соңғы жылдары цифрландырудың бірқатар жобалары іске қосылды: «Төрелік» ақпараттық жүйесі;

«Сот кабинеті»; «Төрелік-сараптама» модулі; дау-санаттар бойынша шаблондық шешімдер жүйесі.

2023-2024 жылдары сот тәжірибесін талдау үшін машиналық оқыту элементтері қолданылған пилоттық жобалар іске асырылды. Бұл - толық ЖИ-судья емес, деректерді іздеу, талдау, ұқсас істерді анықтау механизмдерін автоматтандыру.

Қазақстан үшін негізгі бағыттар:

- ✚ Ұқсас істерді автоматты табу жүйесі.
- ✚ Сот актілерін автоматты құрылымдау және классификациялау.
- ✚ Нормативтік актілер мен сот тәжірибесін интеграциялау.
- ✚ ЖИ-негізінде ұсыныстар беру, бірақ шешімді судья қабылдайды.
- ✚ Этика және киберқауіпсіздік талаптарын жетілдіру.

Қазақстанның құқықтық жүйесі прецедентке емес, нормативтік актілерге негізделгендіктен, ЖИ-жүйелер дәл осы салада өте тиімді болуы мүмкін.

Бірақ ЖИ-дың мұндай функционалдық әлеуеті оның қолданылуымен қатар жүретін тәуекелдерді жоққа шығармайды; сондықтан келесі бөлімде алгоритмдерге тән құқықтық және этикалық шектеулерді талдау маңызды. Алгоритмдік тәуекелдер және құқықтық шектеулер мәселесінде, дискриминация және алгоритмдік қателіктер ЖИ-жүйелері оқытылған деректердің сапасына тәуелді. Егер тарихта қателіктер болса - алгоритм де сол қателікті қайта өндіреді. Кейін, «Қара жәшік» мәселесі де бар. Күрделі нейрожелілер судьяға түсініксіз болуы мүмкін – түсінікті ЖИ міндетті түрде қажет. [10] Сол сияқты, дербес деректерді қорғау талаптары да, сот процестерінде аса маңызды, себебі құпия ақпарат үлкен көлемде жиналады.

GDPR(Жалпы деректерді қорғау регламенті) стандартына сәйкес, азаматтың алгоритмдік шешімге шағымдану құқығы болуы тиіс.

Осы халықаралық талаптар мен құқықтық кепілдіктер ЖИ жүйелерін ұлттық сот практикасына бейімдеу барысында да ескерілуі тиіс, сондықтан Қазақстан жағдайында қолдануға қолайлы әрі қауіпсіз модельді айқындау маңызды. Осылайша, Қазақстанда ЖИ-негізіндегі сот шешімдерін енгізу моделінің ұсынысы төмендегідей әзірлесек. Мысалы, «Аралас модель» - ең қауіпсіз жол. Судья финалдық шешімді қабылдайды, содан соң ЖИ ақпарат жинау, іздеу, салыстыру, талдауды автоматтандырады. Ұсынылатын шаралар болса, судьяларға арналған ЖИ-сауаттылық бағдарламалары; Алгоритмдердің ашықтығы туралы ұлттық стандарт енгізу; Этикалық кодекс: ЖИ қолданудағы жауапкершілік; Сот актілерінің бірыңғай дерекқорын жетілдіру; ЖИ-құралдарды тәуелсіз аудиттен өткізу; Ал, ең маңыздысы, ұлттық регулятор құру (Цифрлық сот төрелігі жөніндегі уәкілетті орган).

Осы аталған шаралар сот жүйесінде жасанды интеллектті қауіпсіз әрі тиімді қолданудың институционалдық негізін қалыптастырып, оның тұрақты дамуына жағдай жасайды. Сондықтан зерттеудің жалпы нәтижелерін қорытындылап қарастыру орынды. Жасанды интеллект пен үлкен деректер сот төрелігін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Алайда автоматтандыру толық автономды шешім қабылдауға емес, шешім сапасын жақсартатын «интеллектуалды көмекшіге» бағытталуы тиіс. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, қауіпсіз, этикалық, түсіндірілетін және адам бақылауындағы ЖИ үлгісі — ең тиімді бағыт.

Қазақстан үшін AI-негізіндегі шешім қабылдауды қолдау жүйелерін кезең-кезеңімен енгізу сот әділдігін нығайтып, процестің ашықтығын арттыра алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Үкіметі. (2015). *«100 нақты қадам» – Ұлт жоспары*. <https://www.akorda.kz>
2. Қазақстан Үкіметі. (2017). *«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы*. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>
3. Тоқаев, Қ. К. (2022). *Қазақстан Республикасының Президентінің халыққа Жолдауы*. <https://www.akorda.kz>

4. Angwin, J., Larson, J., Mattu, S., & Kirchner, L. (2016). Machine bias: There's software used across the country to predict future criminals. And it's biased against Blacks. ProPublica. <https://www.propublica.org>
5. Council of Europe. (2018). European ethical charter on the use of artificial intelligence in judicial systems.
6. European Union. (2024). Artificial Intelligence Act. Official Journal of the European Union.
7. Katz, D. M., Bommarito, M. J., & Blackman, J. (2017). A general approach for predicting the behavior of the Supreme Court of the United States. PLOS ONE, 12(4), e0174698. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0174698>
8. Luo, P., Chen, K., & Xu, J. (2020). Judicial big data and smart court construction in China. Computer Law & Security Review, 38, 105430.
9. OECD. (2021). Artificial intelligence in the judicial system: Towards responsible use.
10. Sourdin, T. (2021). Judges, technology and artificial intelligence: The future of justice systems. Edward Elgar Publishing.

УДК 349.6:004(574.1)

WASTE MANAGEMENT DIGITALIZATION IN THE MANGYSTAU REGION: INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS AND INSTITUTIONAL PRACTICE

Оспан Г.Б. Yessenov University, Ақтай қ.

Abstract. *This article analyzes current trends in the use of Big Data and Artificial Intelligence (AI) technologies to support decision-making in judicial practice. International experiences, including algorithmic prediction systems in the United States, China's "Smart Court" model, Estonia's digital court platforms, and the European Union's AI Act requirements, are comparatively examined. Key issues such as algorithm transparency, ethical risks, personal data protection, and the necessity of human oversight are explored in detail. The opportunities and limitations of the digital transformation of Kazakhstan's judicial system are analyzed, with recommendations provided for structuring large datasets, automatically identifying similar cases, generating analytical proposals, and verifying algorithmic fairness. The findings indicate that for AI to effectively support judicial decision-making, technological, legal, and ethical requirements must be comprehensively addressed.*

Keywords: *Big Data, Artificial Intelligence, Judicial Decision-Making, Algorithmic Prediction, Digital Transformation, Ethics, Data Protection, Fairness, Automated Decisions, Legal Technology.*

Modern consumption models inevitably lead to an increase in the amount of municipal solid waste. According to estimates of international organizations, the total volume of waste in the world has already exceeded 2 billion tons per year and continues to grow. [1] Kazakhstan is also facing similar challenges: in 2023 almost 5 million tons of MSW were generated, and only about one-fifth was recycled. [2]

The Mangystau region is one of the industrially intensive areas of the country. Major oil and gas enterprises operate here, and the population of cities continues to grow. All this creates a significant burden on the waste management system. For Kazakhstan, the digitalization of this field is not only an environmental but also a strategic issue. The development of digital solutions makes it possible to control waste flows, prevent corruption risks, and optimize resource use.

The international community has developed a number of principles regulating waste management. These include:

- agreements restricting the transboundary movement of hazardous waste (for example, those adopted in the late 1980s); [3]
- documents establishing the right of the population to access environmental information and participate in decision-making; [4]
- UN sustainable development programs, which devote particular attention to resource efficiency and waste reduction; [5]
- European regulations prioritizing recycling and reuse over landfilling. [6]

The main conclusion of international research and practice is that a modern waste management system should not be built around waste disposal as the final process but around the “creation of closed material cycles,” where resources are returned to economic circulation. This approach is known as the “circular economy,” which is becoming a priority in the countries of the European Union, East Asia, and North America.

Unlike the traditional linear model (“resource extraction – production – consumption – disposal”), the circular economy aims at “retaining the value of resources in circulation” as long as possible. This means that waste is viewed not as the “final product” of economic activity but as a “potential source of secondary material and energy resources.”

In practical terms, this is expressed through the following:

- Reduction of waste generation through optimization of production processes and changes in consumption patterns (eco-design of products, reduction of packaging);
- Separation of waste streams at the stage of generation (separate collection at households, enterprises, and institutions);
- Development of recycling systems using digital technologies (automated sorting complexes, robotic lines);
- Reintroduction of resources into economic circulation (use of secondary plastic, metals, paper, organic waste in agriculture and energy);
- Digitalization of processes through the creation of waste registries, monitoring systems, and “smart” containers, ensuring transparency of the chain from source to recycler.

International experience shows that it is precisely the transition to a “resource-based” understanding of waste that allows countries to achieve higher levels of environmental safety and economic efficiency. For example, in EU countries the share of household waste recycling has exceeded 45%, while landfilling is gradually being minimized. South Korea and Japan demonstrate successful examples where 60–70% of waste is returned to the economy in the form of secondary raw materials or energy.

Thus, the modern concept of waste management goes far beyond sanitary landfilling. It is oriented toward a “closed cycle,” in which waste becomes an important element of sustainable development, reducing environmental pressure, promoting innovative technologies, and forming a “green” economy.

To understand the full picture, it is necessary to outline the main challenges:

1. Growth of waste. Kazakhstan adds millions of tons of MSW annually. The recycling rate remains low, indicating weak existing infrastructure.
2. Law enforcement problems. Despite the updated Environmental Code of 2021, many provisions remain declarative. There is a lack of bylaws and effective control mechanisms.
3. Technological deficit. The landfill system is worn out, and sorting complexes do not operate in every region.
4. Social aspect. The environmental culture of the population needs improvement. Separate waste collection has not yet become widespread.
5. Digital divide. There is no unified platform that would allow tracking waste flows from source to recycler.

These factors collectively create a risk of failing to meet sustainable development targets.

These general considerations become more vivid when examining the Mangystau region as an example.

The Mangystau region is one of Kazakhstan's most specific territories in terms of environmental burden. More than 200,000 tons of municipal solid waste are generated annually in the region, while only a small portion is recycled (according to various estimates, no more than 12–15%). [7] This creates serious challenges, considering the geographic and socio-economic features of the region.

Firstly, the region is characterized by a “dry climate and limited water resources,” which makes traditional waste disposal methods, including landfilling, particularly dangerous for soils and groundwater. Breaches in landfill integrity in arid zones may lead to long-term ecosystem contamination.

Secondly, a significant number of “unauthorized dumpsites” are recorded in the region — according to 2023 monitoring data, their number exceeded 500. [8] Many of them are located close to residential areas and industrial facilities, increasing public health risks. Burning dumpsites release dioxins and heavy metals, which are especially dangerous given the wind patterns along the Caspian coast.

Thirdly, the geographic remoteness of the region and relatively small population create “economic barriers” to attracting investments in recycling. For businesses, building sorting and recycling facilities is less profitable than in densely populated regions.

However, the Mangystau region has recently become a “pilot platform for digital solutions”:

- In Aktau, testing of waste containers with fill-level sensors has begun, transmitting real-time data to dispatch centers;
- The municipality has implemented a “GPS monitoring system for special equipment,” reducing cases of unauthorized waste dumping;
- A regional electronic platform is being developed, integrating data on waste generation and movement. [9]

Thus, the Mangystau region illustrates the “dual nature of the current situation”: on the one hand, systemic problems persist (low recycling rates, illegal dumps, infrastructural constraints), while on the other, it is precisely here that innovative approaches are being piloted that may serve as a model for scaling across other regions of Kazakhstan.

Alongside legal and institutional aspects, the role of stakeholders must be disclosed. Effective waste management is possible only through coordinated efforts of all interested parties. In the Mangystau region, this task is complicated by both geographical specifics and a high concentration of industry. In this context, the distribution of functions and the formation of sustainable partnerships between the state, businesses, NGOs, academic institutions, and civil society become particularly important.

A key role in this system is played by government agencies. At the regional level, the central actors are the Akimat of Mangystau Region and the relevant departments of the Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan. Their functions include developing regional waste management programs, allocating funding for the construction of landfills and sorting complexes, and organizing environmental monitoring. In recent years, government agencies have begun implementing digital tools — from online tracking of special equipment to integrating data on unauthorized dumpsites into electronic maps. However, without a comprehensive approach, these initiatives remain local.

Alongside governmental institutions, the private sector plays an important role. Businesses in the region are represented by major oil and gas companies as well as small and medium enterprises involved in waste collection and recycling. The oil and gas sector has the potential to act as an investor in recycling projects, including the construction of waste processing plants. However, motivation in the private sector is still limited by economic factors: high

infrastructure costs and low profitability in low-population areas. A promising direction is public-private partnership, which allows risk-sharing and stimulates the introduction of digital technologies.

Non-governmental organizations (NGOs).

Environmental NGOs in the Mangystau region actively participate in monitoring environmental conditions and conducting public outreach. They often identify and publicly report cases of illegal waste disposal, contributing to transparency. Moreover, NGOs serve as intermediaries between authorities and citizens and actively use social media to engage the population in environmental initiatives.

Alongside government and business, the scientific and educational sector also plays a significant role.

Regional universities, such as the Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, conduct research in eco-technologies and train specialists for the waste management sector. Scientific developments in the field of oil sludge processing, construction waste recycling, and the implementation of “smart” containers find practical application in the region.

Completing the picture of stakeholder interactions, civil society must be emphasized.

The population remains a key participant in the system. The level of public engagement in separate waste collection in Mangystau remains low, which is associated with insufficient infrastructure and limited awareness. However, successful pilot projects on separate waste collection in residential areas of Aktau show that when convenient conditions are provided, residents are willing to participate.

Thus, in the Mangystau region, a situation is emerging in which the state plays the leading role in launching digital solutions, businesses cautiously join through partnership mechanisms, NGOs ensure public oversight and outreach, and the scientific community forms an innovative foundation for the development of the sector. Strengthening cooperation among these actors can turn the region into a model platform for the digitalization of waste management across Kazakhstan.

To identify prospects, it is important to refer to international experience. A review of foreign practices shows that the transition to digitalization and circular economy principles is becoming a key trend in waste management. At the same time, each country adapts its approaches to its socio-economic conditions, which must be taken into account when developing solutions for the Mangystau region.

South Korea.

Since 1995, the “Pay-As-You-Throw” (PAYT) system has been in place, based on paying for waste disposal according to actual volume. [10] Citizens purchase special bags with QR codes or use smart cards, and data on waste disposal are integrated into digital platforms. This model enabled a nearly twofold reduction in unsorted waste and stimulated public participation in sorting. For Mangystau, this is relevant because with a small population, digital tools can compensate for infrastructure deficits.

Estonia.

A unified electronic waste registry has been created, integrated with the national e-government system. This approach ensures transparency along the entire chain — from waste generation to recycling or disposal. In Mangystau, a similar model could help monitor waste movement from oil and gas enterprises to landfills and recycling facilities. [11]

European Union. The EU consistently implements circular economy policies. In 2020, the new “Circular Economy Action Plan” was adopted, providing for the creation of digital product passports and the development of “green” product design. For Kazakhstan and the Mangystau region, this offers opportunities to integrate into transnational recycling chains and secondary resource markets, provided that standards are harmonized. [12]

Russia. In 2022, Russia launched the State Information System for Waste Accounting for hazard classes I–V (GIS UO). It enables real-time tracking of waste movements and operator

activities. Despite implementation challenges, Russia’s experience is informative for Kazakhstan in terms of building national digital waste infrastructure. [13]

China. China demonstrates a comprehensive approach, combining regulatory measures with mass deployment of smart technologies. In large cities such as Shanghai and Beijing, “smart containers” have been introduced that automatically identify users and assign bonuses for proper sorting. [14]

This system encourages public engagement and enhances recycling efficiency. For Mangystau, the model is valuable due to the potential integration of “green economy” elements into the urban environment of Aktau.

International experience shows that digitalization is not a supplementary but a “fundamental element of an effective waste management system.” For the Mangystau region, the most valuable components are:

- the South Korean model of engaging citizens through digital tools;
- the Estonian unified electronic registry;
- China’s smart-container technologies.

Adapting these practices to local conditions will enable Mangystau to become a pilot region for Kazakhstan’s digital transformation. Moreover, the comparison shows that digitalization is not an auxiliary tool but becomes the foundation of an efficient system.

Analysis of international experience and regional practice in the Mangystau region allows identifying several directions for improving the waste management system.

Firstly, it is necessary to accelerate the creation of a “single national digital waste registry,” ensuring transparency of waste movements at all stages — from generation to recycling or disposal. This tool will allow authorities to control operators more effectively and reduce the likelihood of illegal dumpsites.

Secondly, it is important to ensure the “development of regional recycling infrastructure.” Priority should be given to building modern sorting complexes and recycling facilities, which will significantly reduce the burden on landfills. For the Mangystau region, energy-efficient and water-efficient technologies are especially critical.

Thirdly, there is a need to “activate the extended producer responsibility (EPR) mechanism.” This requires improving transparency of financial flows and introducing digital tools to track business compliance.

Fourthly, “environmental education of the population” plays a significant role. Increasing environmental awareness and encouraging separate waste collection are impossible without systematic information campaigns, including educational programs, mobile applications, and community initiatives.

Fifthly, “scientific research and innovation” in eco-technologies must be stimulated. The Mangystau region, with its industrial potential, can serve as a platform for pilot projects involving smart containers, digital platforms, and automated recycling systems.

Finally, “coordination among government, businesses, and NGOs” is necessary to promote public-private partnership. This model will allow pooling resources and competencies to build a sustainable waste management system.

The recommendations suggest that digitalization must be accompanied by institutional reforms, infrastructure investments, and active public participation. Only through a comprehensive approach can sustainable development goals and improved environmental safety in the Mangystau region and Kazakhstan as a whole be achieved.

References

1. World Bank. (2018). *What a Waste 2.0: A Global Snapshot of Solid Waste Management to 2050*. Washington, DC: World Bank.

2. Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan. Environmental statistics, 2023–2024.
3. Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and Their Disposal, 1989.
4. Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, 1998.
5. European Parliament and Council Directive 2008/98/EC on waste.
6. United Nations. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. New York, 2015.
7. Akimat of Mangystau Region. Waste management environmental report, 2023.
8. Ministry of Ecology and Natural Resources of the RK. Regional environmental statistics, 2023–2024.
9. Akimat of Mangystau Region. Press releases on implementation of “smart containers” and GPS monitoring of special equipment (2023–2024).
10. Korean Ministry of Environment, 2020; OECD, 2021.
11. Ministry of the Environment of Estonia, 2021; OECD, 2019; EEA, 2022.
12. European Commission, 2020; Directive (EU) 2018/851.
13. Federal Law No. 89-FZ “On Production and Consumption Waste,” Ministry of Natural Resources of the Russian Federation, 2022.
14. Ministry of Housing and Urban-Rural Development of PRC, 2020; WEF, 2020

УДК 342.7:340.12

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ КЕПІЛДІКТЕР ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ИНСТИТУТТАР

Бүркіт А., Тиникулов Д., Нурмебетова М. Танберген Ж.,
Ғылыми жетекші: Шахаева.Г.Б., Yessenov University, Ақтау қ.

***Аннотация.** Бұл мақалада адам құқықтарының мәні мен мазмұны, оларды қамтамасыз ететін құқықтық кепілдіктердің жүйесі және қоғам құрылымындағы әлеуметтік институттардың рөлі жан-жақты талданады. Адам құқықтары – әрбір жеке тұлғаның дүниеге келген сәттен бастап иеленетін бөлінбес және ажырамас құқықтары екені айқындалып, олардың халықаралық және ұлттық деңгейдегі қорғалуының негізгі қағидалары қарастырылады. Мақалада құқықтық кепілдіктер ұғымы, олардың түрлері, құқықтарды іске асыру мен қорғаудағы міндеттері және құқықтық мемлекеттегі олардың маңыздылығы сипатталады. Сонымен бірге отбасы, білім беру жүйесі, денсаулық сақтау, мемлекет және азаматтық қоғам ұйымдары сияқты әлеуметтік институттардың адам құқықтарын қалыптастыру, сақтау және қорғаудағы орны талқыланады. Зерттеу нәтижесінде адам құқықтары мен әлеуметтік институттар арасындағы өзара байланыстың қоғам тұрақтылығы мен әділеттіліктің негізгі көрсеткіші екені негізделеді.*

***Түйін сөздер:** Адам құқықтары; құқықтық кепілдіктер; әлеуметтік институттар; адамның негізгі бостандықтары; құқықтарды қорғау тетіктері; конституциялық құқықтар; азаматтық қоғам институттары; құқықтық мемлекет; халықаралық құқықтық нормалар; мемлекеттік қорғау жүйесі; әлеуметтік әділеттілік; қоғамның құқықтық мәдениеті; тұлғаның құқықтық мәртебесі; әлеуметтік қорғау механизмдері; қоғамдық ұйымдардың рөлі.*

Әлеуметтік институт деп көбінесе адамдардың бірлескен қызметінің тарихи қалыптасқан орнықты нысандарын айғады. Институттардың негізгі мақсаты - жеке адамдардың, топтардың және жалпы қоғамның іргелі қажеттіліктерін қанағаттандыру. Олардың сәтті қызмет атқаруы адамдар қауымдастығының емірін сақтауға мүмкіндік береді, оларды топтар мен топтарға біріктіреді, олардың емірін тұрақты етеді. Дәл осы әлеуметтік институттар ұйымдарды бірлескен корпоративтік қызметті оларды сақтап отырады.

Әрбір институт:

- белгілі бір қызмет аясын;
- белгіленген қуқықтар мен міндеттер негізінде қоғамдық, ұйымдық немесе басқару функцияларын орындауға тиісті адамдар тобын;
- ресми тұлғалар арасындағы қарым-қатынастың ұйымдық нормалары мен принциптері;
- қойылған міндеттерді шешуге қажет материалдық құралдарды (қоғамдық ғимараттар, құрал-жабдықтар және т.б.) қамтиды.

Мысалы, ділеторғандары (юстиция) әлеуметтік институт ретінде қуқықтық қатынастар мен оларды реттеу саласын білдіреді. Оған жататындар белгілі бір адамдар тобы (прокурорлар, соттар, адвокаттар); қабылданған ресми заңдар мен басқа да заңнамалық актілер, сондай-ақ қуқықтық екілетті тұлғалардың мінез-құлықтарының бейресми стандартталған үлгілері (соттың, прокурордың, адвокаттың және т.б. релдері); мекемелер (прокуратуралар, соттар, тұрғындар орындары және т.б.) және екілетті қаржыландыруға арналған ел бюджетінен бөлінетін қаражат.

-Институт ұғымы көп мағыналы, латын тілінен аударғанда «мекеме» қалыптастыру - адамдардың біріккен қызметін ұйымдастырудың тарихи қалыптасқан тұрғылықты үлгісі.

-Әлеуметтік институт тар алғашқы қауымдық қоғамнан қазіргі заманға дейінгі кез-келген қоғамда болған.

-Адамдардың әлеуметтік қарабайланыстары мен қарым-қатынастары болып табылады.

-Әлеуметтік институт нақты тұлғалардың индивидтердің әлеуметтік топтардың әлеуметтік байланысы, өзара әрекеті мен қатынастары негізінде құралады.

-Институттар байланыстар мен тәртіп жүйелерінің жиынтығы болып табылады.

Институттың дамуы мен қалыптасуы, функциялары және оның түрлері.

Көптеген институттардың байланысын талдау өздерінің индивидтерге берілген рольдер жүйесін бір қалыпқа келгіреді. Сонымен қатар қоғамдық өмірдегі кейбір әлеуметтік институттың басқа институтта отбасы институтына әсер етеді.

Кәсіпорындар өздерінің қызметкерлердің әлеуметтік институттар әрдайым қоғамдағы өзгешеліктерге бейімделеді.

Институттардың функциялары.

-Регулятивті

-Трансляция

-Коммуникативті

-Латентті

Әлеуметтік институттар негізгі ұғымдары.

Негізгі ұғымдар: әлеуметтік институттар, институционалдану, дифференция, институция, нормалар, әлеуметтендіру.

Әлеуметтік институттар алғашқы қауымдық қоғамнан қазіргі заманға дейінгі кез келген қоғамда болған. Оларсыз топтар өзін құрайтын адамдарға қатысты өзін негізгі функцияларын - біріктіру, қорғау, қамтамасыз ету, тұлғаны әлеуметтендіру, рухани және мәдени даму, т.б. орындай алмас еді.

Адамдардың әлеуметтік өзара байланыстары мен қарым-қатынастары мінез-құлықтың жалпы ережелері мен қоғамдық мүддеге және жеке адамдардың мүддесіне қол жеткізудің қалыптасқан, рұқсат етілген тәсілдерінің негізінде құрылады. Ең алғашқы институттардың

бірі жыныстық қатынастарды, кандас туыстар мен тайпаластар арасындағы қолдау керсету мен өзара көмектесуді реттеген, мәдени сабақтастықты, әлеуметтік тежірибені ұрпақтан ұрпаққа беру нормаларын баянды еткен отбасы және неке институты болып табылады.

Социологтар "институт" ұғымын құқықтанушылардан бай әлеуметтік мазмұнмен толықтырып алған. Ол базалық социологиялық категориялардың бірі болып табылады, теориялық тұжырымдамаларды құру мен шынайы қоғамдағы әлеуметтік қатынастарды талдауда оны айналып өту мүмкін емес.

Ағылшын социологы Герберт Спенсер әлеуметтік институт терминін алғаш ұсынған ғалым.

-Институт ұғымы социологиядағы негізгі тақырыптардың бірі.

-Сонымен қатар, қоғамда мыңызды қажетті институттар

-Социологтардың есептеуінше мұндай институттар бесеу:

-Отбасы

-саяси

-экономикалық

-білім беру

-діни

Г.Спенсер "әлеуметтік институт" терминін алғаш ұсынған адам. Кез келген мекеме (әлеуметтік институт) әлеуметтік әрекеттердің орнықты құрылымы ретінде қалыптасады. Ол институттар қоғам өмірін реттеу мен жайластыру және адамдардың мінез-құлқына ықпал ету ісінде маңызды рөл атқаратынын атап өткен. Ол әлеуметтік институттардың алты түрін сипаттап, талдаған: енеркәсіптік, кәсіподақтық, саяси, әдетқұрыптық, шіркеулік, үй.

Латын тілінен *institutum* - орнату, жайластыру деп тәржымаланады. "Институция" термині орнату, қоғамда қалыптасқан әдет – ғұрып тәртіп дегендегі білдіреді. "Институт" ұғымы әдет – ғұрыптар мен тәртіптердің заң немесе мекеме түрінде бекәтілуін білдіреді. Әлеуметтік институт әлеуметтік жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз ететін қоғамдық байланыстар мен қатынастардың кез келген тәртіптелуі, ресмиленуі дегенді білдіреді.

Әлеуметтік құрылғы ретінде институт адам қызметінің әр түрлі салаларын реттейтін ресми және бейресми ережелердің, принциптерінің, нормалардың, ұстанымдардың орнықты кешенін білдіреді. Олардың негізінде топтар мен адамдардың қарым - қатынас жасау жүйесіндегі орнын, функцияларын, мінез құлқын анықтайтын әлеуметтік рөлдер мен мәртебелер жүйесі ұйымдас- тырылады.

Әлеуметтік институттың жеке адамнан гөрі жоғары сипаты, өзіндік аса қатаң құрылымы бар, жүйелілік сапасы болады. Құндылықтар, үлгілер және нормалар жүйе ретінде жеке адамдардың қандай да бір әлеуметтік қауымдастық шеңберіндегі міндетті мінез - құлықтарын реттеп отырады.

Қоғамдық байланыстар мен қарым - қатынастарды тәртіпке келтіру, ресмилендіру және стандарттау процесі **институционалдандыру** деп аталады. Қоғамның белгілі бір байланыстардың әлеуметтік ұйымдастыруға қажеттілігін ұғынуы барысында сол қажеттілікті қанағаттандыра алатын әлеуметтік нормалар, ережелер, мәртебелер мен рөлдер бекиді. Әлеуметтік институттың қызмет атқаруына жәрдемдесетін жалпы мақсаттар, топтар және ұйымдар қалыптасады, институттың барлық мүшелерін қамтитын нормалар мен санкцияларды қолдану ресімдері мәртебелер мен рөлдер жүйелері құрылады.

Неғұрлым маңызды қажеттіліктерді қамтамасыз ететін әлеуметтік институттардың бес негізгі түрі бар:

-бала туу, өсуі (отбасы және неке институты);

-қауіпсіздік және әлеуметтік тәртіп (саяси институттар, мемлекет)

-тұрмыстық құрал – жабдықтар өндіру (экономикалық институттар, өндіріс);

-білімді беру, өскелең ұрпақты әлеуметтендіру, кадрлар даярлау (білім беру, ғылыми және мәдени институттар);

-рухани маселелер, тіршілік мағынасын шешетін қажеттіліктер (дін институты).

Бұл тұғырда құқық жалпы әлеуметтік бүгіндіктің, құқықтық институционалдық сипаты оның басқа жақтарынан корсету. Оның ішінде құқықтық нормаларды орындау үшін, әлеуметтану турғысынан қарағанда құқықтық әлеуметтік удеріс.

Әлеуметтану турғысынан қарағанда құқықтық әлеуметтік үдеріс турлері бар. Әлеуметтануда құқықтық алуан тұрлы әлеуметтік құбылыс, онын, бұған қоса құқықтық нормалардын қоғамның әртүрлі қағидат жиынтықтары кездеседі. Бұл қағида әлеуметтануда құқықты зеріттеуге құқықтық әлеуметтік институт болып, қоғамдағы алуан түрлі ой – пікірлер қалыптастырады.

Қоғамдық ой-пікір әлеумет зеріттеушілердің басты назарын аударады. Отбасылық бірінші міндеті-ұрпақ жалғастыру қызметі. Бул бірақ, отбасының ең маңызды қызметінің бірі-тәрбиелеушілік міндеті болып табылады. Оның негізі баланы өмірге келтіру мен ғана шектелмейді, сонымен қатар, отбасының жақсы әдет-ғұрпы, үлгі - өнегесі, ауызбіршілігі және т. б. жатады. Ерлі -зайптылардың яғни кіші мемлекеттің үлкен әлеуметтік жағдайы, қоғамдық өмірдегі кейбір әлеуметтік институттың маңыздылығын корсетеді. Белгілі бір әлеуметтік мұқтаждықтар қанағаттандыруға арналған рөлдер мен мәртебелердің ірі бірлестігі әлеуметтік институттар деп аталады. Оларға - отбасы, дін білім беру, экономикалық саяси жүйелер сияқтылығы жатады. Арнайы институттар (латынша *institutum* – нұсқама, мекеме) мен ұйымдар құра отырып, қоғам сол арқылы өзінің өмір сүрудің маңызды салалары мен мәселелерін әлеуметтік өзара қарым қатынас түрлерін нақтылап, бекітеді, оны берілген қоғамның әр мүшесі үшін тұрақты және міндетті етеді. Әлеуметтік институттар негізіне жататын әлеуметтік байланыстар институционалды деп аталады, ал бұл байланыстарға тәртіптелген, нормативті сипат беру процесі институттандыру деп аталады. Әлеуметтік институт – ұйымшылдықпен біріккен ұйымдастырылған жүйе және әлеуметтік нормалармен ерекшеленеді. Олар белгілі бір құндылықтар мен процедураларды біріктіріп, қауымның қажеттілігін қамтамасыз етеді. Институт адамның іс әрекеттерінің белгілі бір жобасы, ол нақтылы идеология түрінде, нормалар мен ережелер жүйені нақтылы идеология түрінде, нормалар мен ережелер жүйені қарастырады.

Институционализация - әлеуметтік нормалардың дамуын және нақтылануын қадағалайды. Институционализация бұл - тәжірибиелі, спонтанды тәртіптің, белгілі бір қадағалайтын тұрақты тепе теңдікті сақтайтын тәртіпке айналдыру.

Институционалды жағдайдын туу қауымдастықа белгілі бір ережелер мен нормалардын дамуы басталады.

Институционализация процесі ол, яғни әлеуметтік институттардың қурылу. Ол келесі бірнеше этаптардан турады:

1. Ұйымдардың белгілі бір талаптарын қамтамасыздандыру;
2. Жалпы мақсаттарды қалыптастыру;
3. Әлеуметтік ережелермен нормалардың қауіптілігі әлеуметтік жағдайды, қателіксіз қарастырады;
4. Ережелер мен нормалармен байланысты процедуралардынтуу;
5. Ережелер мен нормалардың институционализациясы, яғни оны тәжірибеде қолдану;
6. Ережелер мен нормаларды қалыпты ұстау үшін санкция жүйесін қолдану;
7. Институттардың мүшелерімен бірге статус пен рөлдер жүйесін құру;

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 2022.
2. ҚР «Адам құқықтары туралы» Заңы. – Нұр-Сұлтан, 2015.

3. Әбдірахманов Б. Құқық және қоғам: теориялық негіздер. – Алматы, 2020.
4. Нұрбаев Ж. Әлеуметтік институттар және құқықтық мемлекет. – Алматы, 2018.
5. Сейфуллин Қ. Адам құқықтары мен әлеуметтік институттар. – Нұр-Сұлтан, 2019.
6. Халықаралық құқық және адам құқықтары нормалары: оқу құралы. – Алматы, 2021.
7. Әділет органдары және құқықтық кепілдіктер жүйесі. – Алматы, 2020.
8. Герберт Спенсер. Әлеуметтік институттар теориясы. – Лондон, 1896.
9. ҚР «Конституциялық құқықтар мен міндеттер» жинағы. – Нұр-Сұлтан, 2017.
10. Сулейменов Т. Әлеуметтік институттардың рөлі және дамуы. – Алматы, 2016

УДК 343.13:342.7:004

ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗИРОВАННОГО УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА: ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ И ПРАКТИКА СУДЕБНОЙ ЗАЩИТЫ

Утенова Айгүл Айдарбаевна, Yessenov University, Ақтау қ.

***Аннотация.** Қылмыстық сот өндірісін электрондық форматқа көшіру (e-ҚІЖ / e-УД) процесстік әрекеттердің жеделдігін арттырып, дәлелдемелер алмасуын жүйелейді және сот төрелігінің ашықтығын күшейтеді. Дегенмен цифрлық инфрақұрылым аясында өңделетін дербес деректердің қорғалуы – азаматтардың конституциялық құқықтарын тиімді қамтамасыз етудің шешуші факторы болып отыр. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы электрондық қылмыстық іс жүргізудің нормативтік-құқықтық негіздері мен дербес деректерді қорғаудың процессуалдық кепілдіктері кешенді түрде қарастырылады. Сонымен қатар соңғы жылдардағы киберинциденттер динамикасы мен ауқымды деректердің жария болу жағдайлары талданып, цифрлық тәуекелдердің нақты құрылымы айқындалады. Салыстырмалы-құқықтық талдау шеңберінде Еуропалық Одақтың құқық қорғау органдары өңдейтін деректерге қатысты арнайы құқықтық режимі (LED 2016/680), сондай-ақ Еуропа Кеңесінің №108 және жаңартылған 108+ Конвенцияларының негізгі қағидаттары зерделенеді.*

Зерттеу нәтижесінде Қазақстан үшін дербес деректерді қорғауды жетілдіруге бағытталған құқықтық және институционалдық тетіктер ұсынылады: деректерді санаттарға бөлу жүйесін енгізу, мақсатқа сай және пропорционалды өңдеу қағидатын нақтылау, аудит пен логтауды міндеттеу, тәуелсіз қадағалау институтын күшейтеу және соттық бақылаудың стандарттарын айқындау.

***Түйін сөздер:** дербес деректерді қорғау, цифрландырылған қылмыстық процесс, электрондық іс жүргізу, киберқауіпсіздік, цифрлық дәлелдемелер, LED 2016/680, Конвенция 108+, соттық бақылау.*

В настоящее время цифровая трансформация охватила все сферы государственного управления; в Республике Казахстан данный процесс получил развитие и в системе уголовной юстиции. Законодательно закреплено, что уголовное судопроизводство в Казахстане осуществляется в бумажном и/или электронном формате [1].

Переход к электронному формату оптимизирует такие процессуальные операции, как хранение и передача материалов дела, приобщение доказательств, обеспечение доступа сторон к материалам. Вместе с тем цифровизация процесса увеличивает объём информационных потоков и усиливает риски незаконного распространения, искажения либо несанкционированного доступа к чувствительным данным (о потерпевших, свидетелях,

подозреваемых/обвиняемых, биометрическим данным, контактной информации, геолокации, финансовых сведениях и др.).

Данные риски носят не только теоретический характер. В Казахстане фиксируется высокий и возрастающий уровень киберинцидентов: согласно аналитическим данным на основе информации KZ-CERT, в 2023 году зарегистрировано 34 500 инцидентов, в 2024 году — 68 100 инцидентов [2]. Кроме того, резонансный случай июня 2025 года — сообщения о распространении в публичном пространстве базы данных, содержащей 16,3 млн записей о жителях Казахстана — придал проблеме безопасности персональных данных стратегическое значение и для сферы уголовного процесса [3].

В этой связи целью настоящей статьи является систематизация правовых гарантий защиты персональных данных в условиях цифровизированного уголовного судопроизводства, обоснование характерных для Казахстана регуляторных и практических рисков на основе актуальной статистики, а также выработка предложений по усилению механизмов судебной защиты с учётом зарубежных стандартов.

В исследовании применены следующие методы: нормативный анализ (Закон РК «О персональных данных и их защите»; нормы УПК; ведомственные инструкции о ведении процесса в электронном формате); сравнительно-правовой метод (положения Директивы ЕС 2016/680 для правоохранительных органов — LawEnforcementDirective, Конвенции №108 и Конвенции 108+); эмпирический анализ данных (публичная статистика KZ-CERT; открытые источники о случаях утечек данных; обзор международной юридической компании DLA Piper о динамике уведомлений о нарушениях персональных данных в ЕС).

Расширение цифровизации уголовного процесса привело к существенному увеличению объёма информации, используемой в ходе уголовного судопроизводства. В этих условиях возникает объективная необходимость комплексного анализа правовых основ электронного уголовного судопроизводства и национального режима защиты персональных данных. С данной точки зрения представляется обоснованным исследование нормативно-правовой базы цифрового уголовного процесса в Республике Казахстан.

Прежде всего следует определить правовые основания функционирования электронного формата. В Казахстане осуществление уголовного судопроизводства в бумажной и/или электронной форме закреплено в УПК. На ведомственном уровне принята специальная инструкция по ведению процесса в электронном формате, согласно которой на стадии досудебного расследования используется модуль e-УД; регламентированы порядок оформления, регистрации и подписания процессуальных документов, а также приобщения электронных приложений.

Несмотря на то что данные нормы способствуют повышению эффективности процесса, они одновременно обуславливают необходимость усиления требований к информационной безопасности и защите данных: электронный документооборот, удалённый доступ, интеграция с иными государственными базами данных и ведомственными информационными системами усложняют жизненный цикл персональных данных и увеличивают потенциальные уязвимости.

Вторым ключевым вопросом выступают базовые принципы защиты персональных данных. В Республике Казахстан отношения в сфере персональных данных регулируются специальным законом, который определяет цели и принципы их сбора, обработки и защиты, права субъектов данных и основания ответственности [4]. В условиях цифровизированного уголовного процесса практическое значение этих принципов существенно возрастает, поскольку материалы дела содержат сведения, глубоко затрагивающие частную жизнь личности.

В этой связи актуализируется необходимость определения правовой природы и пределов обработки персональных данных в цифровом уголовном судопроизводстве. Центральной правовой проблемой в данном контексте является обеспечение

конституционного баланса между интересами уголовного преследования и правом лица на неприкосновенность частной жизни.

Наличие нормативно-правовых гарантий, однако, не означает устранения рисков для персональных данных в цифровом уголовном процессе, что обуславливает необходимость анализа проблемы в эмпирическом и статистическом измерениях. В этой связи целесообразно обратиться к актуальным рискам, статистическим показателям и конкретным фактам.

Во-первых, рост киберинцидентов и их последствия для уголовного процесса. Статистика киберинцидентов подтверждает реальность угроз безопасности данных. Согласно публикациям, основанным на данных KZ-CERT, в 2023 году зарегистрировано 34 500 инцидентов, в 2024 году — 68 100 (рост почти в два раза).

В условиях электронного уголовного судопроизводства подобная динамика может повлечь: несанкционированный доступ к системам расследования и распространение материалов дел; угрозу целостности цифровых доказательств (подмена файлов, изменение метаданных); целевые атаки на данные свидетелей и потерпевших (запугивание, вымогательство); «косвенные утечки» через межведомственные интеграции.

Вторым значимым индикатором являются случаи масштабных утечек данных. В июне 2025 года получила широкое распространение информация о публичном распространении персональных данных жителей Казахстана. В ряде источников указывалось на массив данных объёмом 16,3 млн записей.

Данный факт имеет значение для уголовного процесса в двух аспектах: во-первых, с точки зрения общественного доверия к стандартам защиты данных в деятельности правоохранительных органов; во-вторых, в контексте повышения рисков безопасности участников процесса (особенно в делах о бытовом насилии, организованной преступности, защите свидетелей).

Третьим важным аспектом является международный фон — данные о нарушениях персональных данных в Европейском союзе. Практика ЕС демонстрирует системный характер нарушений в цифровой среде. Согласно ежегодному обзору DLA Piper, в 2025–2026 гг. среднесуточное количество уведомлений о нарушениях (breachnotifications) возросло с 363 до 443, что составляет рост на 22 % [5].

Для Казахстана данный опыт свидетельствует о необходимости перехода к проактивной модели защиты данных по мере расширения цифровизации — управлению на основе оценки рисков, системному аудиту и усилению подотчётности.

В этой связи совершенствование защиты персональных данных в цифровом уголовном процессе требует обращения к международному опыту, в том числе к специальным правовым режимам обработки данных правоохранительными органами.

Прежде всего следует отметить специальный режим ЕС для правоохранительных органов — Директиву (EU) 2016/680 (LawEnforcementDirective). Наряду с Общим регламентом о защите данных (GDPR), в ЕС действует отдельная директива, регулирующая обработку данных в целях предупреждения, расследования и преследования уголовных правонарушений. Ценность данной модели заключается в сочетании строгих требований законности и необходимости обработки с обеспечением процессуальной безопасности [6].

Для Казахстана представляют интерес такие элементы, как принцип целевой обработки и тест «необходимости/пропорциональности», определение конкретных категорий данных (подозреваемые/обвиняемые, потерпевшие, свидетели и др.), а также механизмы независимого надзора и обжалования.

Кроме того, универсальные международные стандарты защиты персональных данных сформированы в рамках Конвенции Совета Европы №108 и модернизированной Конвенции 108+. Конвенция 108 является одним из классических международно-правовых инструментов

в данной сфере; впоследствии она была адаптирована к новым технологическим вызовам посредством процесса модернизации [7], [8].

Эти документы усиливают базовые принципы защиты данных (справедливость, законность, качество данных, безопасность, обеспечение прав субъектов), позволяя учитывать риски цифровой эпохи.

Для Казахстана ключевой вывод состоит в том, что защита данных должна институционализироваться не только как совокупность ИТ-мер, но как элемент конституционной логики защиты прав человека — с независимым контролем, эффективными средствами правовой защиты и пропорциональной ответственностью за нарушения.

Ранее были проанализированы нормативные основы и институциональные механизмы защиты персональных данных в национальном и международном контексте. Однако в условиях цифрового уголовного судопроизводства эффективность этих гарантий определяется прежде всего механизмами судебного контроля и правовой защиты. В этой связи представляется обоснованным усиление судебных инструментов предотвращения нарушений и восстановления нарушенных прав.

«Ядро» судебных стандартов в цифровом уголовном процессе должно включать ответы как минимум на следующие вопросы:

- имело ли место законное основание для сбора/получения данных (процессуальная санкция, разрешение, компетенция);
- является ли объём обработки необходимым и пропорциональным;
- соблюдены ли режим доступа, логирование, сроки хранения и процедура уничтожения;
- обеспечены ли эффективные средства правовой защиты при нарушении (жалоба, признание доказательств недопустимыми, компенсация, ответственность).

Отдельного внимания заслуживает допустимость доказательств и обеспечение целостности данных. Ключевые риски электронных доказательств связаны с утратой или изменением метаданных, незаконным копированием файлов либо нарушением «цепочки сохранности доказательств». Для суда принципиальное значение имеют происхождение данных и способ их получения, подтверждение целостности, а также наличие аудита, фиксирующего круг лиц, имевших доступ.

С учётом изложенного представляются целесообразными следующие институциональные предложения для Казахстана, реализуемые в рамках действующего УПК и ведомственной инструкции об электронном производстве:

- классификация данных и матрица доступа: усиленный режим защиты для данных потерпевших, свидетелей, несовершеннолетних; ролевая модель доступа;
- регламент целевой обработки: чёткое правовое основание и журналирование каждой интеграции (реестры, ведомственные базы);
- обязательная оценка рисков перед внедрением новых модулей или инструментов ИИ (паспорт рисков);
- независимый контроль и каналы обжалования: оперативная реализация механизмов ответственности и разрешения споров, предусмотренных законодательством о персональных данных;
- уведомление об инцидентах и управление ими: согласованный с KZ-CERT ведомственный порядок и протоколы восстановления целостности доказательств после инцидента.

Подводя итог, следует отметить, что несмотря на законодательное и ведомственное закрепление электронного формата уголовного судопроизводства в Казахстане, защита персональных данных в цифровой среде остаётся системной зоной риска. Статистика киберинцидентов и факты масштабных утечек 2025 года подтверждают реальность угроз. Модель ЕС (LED 2016/680) и принципы Конвенций 108/108+ демонстрируют пример

формирования специального, риск-ориентированного режима защиты данных, обрабатываемых правоохранительными органами.

Эффективное решение предполагает формирование комплексной правовой и институциональной модели, сочетающей технологические меры с усиленным судебным контролем, чётким регулированием доступа и целевой обработки, а также механизмами независимой подотчётности.

Список использованных источников:

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. № 231-V ЗРК, 2014 г. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/> (дата обращения: 29.01.2026).
2. The Dark Side of AI: Assessing the Top Cyber Threats to Kazakhstan // Kursiv Research. – 12.08.2025. – URL: <https://kz.kursiv.media/en/> (дата обращения: 29.01.2026).
3. Утечка персональных данных 16,3 млн казахстанцев: комментарий Министерства цифрового развития РК // Tengrinews.kz. – Июнь 2025 г. – URL: <https://tengrinews.kz/kazakhstan> (дата обращения: 29.01.2026).
4. Закон Республики Казахстан «О персональных данных и их защите» (2013 г.). URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/> (дата обращения: 09.01.2026).
5. DLA Piper. Обзор штрафов по GDPR и нарушений персональных данных: январь 2026 г. – 2026 г. – URL: <https://www.dlapiper.com/en/> (дата обращения: 29.01.2026).
6. Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of the prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences (Law Enforcement Directive, LED 2016/680). – Official Journal of the European Union.
7. Council of Europe Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data (ETS No. 108). – URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/108> (официальный сайт Совета Европы).
8. Convention 108+ (Modernised Convention for the Protection of Individuals with regard to the Processing of Personal Data). – URL: <https://www.coe.int/en/web/data-protection/convention108/modernised> (официальная страница Совета Европы по защите данных).

МАЗМҰНЫ

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ	4
Ж.Б. Шаяхметова.....	4
ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫМЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДАҒЫ НЕГІЗГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ИНСТИТУТТАР	
Г.Қ. Ізтұрғанова.....	9
ЦИФРЛАНДЫРУ ДӘУІРІНДЕГІ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ КЕПІЛДІКТЕРІ: КАЗАҚСТАН ҮШІН КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚИЫНДЫҚТАР.	
Сабыр А.С., Бекбутаева Ж.Ә.	13
КОМПЬЮТЕРЛІК ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ӨСУІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР	
Алибеков С.К.	18
COUNTER-TERRORISM AND YOUTH RADICALIZATION PREVENTION IN THE DIGITAL AGE: GLOBAL EXPERIENCE AND CURRENT STRATEGIES	
Dilara Seidova Mirkazim	23
АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ В СФЕРЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ	
Н.А.Тагаева, Д.М.Тохтарбаев, М.С.Анда-Килиш	25
ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ И НОВЫЕ ВЫЗОВЫ РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ	
Бабаева Ф.А.....	28
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ҚАЗАҚ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІ АРҚЫЛЫ АДАМГЕРШІЛІК ПЕН КӘСІБИ ДАЯРЛАУ	
Майлыбаева Л.С.....	32
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ФОРМИРОВАНИИ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ И ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ	
Мамедов Н.	35
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА НА ОХРАНУ ЗДОРОВЬЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ В СВЕТЕ ПЕРЕДОВОГО ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА	
Серикова Л.С, Назаркулова Л.Т.	39
КОНСТИТУЦИОННЫЙ СУД РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН КАК КЛЮЧЕВОЙ ИНСТИТУТ ЗАЩИТЫ ПРАВ: НОВЫЕ ПОЛНОМОЧИЯ И ВЫЗОВЫ	
Л.Б.Мержоева.....	44
ЭВОЛЮЦИЯ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ИТОГИ 30 ЛЕТ	
Н.А.Тагаева.....	48
КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ, ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ЗАМАНУИ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҮДЕРІСТЕР	
Абилкаирова А., Союнова Р., Зайдығали Б., Есмұхан Е.....	52
ЦИФРЛЫҚ ДИПЛОМАТИЯ: МЕМЛЕКЕТТЕР АРАСЫНДАҒЫ ЖАҢА КҮШ ҚҰРАЛЫ	
Шынарбай Н., Жармаханова Ж.И.	56
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК НОВЫЙ АКТОР СИСТЕМЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ CHATGPT И DEEPSEEK НА ПРИМЕРЕ ИНЦИДЕНТА У РИФА СЕКОНД ТОМАС (SOUTH CHINA SEA)	
Закария Ж.	62
ӘЙЕЛДЕР ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫН ЕСКЕРТУДЕГІ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Мейркулова Г.Д., Пернебай Е.	64

ЦИФРОВИЗАЦИЯ, ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ПРАВО: РЕГУЛИРОВАНИЕ, БЕЗОПАСНОСТЬ И ЭТИКА ЦИФРОВОЙ ЭПОХИ	
Нурмагамбетова М. К.	69
ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ, МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ КАЗАХСТАНА	
Ускинов Е. Д.	75
ПОТЕНЦИАЛ БЛОКЧЕЙНА В КОРПОРАТИВНОМ УПРАВЛЕНИИ: ОТ ПРОЗРАЧНОСТИ ДО АВТОМАТИЗАЦИИ	
Ермеков М.Н.	77
К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ РАЗУМНОГО СРОКА В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ	
Абдрахманов Е.С.	80
ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ, ИНФОРМАЦИОННЫЙ И ПРАВОВОЙ АСПЕКТЫ ОБРАЗЦОВ ДЛЯ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ	
Актаев Н. Р.	85
ПОНЯТИЕ КОРЫСТНОГО МОТИВА В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	
Кайсаров А. Д.	89
ВОПРОСЫ ОБСТАНОВКИ ВООРУЖЁННОГО КОНФЛИКТА КАК РАЗНОВИДНОСТЬ ОБСТАНОВКИ СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ	
Оразай М. Н.	93
КОНФИСКАЦИЯ: РАЗЛИЧИЯ ПО УК РК И УПК РК	
Меирбек Н. С.	98
ОТЛИЧИЕ ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ ДОЛЖНОСТНЫМИ ПОЛНОМОЧИЯМИ ОТ ПРЕВЫШЕНИЯ ВЛАСТИ	
Ақылбеков А. Б.	102
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ НОВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ	
Курбанбаева Ш.	107
АДАМ ӨЛТИРУ ҚЫЛМЫСТАРЫН ТЕРГЕУДІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ МАҢЫЗЫ	
Коньсбекова М.Р., Базархан Ш.Т.	111
КИБЕР ҚҰҚЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ АЯСЫНДА РОБОТОТЕХНИКАНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Асқатова Ж. А.	114
ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Жакупова Г.А., Құдайберген Ә.А.	117
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ӨЛЕУМЕТТІК КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМДІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ТЕТІГІ	
Айтеке К.А.	122
ЗАМАНАУИ ҚОҒАМДАҒЫ ЕСІРТКІ ҚЫЛМЫСТАРЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ӨЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Сериев Б.А., Бакбергенқызы Т.	126
ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ БАРЫСЫНДАҒЫ СОТ ЖҮЙЕСІНЕ ЕНГІЗІЛГЕН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ БАҒДАРЫ	
Ажиметова З.А.	130
АҢШЫЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҚТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ҚАҒИДАТТАРЫ МЕН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ	

МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Коньсбекова М.Р., Айтбаев Д.А.	134
ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЗАЩИТЫ ВЕНЧУРНЫХ ИНВЕСТИЦИЙ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И ИНСТРУМЕНТАРИЙ	
Ван Цзеюнь.	138
КИБЕР ҚЫЛМЫСТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ	
Жусупова Н. Н.	142
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕДИАЦИИ И ДРУГИХ МЕТОДОВ РАЗРЕШЕНИЯ КОНФЛИКТОВ (СУДЕБНОЕ РАЗБИРАТЕЛЬСТВО, АРБИТРАЖ)	
Амангельдин А.,Жанибекова Ж., Сағындық Ү., Югай Э.	146
АНАЛИЗ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ: ТЕНДЕНЦИИ И ЗАКОНОМЕРНОСТИ	
Л.Б.Мержоева, Л.Б.Ахунова, Н.А.Абдыкадырова, Д.И.Даркулова.	149
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Жолдығалиева Ә. А.	153
ИНФОРМАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	
Глепбергенова Н. К.	158
ЭЛЕКТРОННО-ЦИФРОВАЯ ИНФОРМАЦИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ	
Узакова Ж. Д.	161
ҰЖЫМДЫҚШАРТТАР: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ НОРМАЛАРДЫ БІРІКТІРЕТІН НОРМАТИВТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРДІҢ НЫСАНЫ	
Рахметова Ғ.	164
THE RACE FOR DIGITAL SUPERIORITY: ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DATA CONTROL AS A FACTOR IN INTERNATIONAL SECURITY	
Куньс А.Т.	167
ЗАҢДЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІП МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ НЕГІЗГІ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ	
Кобесинова П. Т.	170
ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ КОМПАНИИ	
Талауов А.А.	173
MULTI-PARTY EMPLOYMENT RELATIONSHIPS IN THE LIGHT OF ILO STANDARDS	
Javliyeva G. A.	176
ҮЛКЕН ДЕРЕКТЕР МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ СОТ ШЕШІМДЕРІН ҚОЛДАУ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ҮШІН МҮМКІНДІКТЕР	
Бекболатов А. Т.	179
WASTE MANAGEMENT DIGITALIZATION IN THE MANGYSTAU REGION: INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS AND INSTITUTIONAL PRACTICES	
Оспан Г. Б.	183
АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚКЕПІЛДІКТЕР ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІКІНСТИТУТТАР	
Бүркіт А. Тиникулов Д. Нурмебетова М. Танберген Ж.	188
ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗИРОВАННОГО УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА: ПРАВОВЫЕ	

